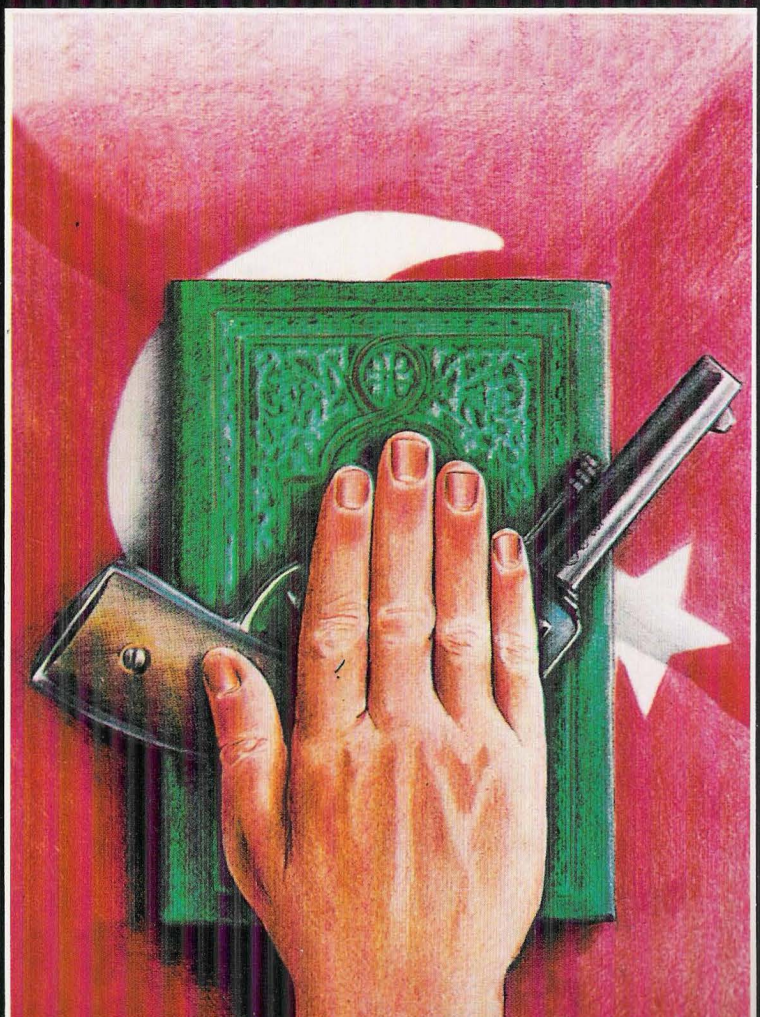
FEROZ AHMAD

İttihat ve Terakki

1908-1914

KAYNAK YAYINLARI

5. BASIM

FEROZ AHMAD

İttihat ve Terakki

1908-1914

Çeviren: Nuran Yavuz

Bu kitabın yayın hakları
Analiz Basım Yayın Tasarım Uygulama Ltd. Şti.nindir.

Birinci Basım: Sander Yayınevi, 1971
İkinci Basım: Kaynak Yayınları, 1984
Üçüncü Basım: Ocak 1986
Dördüncü Basım: Ekim 1995
Beşinci Basım: Eylül 1999
Kapak: Erhan Yalvaç
Dizgi: Kaynak Dizgi Servisi
Baskı: Sistem Ofset

ISBN: 975-343-099-X

KAYNAK YAYINLARI: 19

ANALİZ BASIM YAYIN TASARIM UYGULAMA LTD. ŞTİ.
İstiklal Cad. 184/4 80070 Beyoğlu/İstanbul
Tel: (0212) 252 21 56 – 252 21 99 Faks: (0212) 249 28 92

Bu eseri,
babama ve annemin aziz hatırasına
ithaf ediyorum.

F.A.

İÇİNDEKİLER

3. BASIMAÖNSÖZ 9

ÖNSÖZ 13

I. BÖLÜM
1908 Devrimi'nden Önceki Durum 15

II. BÖLÜM
Meşrutiyet İdaresi ve 1909 Karşıdevrimi 31

III. BÖLÜM
1. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Ordu 69
2. Meşruti Ishalat Dönemi 80

IV. BÖLÜM
Muhalefetin Güçlenmesi 89

V. BÖLÜM
İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Gerilemesi, Çöküşü ve Yeniden Canlanması 119

VI. BÖLÜM
Cemiyet'in Gücünü Sağlamlaştırması 151

VII. BÖLÜM
İttihat ve Terakki'nin Siyaseti 185

KİM KİMDİR? 201
KAYNAKLAR 225
DİZİN 242

3. BASIMA ÖNSÖZ

Feroz Ahmad'ın daha önce İngilizce olarak *The Young Turks* (Oxford, 1969) başlığıyla çıkan eseri. 1971'de *İttihat ve Terakki* (Sander Yayınevi) adı altında Nuran Ülken (Yavuz) tarafından çevrilerek yayımlanmıştı. Uzun süredir mevcudu kalmayan kitabın şimdi arka arkaya iki basımı yapılmış bulunuyor. Bu, birçok yönden sevindiricidir.* Bir kez, bilgimizi genişleten, aydınlatıcı bir eserdir. İkincisi, konu bizim için çok önemlidir. Türkiye, çağdaş dünyaya adımını 1908 ihtilali ile atmıştır. 18. yüzyıldan o zamana kadar yapılan yenilikler ıslahattı. 1908'den sonra yapılanların ise daha köklü şeyler olmasına binaen, başka bir isim alması gerekir; –dönüşüm, inkılap, devrim gibi. Cumhuriyetimizin kurucusu Atatürk dahi bu dönemde yetişmiş ve "tipik" ya da yönetici kadroya mensup bir İttihatçı olmamakla birlikte, 1908 ihtilalini yapan siyasal örgütün, İttihat ve Terakki'nin çatısı altında bulunmuştur. Bilindiği gibi Ata-türk, mütareke dönemi salonlarından birinde Rahip Frew'dan İttihatçıları reddetmesi gerektiği yolunda bir telkinle karşılaştığında, bunu kabul etmemiş ve İttihat ve Terakki'nin yurtsever bir örgüt olduğunu söylemiştir. Nitekim, İttihatçı önderlerin savaşla ilgili pek çok ve ağır sorumlulukları olmakla birlikte, İttihat ve Terakki'nin tabanı büyük ölçüde Müdafaa-i Hukuk hareketinin de tabanını oluşturmuştur.

Ahmad'ın eserinin önemli bir yönü, önümüze bir araştırma modeli koymasıdır. Uzun zaman tarihçiliğimiz, arşiv belgelerini sergileyip, basit yorumlamayla yetinme eğiliminde olmuştur. Ayrıca, son çağ tarihçilerimiz de çok kez yakın tarihle meşgul olmaktan kaçınmışlardır. Hatırlarım, 1960'larda İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Son Çağ Tarihi

* Son olarak Ahmad, çeşitli yerlerde çıkmış olan makalelerini *İttihatçılıktan Kemalizme* (Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985) adlı kitapta yayımlamış bulunuyor.

kürsüsünde doktora yaptığım yıllarda, derslerde Sultan Aziz'den bu yana gelinmezdi. Yani, yaklaşık yüz yıllık bir "mesafe konuyordu". Dolayısıyla, yakın tarih, akademik biçimlenmenin dışında, daha çok "popüler" ya da doktriner tarihçilerin elinde dedikoduların ve indi hükümlerin at oynatabildiği bir alandı. Öte yandan, siyasal tarihçilerimiz ise, araştırmalarında kitap ve makale gibi ikincil kaynakları derlemekle yetiniyorlardı. Ne arşivlerde araştırma yapıyorlar, ne de gazete koleksiyonu tarıyorlardı. Sanırım Ahmad'ınki gibi eserler tarihçiliğimize hayırlı etkiler yapmış ve yapacaktır.

Bu noktada, Türkiye'de arşiv sorununa kısaca değinelim. Arşivlerimiz (EGO, İETT gibi kurumlardan bakanlıklara kadar) üçlü bir olumsuzluk içindedir. Ya SEKA, fareler, su, ateş tarafından (yani tarafımızdan) yok edilmiştir veya edilmek üzeredir... Ya metreküp ve tonla ifade edilen, tasnifsiz, dağınık, faydalanılamaz bir yığındır... Ya da, özellikle 1914'ten bu yana olan belgeleri içeren arşivler, bazı "mutlu" araştırıcılar dışında, herkese kapalı birer "sır küpüdür"... (Bundan ötürü, 1914'ten bu yana tarihimiz dedikodu, önyargı ve uydurmanın rahatça kol gezebildiği bir alandır.) Maalesef Türkiye'miz, 21. yüzyıla hafızasız adım atılabileceğini sanan ülkelerdendir.

Ahmad'ın eseri (ikincil kaynaklar dışında) hem arşiv belgelerine (İngiliz), hem gazete koleksiyonlarına dayalıdır. Bunları sistemli olarak taramıştır. Ayrıca, tahlillerinin çağdaş sosyal bilimlerin ışığında yapıldığı da göze çarpmaktadır. Bundan daha az önemli olmayan hususlar, Ahmad'ın geniş kültürlü, nüfuzlu nazar sahibi, güzel üsluplu bir yazar oluşudur. Ahmad'ın yerinde tahlillerinden biri, 1908 ihtilalinin başlatılmasında Reval mülakatının etkisi ile ilgilidir. Reval'de İngiliz Kralı ve Rus Çarı'nın buluşması (8 Haziran) İtti-hatçılar dahil, birçoklarınca İttihat ve Terakki'yi harekete geçiren etken olarak ileri sürülegelmiştir. Oysa İngiltere ile Rusya'nın asıl anlaşmaları, 1907'de olduğu gibi, İttihat ve Terakki'nin aleni faaliyetlere başlaması, örgütlenmesi özellikle 3. Orduda belirli bir "doyum noktasına" ulaştıktan sonra Mayıs 1908'dedir (Manastır'da konsolosluklara verilen layiha).

Yazarın diğer önemli bir katkısı, İttihat ve Terakki'nin Talât-Enver-Cemal üçlüsünce yönetildiği yolunda, özellikle Batı kaynaklarında

görülen basmakalıp hükmün yanlış olduğu, bu kişilerin ağırlıkları ne olursa olsun, İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisinin örgütü gerçek anlamda yönettiği yolundaki tespitidir. Başka bir deyişle, İttihat ve Terakki'de, Cumhuriyet dönemi siyasal partilerinden farklı olarak, kolektif bir önderlik söz konusuydu. İttihat ve Terakki'nin kendine özgü bir niteliği de ordudaki subayların partide oynadıkları roldür. Fakat Ahmad bunun sanıldığı kadar büyük olmadığını; 1912 sonlarından itibaren arttığını, ama Cihan Savaşı sırasında dahi İttihat ve Terakki'de asker-sivil kanatların eşit ağırlıkta olduklarını belirtiyor.

Nuran Yavuz'un çevirisini de kutlayalım. Akıcı, özgür bir Türkçeyle, fakat aslına sadık kalarak çevirmiş kitabı.

Sina Akşin

ÖNSÖZ

Bu kitap, İttihat ve Terakki Cemiyeti adlı siyasal kuruluşu, 1908-1914 dönemi içinde ele alan bir incelemedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Sultan Abdülhamit'i* 1876 Anayasası'nı geri getirmek zorunda bırakan Jön Türkler hareketinde oynadığı rol nedeniyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyaset hayatında hâkim bir grup olarak önplana çıkmıştı. Ancak, bu durum uzun sürmemiş, muhalif gruplar derhal Cemiyet'e karşı cephe almaya girişmişlerdi. Böylece, Saray'a karşı girişilen mücadele yüzünden önemlerini yitiren siyasal güçler yeniden sivrilmekte ve yavaş yavaş çağdaş Türkiye tarihinde görülmedik bir siyasal faaliyetler, sosyo-ekonomik değişiklikler ve tartışmalar dönemi başlamaktaydı.

Bu incelemenin amacı, Cemiyet'in, yaptığı devrimden en güçlü grup olarak çıktığı halde, siyasal gücü otomatik olarak tekeline almak garantisine sahip olmadığını ortaya koymaktır. Gerek iç, gerekse dış siyasal ve toplumsal koşullar İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni; iktidarı, ordu ve Babıâli'nin temsil ettiği bürokrasi gibi geleneksel kurumlarla paylaşmaya zorlamıştır. Dahası, yekpare bir siyasal kuruluş olmayan Cemiyet, kendi içindeki hizipleşme ve çatışmalar yüzünden, görünüşte olsun birleşmiş bir bütün niteliği kazanamamakta, dolayısıyla da iktidara sahip çıkamamaktaydı. Cemiyet, ancak 1913-1914 yıllarında, bünyesi içindeki anlaşmazlık ve çatışmaları çözümleyebilmiştir. Ele aldığımız altı yıllık dönem boyunca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin toplumsal ve siyasal nitelikleri de sürekli bir değişim içindeydi. Cemiyet, ancak 1914'te ilişkilerini sınırlayabilmiş ve Enver-Talât-Cemal üçlüsünü kuracak duruma gelebilmiştir. Bu üçlünün her biri, Cemiyet içindeki başlıca hizipleri temsil ediyordu.

* Kitabın sonundaki "Kim Kimdir?" bölümünde, metinde adı geçen kişilerin çoğu hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Bu kitap, Londra Üniversitesi tarafından kabul edilen bir doktora tezine dayanılarak hazırlanmıştır. Kitabın hazırlanışı sırasında tez yeni baştan ele alınmış, yeni malzeme eklenmiştir. Profesör Bernard Lewis'in rehberliğiyle gerçekleştirilen bu çalışma, onun sürekli teşvik ve ilhamına çok şey borçludur. Burada, Profesör Lewis'e olan teşekkürlerimi belirtmek benim için zevkli bir görev olacak. Doktora tezini, 1966-1967 öğrenim yılı içinde, New York Columbia Üniversitesi'ne bağlı Uluslararası Sorunlar Okulu'nda araştırma uzmanı olarak görevli bulunduğum sırada yeniden ele aldım. Burada geçirdiğim güzel bir yıl ve bana gösterilen konukseverlikten ötürü Dekan Andrew Cordier ile Okul'a teşekkür etmek isterim. Columbia'da şanslı bir rastlantı sonucu Profesör Dankwart A. Rustow ile birlikte çalışma imkânına sahip oldum. Bu incelemede Profesör Rustow'un fikirlerinden ve zengin bilgisinden çok yararlandım. Bana, gerek zamanını ayıran, gerekse yıllar boyu biriktirdiği notları kullanmama izin veren Profesör Rustow'a en candan teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, müsveddeyi okuyan ve üzerinde yürüttüğü fikirlerden çok yararlandığım Profesör J.C. Hurewitz'e ve teknik konulardaki yardımından ötürü Profesör Charles Issawi'ye de teşekkür etmek isterim. Türkiye'deki araştırmalarımızı birlikte sürdürdüğümüz kıymetli meslektaşım ve arkadaşım Aligarh Üniversitesi'nden Dr. Mohammad Sadık'a, araştırma konusundaki yardımlarından ötürü teşekkür borçluyum. Ayrıca, Londra'daki Public Record Office, Oriental ant African Studies Okulu Kütüphanesi ve Senate House Kütüphanesi ile İstanbul'daki Belediye ve Beyazıt Kütüphanelerine de teşekkür ederim. Ve son olarak da, yardımları ve iyi niyeti sayesinde bu kitabı gerçekleştirebildiğim karıma en candan teşekkürlerimi sunarım.

Feroz Ahmad

I. BÖLÜM

1908 DEVRİMİNDEN ÖNCEKİ DURUM

1908 Şubat'ının başlarında, Selanik Hukuk Mektebi öğrencilerinden bir genç, Manastır'daki akrabasına, okulda bazı arkadaşlarının kendisini gizli bir cemiyete üye olmaya çağırdığını yazıyordu. Kabul ederse *Kur'an*'a el basarak ant içmesi ve yasak yayınları izlemesi gerekecekti. Öğrencinin akrabası, adliyede küçük bir memurdu; mektubu hemen ilgili makamlara iletti. Bu olayı izleyen soruşturma sonucu, ona yakın hukuk öğrencisiyle Selanik'teki Üçüncü Kolordu'ya mensup bir o kadar küçük rütbeli subay tutuklandı. Tutuklular uzun uzun sorguya çekildi, arkasından da ayrıntılı bir soruşturma açıldı. Birkaç hafta sonra, tutuklular serbest bırakılıyor; ancak, soruşturmayı yürüten Selanik Polis Müdürü Nâzım Bey, küçük rütbeli subaylardan birkaçını alıkoyuyordu.[1]

İlgililerin bu gizli cemiyetin ortaya çıkarılmasında bir başarı sağlayamamaları, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yeni üye kabul ederken gösterdiği aşırı titizlik ve dikkatin kanıtıdır. Cemiyet'in, ayrıca, soruşturmanın örtbas edilmesine yardımcı oldukları öne sürülen Makedonya'da görevli bazı yüksek rütbeli subaylar arasında da hayli etkili olduğu anlaşılmaktadır. Faal ve nüfuzlu bir İttihatçı olan ve sonraları Kâmil Paşa kabinesinde Adliye Nazırlığı* yapan Manyasîzade Refik Bey'in Hukuk Mektebi'nin belli başlı müderrislerinden olması; Mektep Müdürü Azmi Bey ve yine müderrislerinden** Gümrük Mü-

1 Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e, Beyoğlu, 17 Şubat 1909 tarih ve "gizli" 105 sayılı yazının eki (İngiliz Dışişleri Bakanlığı kayıt no. 371/768/7053). Bu belge, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Yıllık Raporunda yer almıştır. Bu tutuklama olayı, gizli tutulmuş ve Türk kaynaklarında söz konusu edilmemiştir. Kısa bir süre sonra Nâzım Bey'e yapılan suikast girişimini bu olaya bağlamak mümkün olabilir. Bkz. s .17.

* Nazır: Bakan, Nazırlık: Bakanlık. (Y.N.)

** Müderris: Ders veren, profesör. (Y.N.)

dürü Hacı Adil Bey'in, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olmaları sadece birer rastlantı değildir. Tutuklu hukuk öğrencilerinin soruşturmalarının gevşek tutulması, bu kişilerin nüfuzlarına bağlanabilir.

1908 Mayıs'ında İttihat ve Terakki Cemiyeti, çalışmalarını gizli olarak sürdürmekten vazgeçip, Makedonya'daki duruma hâkim olmak amacıyla yapılan toplantıda, açığa çıkmayı düşünmeye başlamıştı. Selanik'te, Avrupa'nın Büyük Devletler'ine (Düvel-i Muazzama) Cemiyet'in varlığını ve nüfuzunu açıklama kararı alındı. Büyük Devletler'e, Makedonya'daki karışıklığı ancak Cemiyet'in düzeltebileceği ve Avrupa'nın sonuç vermeyen ıslahat* çabalarından vazgeçmesi gerektiği söylenecekti. İttihatçılar, bir manifesto hazırlayarak Büyük Devletler'in konsoloslarına gönderdiler.[2] Büyük Devletler'den bir ses çıkmadı: Ne derece güçlü olduğunu bilmedikleri yasadışı gizli bir kuruluşun manifestosuna cevap vermeleri beklenemezdi zaten. Ancak, Cemiyet'in her şeye karşın eyleme geçmeye kararlı olduğu, Temmuz'da başlayan isyanı yönetecek hale gelmiş olmasından anlaşıldı.[3]

Haziran-Temmuz 1908'deki isyanların ilk ve kısa vadeli amacı, Cemiyet'in varlığını korumaktır. Abdülhamit'in hafiyeler ağının başarılı çalışmaları karşısında telaşa düşen Cemiyet, Saray'ın Makedonya'daki hafiyelerine karşı kesin ve acımasız davranma kararı aldı. Hafiyeleri sindirmeyi başaramamak, gizli örgütün yok olmasına göz yummak demekti. Şubat soruşturmasını yürüten ve bu konudaki raporunu Saray'a gönderen Albay Nâzım Bey, öldürülecek hafiyeler listesinin başında geliyordu. Nâzım Bey, 11 Haziran'da vuruldu; ancak aldığı yara hafifti. Yine de ertesi gün İstanbul'a hareket edebildi.[4]

* Islahat: Daha iyi duruma getirmek için yapılan değişiklik, düzeltme veya iyileştirme, reform. (Y.N.)

2 Başkonsolos Lamb'dan T.P. Grey'e, Selanik, 23 Temmuz 1908 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25634): Ali Cevat, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz Bir Mart Hadisesi*, 1980, s.158 ve E.F. Knight, *The Awakening of Turkey*, 1909, s.130.

3 Olaydan sonra yazılanlar, Cemiyet'in bir hükümet darbesi yapmaya kararlı olduğunu belirtmektedir. Bkz. Knight, *Turkey*, s.133; Yıllık Raporu: C. R. Buxton, *Turkey in Revolution*, 1909, s.53-54; Sir Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, 1916, s.287.

4 Halil Menteşe, "Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Hatıraları", *Cumhuriyet*, 17 Ekim 1946; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, 2. basım, 1961, s. 361; A. Sarrov, *La Jeune Turquie et la révolution*, s.16-17; *E. E. Ramsaur, The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, 1957, s.132-133.

Nâzım Bey'i öldürme girişimi, İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nicholas'ın Reval'de buluştukları güne rastlamıştı. Bu görüşme, İngiliz-Rus ilişkilerini gözden geçirmek amacıyla yapılıyor ve bu arada, Makedonya'daki kargaşalığa bir son vermek için iki ülkenin birlikte kapsamlı bir ıslahat hareketine girişmesine karar veriliyordu. Ancak, belirli bir ıslahat programı hazırlanmış değildi.[5] Osmanlı İmrapatorluğu'nda, bu görüşme, Makedonya konusunda İngiliz-Rus işbirliğinin ve müdahalesinin başlangıcı olarak yorumlandı. Heyecanlı ve tedirgin bir hava esmeye başlamıştı; Temmuz isyanını başlatan Niyazi Bey'in, Reval görüşmelerinden sonra üç gece gözüne uyku girmediği söylenir.[6] Şu halde, Reval görüşmelerini, hükümeti devirmeyi ve Büyük Devletler'den önce davranıp Makedonya'da bir ıslahat hareketine girişmeyi gerekli kılan nedenlerden biri olarak gösterebiliriz. Bu olay, Abdülhamit'in gittikçe artan baskısına zaten karşı olan meşrutiyet taraftarlarını, bir an önce harekete geçmeye zorluyordu.

Avrupa'da ise, Reval görüşmeleri, devrimi başlatan olay olarak yorumlandı. Bunun nedeni, Avrupa'da, hatta Makedonya'da, çok az kimsenin İmparatorluk içindeki gizli cemiyetlerin faaliyetlerinden haberi olmasıydı. Çoğunluk, isyanlarla Reval görüşmelerinin tarihlerinin çok yakın olmasından ve birincinin ikinciyi izlemesinden, görüşmelerin isyanlara yol açtığı sonucunu çıkarmıştı.[7] Oysa, neredeyse "tarihsel bir gerçek" niteliğini kazanan bu yorum, isyanların biricik nedenini açıklamaktan çok uzaktı. Olayların gelişimini yakından izleyen Makedonya Mali Komisyonu Fransız Delegesi M. Steeg şöyle yazıyordu:

5 *Britisli documents of tlıe origins of the war, 1898-1914,* hazırlayanlar: C.P. Gooch ve H.W.V. Temperley, c.V, 1928, s.232-246. Ayrıca bkz. *The Cambridge history of Britisli foreign policy, 1789-1919,* hazırlayanlar: A.W. Ward ve C.P. Gooch, c.III, 1923, s.399-401.

6 Knight, *Turkey,* s.153; Ward ve Gooch, *aynı eser,* c.III, 1923, s.400; *Wolt des İslams,* c.VI, 1961, s.265-266; Danişmend, *Kronoloji,* c.IV, s.360.

7 Yukarıdaki eserler. Ayrıca bkz. Goschen'den Grey'e, Viyana, 22 Temmuz 1908 ve gizli 94 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bakanlığı kayıt no. 371/544/26021) ve özellikle ilişikte olan Avusturya ve Alman basınından kupürler. İngiliz Dışişleri Yıllık Raporundan alınmıştır.

"Islahat sorununun ikinci derecede önem taşıdığı, hareketin her şeyden önce Abdülhamit rejimine, bir başka deyimle, mutlakiyete ve Saray'daki yozlaşmaya karşı olduğu kanısındayım. Makedonya'da ıshalat yapılmasının, Cemiyet üyelerini en fazla ilgilendiren sorun olmadığı kesindir."[8]

Aynı nedenle, Avrupalılar, meşrutiyet hareketinin Avrupa'da sürgünde olan, dolayısıyla yakından tanıdıkları Osmanlı tarafından yönetildiğini sanmaktaydılar. Oysa, bu kanıda en küçük bir gerçek payı bile yoktur.[9] Reval'in ıslahat taraftarları üzerindeki psikolojik etkisi yadsınamaz. Ancak, isyanları başlatan nedenleri bambaşka yerlerde aramak gerekir.

11 Haziran'da Selanik'te yaralanan Nâzım Bey, İstanbul'a dönerek, edindiği bilgileri Saray'a iletmişti. Padişah, Nâzım'ın raporunu dinledikten sonra, başka bir heyetin, sözde Üçüncü Ordu'nun teçhizat depolarını teftiş etmek, aslında ise gizli cemiyetler konusunda daha fazla bilgi edinmek amacıyla Selanik'e gönderilmesini emretti.[10] Mahir Paşa'nın başkanlığındaki heyetin Selanik'e ayak basmasıyla olayların akışı daha da hızlandı. Üçüncü Ordu Başkumandanı Esat Paşa ile Kurmay Başkanı Ali Rıza Paşa İstanbul'a çağrıldılar. Bu iki paşanın, Üçüncü Ordu'daki hoşnutsuzluğun baş sorumluları olduklarını düşünen Saray, onların yerine, daha sıkı disiplin kuralları uygulayacak, Saray'a sadık kumandanlar atamayı, böylelikle askerler arasındaki hareketi engellemeyi tasarlamıştı.[11] Esat Paşa'nın yerine getirilen İbrahim Paşa, öteden beri gerici olarak tanınırdı. Oysa, Üçüncü Ordu Kumandanı olduktan sonra, liberal eğilimli olarak bilinen Makedonya Umumi Müfettişi

8 M. Steeg'den M. George Louis'ye, Üsküp, 30 Temmuz 1908 tarihli yazı. Fransız Dışişleri Bakanlığı, *Documents Diplomatiques Français, 1817-1914,* 1950-1956, Seri II. c.XI, no. 419, s.719-722. Ayrıca bkz. İtalyan Jandarma Kumandanı General di Robilant'ın İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Asayiş Üzerine Raporu, Barclay'den Grey'e, Tarabya, 6 Temmuz 1908 tarih ve "gizli" 392 sayılı yazının 3 No.lu eki (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25303). Ayrıca bkz. Ramsaur, *Young Turks,* s.143.

9 Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım,* 1946, s.189; Ramsaur, *aynı eser,* s.129-130.

10 Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele,* 1959, s.466; Ramsaur, *aynı eser,* s.134; Cevat, *İkinci Meşrutiyet,* s.158; İng. Dışişleri 1908 Yıllık Raporu.

11 İng. Dışişleri Bakanlığı 1908 Yıllık Raporu. Bu olaylardan başka kaynaklarda söz edilmemektedir.

Hilmi Paşa'yla işbirliği yapmaya başladı. Birlikte, Saray'a birkaç kez sözcüler göndererek heyetin geri çağrılmasını istediler. Sonunda, Temmuz başında Mahir Paşa'ya İstanbul'a dönme emri geldi.[12] Geride heyetten yalnızca birkaç görevli kalmıştı ki, bunlar da Cemiyet'in şiddet politikasına karşı pek bir şey yapamadılar.

Mahir Paşa, gizli cemiyetleri ortaya çıkarma konusunda pek başarı sağlayamamıştı. Dolayısıyla, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik'teki örgütü de olduğu gibi kaldı. Buna karşılık, İstanbul'a döndükten sonra, Hilmi Paşa'nın ve öteki yüksek rütbeli subayların Saray'a ihanet ettiklerini öne sürerek ortalığı karıştırmakta oldukça başarı gösterdi. Daha da ileri giderek, Sadrazam Avlonyalı Ferit Paşa'nın damadı Ali Paşa hakkında bile aynı iddiada bulunmaya kalktı. Mahir Paşa belki de büsbütün haksız değildi; ama bu boşboğazlığının ödülü, Bursa'ya sürülmek oldu.[13]

Oysa Makedonya'nın başka bir kesiminde, Padişah'ın hafiyeleri daha iyi çalışmaktaydılar. Manastır'daki ordu birliklerinin alay müftüsü, Saray hafiyelerindendi ve Kolağası Niyazi'nin liderliğinde gizli çalışmalar yapan gruba katılmayı başarmıştı. Niyazi, gizli polisçe tanınan bir subaydı. Bir ara Harp Divanına da verilmiş, ancak delil yetersizliğinden serbest bırakılmış ve bir süre sonra, Manastır valisinin araya girmesiyle Resne'deki görevi başına dönmesine izin verilmişti. Alay müftüsünün aralarına karıştığını fark etmesi, Niyazi'yi bir an önce harekete geçmeye zorladı. Tasarladığı isyanı hemen gerçekleştirmek amacıyla 28 Haziran'da gizli bir toplantı düzenledi. 12 Temmuz'da da raporunu vermek için İstanbul'a dönmeye hazırlanan müftü vurularak ağır yaralandı.[14]

Niyazi'nin 28 Haziran'da düzenlediği toplantı, "Hacı Ağa" olarak bilinen birinin evinde yapılmıştı. Toplantıda, Niyazi, Saray'a karşı başkaldırmak ve meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi için savaşmak niyetinde

12 İng. Dışişleri Bak. 1908 Yıllık Raporu.

13 Barclay'den Grey'e, Tarabya, 16 Temmuz 1908 tarih ve "gizli" 392 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25303).

14 Menteşe, *Cumhuriyet*, 17 Ekim 1946; Danişmend, *Kronoloji*, c.IV, s. 361; Barclay'den Grey'e, Tarabya, 29 Temmuz 1908 tarih ve "gizli" 400 sayılı yazıya ilişik olarak Konsolos Yardımcısı Heathcote'dan Barclay'e, Manastır, 13 Temmuz 1908 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25649); Knight, *Awakening of Turkey, s.151. Menteşe*, yukarıda adı geçen yazısında, Müftü'nün 7 Temmuz'da öldürülmesine karar verildiğini yazmaktadır.

olduğunu açıklıyordu. Konu tartışıldı ve isyan tarihi olarak 3 Temmuz Cuma günü seçildi.[15] Toplantı sona erince Niyazi, Cemal Efendi'yi "tasarısı konusunda bilgi vermek ve onun uygulanması için izin istemek üzere Manastır'daki Merkez Komitesi'ne gönderdi... Cemal iki gün sonra Merkez Komitesi'nden gerekli izni almış olarak döndü... ve Niyazi tarihsel Cuma için hazırlıklara başladı."[16] Niyazi, ayrıca, çevredeki diğer gizli örgütleri de tasarısından haberdar edip, gerekli emirleri verdi.[17]

3 Temmuz'da, garnizondaki subayların cuma namazında olmalarından yararlanan Niyazi ve adamları, gerekli silah, cephane ve parayı alarak dağa çıktılar. Dağa çıkanlar 200 kadar asker, bir o kadar da başıbozuk ve sivildi.[18] Aralarında Resne Belediye Reisi Hoca Cemal, Maliye Müfettişi Tahsin Efendi ve Polis Müdürü Tahir Bey de bulunmaktaydı.[19] Niyazi'nin yanına sivilleri de almasının nedeni, dağda vergi toplayacak ve adaleti yerine getirebilecek bir idare kurmayı düşünmüş olmasıydı; bu da Saray'a karşı giriştiği isyanı uzun süre devam ettirmeyi tasarladığını gösterir.

15 Kuran, *Osmanlı,* s.465; Menteşe, *Cumhuriyet,* 17 Ekim 1946; Knight, *aynı eser,* s.154.

16 Knight, *aynı eser,* s.157; Ahmet Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi,* 1910, s.236. 1908 İttihat ve Terakki Cemiyeti Kongresinde Merkez Komitesi, Niyazi'nin hatıralarını tefrika halinde yayımlamaya devam etme, öbür üyelerin hatıralarının yayımlanmasını yasaklama kararı almıştı. Bkz. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952,* 1952, s.207, madde 4. Bu hatıralar o dönem için yararlı bir kaynak olmakla birlikte, taşıdığı siyasal yanlılık unutulmamalıdır: İsyanda Cemiyetin oynadığı rol abartılır ve hareketin her aşamasının, İttihat ve Terakki tarafından yönetildiği iddia edilir. Bu tutum öteki İttihatçıların hatıraları için de söz konusudur. Cemiyet, tarih konusunda aşırı hassas davranmaktaydı. Hatta özel olarak, hareketin resmi bir tarihini yazdırmayı bile düşünmüşlerdi. Ancak, zamanın karışık olması bu tasarının gerçekleşmesini engelledi. Bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, *Talât Paşa,* 1943, s.8.

17 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "1908 Yılında İkinci Meşturiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", *Belleten,* c.XX/77, 1956, s.107-108.

18 Niyazi, *aynı eser,* s.236; Uzunçarşılı, *aynı yerde,* Danişmend, *aynı eser, c.*IV, s.361. Kuran, *Osmanlı,* s.465 ve sonrası; Barclay'in Grey'e gönderdiği, Tarabya, 9 Temmuz 1908 tarih ve "gizli" 378 sayılı yazıya ilişik olarak Ataşemiliter Surtees'den Barclay'e, İstanbul, 9 Temmuz 1908 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/24315); Cevat, *İkinci Meşrutiyet,* s.159; Knight, *aynı eser,* s.153'ten başlayarak.

19 Uzunçarşılı, *aynı eser,* c.XX/77, 1956, s.108; Barclay'in Grey'e gönderdiği "gizli", 378 sayılı yazıya ilişik olarak Heathcote'dan Barclay'e, Manastır, 5 Temmuz 1908 tarihli yazı. (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/24315).

Dağa çıkışının ilk gününde Niyazi, Resne'den, çevre kasabaların idari makamlarına, Manastır Valisine ve Hilmi Paşa'ya bildiriler gönderdi.[20] Bu bildirilerin ilginç yönü, Niyazi'nin, kendisinden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir temsilcisi olarak değil, kısaca "200 adamı"nın lideri olarak söz etmesidir. Bu davranış, Cemiyet'in isyanın yönetimini henüz ele almadığı ve Niyazi'nin kendi inisiyatifiyle hareket ettiği anlamına gelebilir. Cemiyet, bu dönemde bir şehir örgütü olmaktan ileri geçmiyor ve isyanı şehir içlerinde desteklemekle yetiniyordu.

Ohri makamlarına gönderilen 3 Temmuz tarihli bildiride, isyanın nedeninin "son yıllarda anavatanımızda sürmekte olan haksızlıklar ve eşitsizlikler" ile savaşmak, "... ve hükümeti 1293 (1876) Anayasası'nı geri getirmeye zorlamak"[21] olduğu söylenmekteydi. Ertesi gün gönderilen ikinci bir bildiride ise, bu makamlara, "milletin, meşrutiyeti geri getirmek gibi kutsal bir dava uğruna çalışanları beslemek ve desteklemekle görevli olduğu"[22] ihtar ediliyor; yerli halk, savaş zamanlarında olduğu gibi, Niyazi'nin adamlarının temel ihtiyaçlarını karşılamaya çağrılıyordu. Ohri halkına hitaben yazdığı bir başka bildiride Niyazi, halktan, hükümete ödediği vergiyi bundan böyle kendi adamlarına ödemelerini istiyor; karşılığında can, mal ve namuslarını koruma görevini üzerine alacağını söylüyordu.[23] Sonunda da, 6 Temmuz'da Resne çevresindeki Bulgarlara çağrıda bulunuyordu. Onlardan, ırk ve din farkı gözetilmeksizin herkesin yararlanacağı meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi için işbirliği ve yardım istemekteydi.[24] Dağa çıktığının akşamı Niyazi, ailesini emanet ettiği akrabasına, "aşağılık bir hayat sürmektense ölmeyi seçtim. Onun için mavzerlerle donanmış 200 vatanperver adamımla birlikte, vatanım için ölmeye gidiyorum"[25]

20 Niyazi, *aynı eser,* s.83-88; Bernard Lewis, *Emergence of Modern Turkey,* 3. basım, 1965, s. 202; Kuran, *aynı eser,* s. 465.

21 Niyazi'den Ohri makamlarına, 3 Temmuz 1908. Aslından Fransızcaya çevrilmiş ve Barclay'den Grey'e, Tarabya, 20 Temmuz 1908 tarihli ve "gizli" 400 sayılı yazıya ilişik olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25649).

22 Niyazi'den Ohri makamlarına, 4 Temmuz 1908, aynı kaynaktan.

23 Niyazi'den Ohri halkına, 4 Temmuz 1908, aynı kaynaktan.

24 Niyazi'den Resneli Bulgarlara, 5 Temmuz 1908, Niyazi, *aynı eser,* s.104-108; Bulgarca aslından İngilizceye çevirisi, Tarabya, 22 Temmuz 1908 tarih ve "gizli" 408 sayılı yazıya ilişik olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25912).

25 Niyazi, *aynı eser,* s.73. 20 Haziran 1334 (3 Temmuz 1908) tarihli mektup; B. Lewis, *Emergence,* s.204.

diye yazıyordu. Niyazi'nin bu sözlerini melodramatik olarak nitelememek gerekir. Böyle bir maceranın yurdun kurtarılmasıyla değil, Niyazi'nin ölmesiyle sonuçlanmasını beklemek daha akla yakındı.

Dağa çıkmakta, Niyazi'yi, Sadık Bey, Yüzbaşı Habip, Ziya, Fahri ve İbrahim Şakir gibi bir sürü küçük rütbeli subay izledi. Bunların arasında en önemlisi, Hilmi Paşa'nın kurmay heyetinden Binbaşı Enver adındaki gençti.[26] Hareketin kahramanlarından biri olarak isim yapan Eyüp Sabri adlı subayın ise, Niyazi'ye Temmuz başlarında katıldığı söylenir. Aslında, Eyüp Sabri, 20 Temmuz günü, yani Meşrutiyet'in ilanından yalnızca üç gün önce dağa çıkmıştır.[27] Bu küçük çaptaki askeri başkaldırma olaylarının önemli yönü, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir an önce harekete katılmasına yol açmasıdır. Bu başkaldırma olayları olmasa, dolayısıyla Padişah karşıharekete geçmeye zorlanmasa, Cemiyet, daha bir süre ayaklanmaya etkin olarak katılmayabilirdi. Cemiyet'in harekette aktif bir rol alması, Manastır'daki "kanundışı hükümetin valisi"ne gönderdiği 6 Temmuz tarihli bildiriyle başladı.[28] Bu tarihten başlayarak meşrutiyet hareketinin yönünü belirleme görevini, Makedonya kasabalarındaki İttihat ve Terakki kuruluşları üzerlerine aldılar.

Niyazi'nin dağa çıktığı haberinin İstanbul'a ulaşmasıyla, Saray, meşrutiyet hareketinin tahmininden çok daha fazla yayıldığını anladı. Başlangıçta, Padişah ve çevresindekiler, Rumeli'deki kargaşalığı, durumdan hoşnut olmayan sınırlı bir grubun yarattığı kanısındaydılar ve fesatçıları, gizli polis aracılığıyla sindirebileceklerini düşünmüşlerdi. Oysa, şimdi olaylar, bir isyana dönüşmüş; orduya başvurmak kaçınılmaz olmuştu. Saray'ın ilk işi, bir araştırmaya girişip, Manastır çevresinde olup bitenleri ayrıntılı olarak öğrenmek

26 Niyazi, *aynı eser,* s.236; Kuran, *Osmanlı,* s.466; Knight, *aynı eser.* s.183; Barclay'den Grey'e, Tarabya, 20 Temmuz 1908 tarihli ve "gizli" 400 sayılı yazıya ilişik olarak Heathcote'dan Barclay'e yazı, (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25649). Ayrıca bkz. Ramsaur, *aynı eser,* s.134 ve Enver'in 8 Temmuz 1908 tarihli *Neue Freie Presse*'de çıkan ve 16 Temmuz 1908 tarihli *The Times* gazetesinde yayımlanan mektubu.

27 Uzunçarşılı, *aynı eser,* c.XX/77, 1956, s.161-164.

28 Bildirinin metni, Tunaya, *aynı eser,* s.137-139; aslından Fransızcaya çevrilmiş olarak Barclay'e gönderilen, Tarabya, 22 Temmuz 1908 tarih ve 408 sayılı yazıda (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25912); Cevat, *İkinci Meşrutiyet,* s.159.

oldu.[29] Bu arada Şemsi Paşa'ya da isyanı bastırmak amacıyla elindeki bütün olanakları kullanması emredildi.[30] Bu emri yerine getirmek için yola çıkan Şemsi Paşa, 7 Temmuz'da Manastır'dan geçiyordu. Harekât planı konusunda Saray'a bilgi vermek amacıyla telgraf çektikten sonra, postanenin kapısı önünde bekleyen arabasına binmek üzereydi ki, öldürüldü.[31] Bu olay, haklı olarak, meşrutiyet adına atılmış olumlu bir adım olarak nitelenir. En güvendiği paşalarından birinin öldürülmesi, Padişah'ın destopluğuna indirilen bir darbeydi. Öte yandan, Niyazi'nin ortadan kaldırılması önleniyor ve meşrutiyet hareketinin tabanı daha genişlemiş oluyordu. Eğer Şemsi Paşa, Niyazi'ye karşı harekete geçebilseydi; isyan, büyük bir olasılıkla, bastırılırdı.

Şemsi Paşa'nın öldürülmesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin belki de çaresizlik içinde attığı, tehlikeli bir adımdı. Bir Saray hafiyesinin öldürülmesiyle Osmanlı ordusu paşalarından birinin öldürülmesi başka başka şeylerdi. Böyle bir harekete kalkışmak, her şeyden önce Şemsi Paşa'nın adamlarıyla çatışmayı göze almak demekti. Suikasttan sonra Manastır'daki İngiliz Konsolosu şöyle yazıyordu:

> "Bir süre çevrede heyecanlı bir hava hüküm sürdü. Özellikle, öldürülen paşanın adamlarının karşıharekete geçmeleri bekleniyordu. Bunlar, mavzerlerle donanmış, askeri üniforma giyen, ancak, ısrarla söylendiğine göre, orduya mensup olmayan otuz kadar Arnavuttu. Bu başıbozuk takımının efendilerinin öcünü almaya kalkmasını beklemek için hayli sebep vardı..."[32]

İttihat ve Terakki, Saray'ın, hareketi bastırmak için ne gibi önlemler alacağı konusunda oldukça endişeliydi. Saray, askere, Resne'deki isyanı bir Sırp ayaklanması, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni de

29 Kuran, *aynı eser,* s.466; Uzunçarşılı, *Belleten,* c.XX/77, 1956, s.108.

30 Kuran, *aynı eser,* s.466; Cevat, *İkinci Meşrutiyet,* s.159.

31 Kuran, *aynı eser,* s.469; Cevat, *aynı eser,* s.154; Uzunçarşılı, *Belleten,* c.XX/77, 1956, s.109-110; Lewis, *aynı eser,* s.204; Süleyman Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* 1944, s.37-45 ve Ali Hamdi, "Fedal Atıf Bey ve Şemsi Paşa'nın Katli", *Resimli Tarih Mecmuası,* c.XIV, Mayıs 1955, s.3828-3831.

32 Barclay'den Grey'e, Tarabya, 15 Temmuz 1908 tarihli ve "gizli" 388 sayılı yazıya ilişik olarak Heathcote'dan Barclay'e, Manastır, 8 Temmuz 1908 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25086).

Hıristiyanlık taraftarı ve İslamiyet düşmanı bir kuruluş olarak tanıtmaktaydı.[33] Öte yandan, Büyük Avrupa Devletleri'ne, Cemiyet'in Hıristiyanlık ve Avrupa aleyhtarı olduğu söylenmekteydi.[34] Cemiyet; Saray'ın, Şemsi Paşa'nın nüfuzundan yararlanarak, başıbozuk takımını Makedonya'daki halka karşı kullanmasından korkuyordu. Eğer başıbozuklar, Hıristiyanları, toptan ortadan kaldırmak ya da bir iç savaş çıkartmak için kullanılırsa, dış güçlerin müdahalesi kaçınılmaz olacaktı. (*Aynı yerde.*)

İttihat ve Terakki, kurulduğu günden başlayarak Hıristiyanlık ve yabancı aleyhtarı bir kuruluş damgasını silmeye uğraşmıştır. Manastır'daki İngiliz Konsolosu, 12 Temmuz'da kendisini ziyaret eden Cemiyet üyelerinden bir yüzbaşıyı şöyle anlatır:

> "Hıristiyanlara karşı düşmanca davranılmayacağını söyledi. Beni ziyaretinin nedeni, İngiliz hükümetinin, bu durum karşısında, özellikle yerel bir meşruti hükümet kurulması halinde, tutumunun ne olacağını öğrenmekti. Arkadaşlarının, İngiltere ile eskiden beri sürdürülen dostluk politikasına dönülmesine taraftar olduklarını tekrar tekrar belirterek, bu meyanda, buradaki diğer Büyük Devletler'in konsoloslarıyla, benimle yaptığı görüşmeye benzer görüşmeler yapılmayacağını açıkladı."[35]

Aynı gün Cemiyet, Manastır'daki Büyük Devletler'in konsolosluklarına Fransızca yazılmış bildiriler gönderiyordu. Bu bildirilerde, Saray hafiyelerinin, İmparatorluğu meydana getiren çeşitli unsurların birbirlerine olan güvenini yok etmeye uğraştığı; İttihat ve Terakki'nin ise bu davranışa karşı olduğu söylenmekteydi. Cemiyet'in başlıca amacı, 1876 Anayasası'nı geri getirmekti. Cemiyet, Müslüman olmayanlara karşı düşmanca duygular beslememekte, tersine, onların haklarını Anayasa güvencesi altına almaya söz vermekteydi. Şiddete

33 Knight, *Awakening of Turkey,* s.196.

34 Cemiyet'in, Manastır'daki Avrupa devletleri konsoloslarına gönderdiği bu suçlamaları reddeden bildirisi için bkz. Barclay'e gönderilen, Tarabya, 22 Temmuz 1908 tarih ve 408 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25649).

35 Barclay'den Grey'e, Tarabya, 20 Temmuz 1908 tarihli ve "gizli" 400 sayılı yazıya ilişik olarak Heathcote'dan Barclay'e, Manastır, 13 Temmuz 1908 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25649).

başvurmuşsa, bunu, yalnız özgürlük düşmanlarına karşı kendini savunmak amacıyla yapmıştı. Kan dökülmesinden yana değildi. İstanbul'daki hükümetin Müslüman olmayanlara karşı bir katliama girişip, sorumluluğu Cemiyet'e yüklemeye kalkışmasından korkmaktaydı. İttihatçı çeteleri, köylere saldırmadıkları gibi, onları öteki çetecilerin saldırılarından korumakta ve sürekli olarak İmparatorluğu meydana getiren çeşitli unsurlar arasında bir kardeşlik havası yaratmaya uğraşmaktaydılar. Hükümet, Şemsi Paşa'nın başkanlığındaki başıbozukları göndermekle ne kadar vicdansız olduğunu kanıtlamıştı. Yasa nedir bilmeyen ve yağmadan başka bir şey düşünmeyen başıbozukların işe koşulması, Büyük Devletler'in Babıâli'ye dostça davranmakla ne büyük bir yanlışlığa düştüklerini ortaya koyuyordu.[36]

Şemsi Paşa'nın yerine atanan Müşir Osman Paşa, 12 Temmuz 1908'de Manastır'a geldi. Ama, asker, artık emir dinlemiyor, silah arkadaşlarının üzerine ateş açmıyordu. Dolayısıyla, Osman Paşa da İttihatçılar karşısında etkisiz kaldı. Öte yandan, hükümet yanlısı yerel idarecilerin de morali gittikçe bozulmaktaydı.[37] Cemiyet ise gün geçtikçe durumunu sağlamlaştırıyordu. Rumeli'deki Bulgarların hemen hepsi Cemiyet yanlısıydılar. Müslümanlar da yavaş yavaş kazanılmaktaydı. Temmuz ortalarında Cemiyet, Rumeli'de, sırtını kolay kolay yıkılamayacak bir çoğunluğa dayamış bulunuyordu. İkinci Meşrutiyet'in ilanından on gün önce Hilmi Paşa, Saray'a, Üçüncü Ordu subaylarının hemen hepsinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle ilişkisi olduğunu yazıyor; Padişah'a Saray aleyhine faaliyette bulunmaktan tutuklu iki subayı serbest bırakmasını salık veriyor, aksi halde Makedonya'daki durumun daha da kötüleşebileceğini söylüyordu. Kısa bir süre sonra, bu iki subay serbest bırakıldı.[38] Cemiyet, Saray'a bağlı kalan güçleri, şiddet politikasıyla dizginlemekteydi. 6 Tem-

36 Bildiri, Barclay'e gönderilen, Tarabya, 22 Temmuz 1908 tarih ve 408 sayılı yazıda (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25912).

37 Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, Şubat 1909 tarih ve "gizli" 105 sayılı yazının eki (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/768/7053); Cevat, *İkinci Meşrutiyet*.

38 Hilmi Paşa'nın mektubu, Uzunçarşılı, *Belleten*, c.XX/77, 1956, s.135. Başka görevliler de, Saray'a, Makedonya'daki durumun ciddiyeti konusunda yazılar göndermekteydiler. Bkz. Cevat, *aynı eser*, s.159.

muz'da, Mahir Paşa'nın araştırma heyetinden Hakkı Bey, Selanik'te öldürülmüş; 10 Temmuz'da, Manastır Alay Müftüsüne, İstanbul'a hareket etmek üzereyken ateş edilmişti. İki gün sonra da Padişah'ın yaverlerinden Sadık Paşa, yine İstanbul'a gitmek için bindiği Sidon vapurunda öldürülüyordu. Manastır Garnizon Kumandanı Osman Hidayet Paşa'ya ise, Padişah'ın bir iradesini okurken ateş ediliyordu.[39] Durum, Padişah'ın denetimi dışına çıkmış sayılırdı artık. 15-24 Temmuz tarihleri arasında, Rumeli'ye gönderilen Saray'a bağlı 18 bin Anadolu askeri de, isyancılara karşı Makedonyalı birliklerden daha etkili olamamıştı.[40]

20 Temmuz'da Manastırlı Müslümanlar meşrutiyet istediklerini söyleyerek ayaklandılar ve askeri depoları ele geçirdiler.[41] Bu olaydan bir süre önce, Manastır Valisi Hıfzı Paşa, meşrutiyet yanlılarına karşı direnmenin anlamsız olduğunu, Padişah'ın meşrutiyeti geri getirmesini gerekli gördüğünü Saray'a yazmıştı. Ancak, bu mektubu nedeniyle kınanmış ve bunun üzerine istifasını vermişti.[42] Manastır'dan sonra, Gribava, Elesma, Kizano, Köyler ve Şerifiye'de de yer yer isyanlar başladı. Arnavutlar, Kosova eyaletine bağlı Firzovik'te toplanarak meşrutiyeti geri getirmek için ant içmişler; Padişah'a bir ültimatom göndererek, 1876 Anayasası'nı geri getirmezse İstanbul'a yürüyerek, onu tahttan indireceklerini söylemişlerdi.[43]

Meşrutiyet hareketinin önemli nirengi noktalarından sayılan Firzovik olayının hikâyesi oldukça tuhaftır. Olay, Avusturya-Alman

39 Menteşe, *Cumhuriyet,* 17 Ekim 1946; Danişmend, *Kronoloji,* c.IV, s.366l; Barclay'den Grey'e, 28 Temmuz 1908 tarih ve "gizli" 425 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/26958).

40 Cevat, *aynı yerde;* İng. Dışişleri 1908 Yıllık Raporu; Uzunçarşılı, *Belleten,* c.XXI 77, 1956, s.111; C. R. Buxton, *Turkey in Revolution,* s. 52 ve Pears, *Forty Years,* s.203, Cemiyet tarafından İzmir'e gönderilen Nâzım Bey'in orada bir tütün tüccarı (ya da hoca) kisvesi altında askerin arasına karışıp onların fikirlerini çeldiğini yazmaktadır.

41 İng. Dışişleri 1908 Yıllık Raporu; Knight, *Awakening of Turkey,* s.218-219.

42 Cevat, *aynı eser,* s.160; Barclay'den Grey'e, İstanbul, 23 Temmuz 1908 tarih ve "gizli" 176 sayılı yazı. (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25618); Knight, *Awakening of Turkey,* s.192-195.

43 Külçe. *Firzovik,* s.160-161; Tunaya, *Partiler,* s.139-141. Ayrıca bkz. Tunaya, *Hürriyetin İlânı,* 1959, s.7; Uzunçarşılı, *Belleten,* c.XX/77, 1956, s.124-125; Cevat, *aynı yerde.*

Demiryolları Okulu'nun, doğal güzellikleriyle ünlü Sarayiçi köyüne yapmaya hazırlandığı gezintiyi protesto eden bir gösteri olarak başlamıştır. Kır gezintisi yapılacak alanı hazırlamaları için önden gönderilen işçilere karşı yapılan gösteriler gelişerek, çevredeki Osmanlı idarecilerine karşı bir harekete dönüşmüştü.[44] Avusturya-Alman Demiryollarının gezisi yapılmadı; ama Firzovik'teki gösterilerin haberi, Kosova Valisi Mahmut Şevket Paşa'nın kulağına gitti. Mahmut Şevket Paşa, Galip Bey adındaki Kosova Jandarma Kumandanını bilgi almak amacıyla olay yerine gönderdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olan Galip Bey ise, durumu Cemiyet merkezine bildirerek, bu olaydan, meşrutiyet lehine yararlanmanın yollarını aramalarını istedi. Arnavutlar örgütlenmiş değillerdi. Ne var ki, aralarında Hacı Şaban Efendi adında bir İttihat ve Terakki taraftarı bulunuyordu. Hacı Şaban Efendi, bu düzensiz ayaklanmaya meşrutiyet lehinde bir gösteri havası vermeyi başardı. Sonuç, meşrutiyetin geri getirilmesi için yapılan gösteri ve Padişah'a gönderilen ültimatom oldu.[45]

Makedonya'daki durum, artık tümüyle Saray'ın denetimi dışına çıkmıştı. Hilmi Paşa, Padişah'a gönderdiği 22 Temmuz tarihli şifreli telgrafta, durumun ciddi olduğunu; Müşir Şükrü Paşa'yla Birinci Ferik Rahmi Paşa'nın Rumeli'ye gönderilmesinin hiçbir yararı olmadığını bildiriyordu. Ayrıca, Padişah'tan durumu inceleyip bir çare bulmak üzere Makedonya'ya birkaç nazır ve vezir göndermesini istiyordu.[46] Ancak, 22 Temmuz, bu gibi önlemler için çok geç bir tarihti: Cemiyet, meşrutiyeti ilan etme kararını almış bulunuyordu. Makedonya'da meşrutiyeti ilan etmeyi başarırlarsa, bunu, bütün İmparatorluğa yaymak için çalışmaya, gerekirse bu yolda kuvvet kullanmaya kararlıydılar. Sessiz sedasız ilan etmeyi tasarladıkları meşrutiyete uygun bir başlangıç olarak Eyüp Sabri ve adamları, Müşir

44 Barclay'den Grey'e, Tarabya, 17 Temmuz 1908 tarih ve "gizli" 393 sayılı yazıya ilişik olarak Konsolos Yardımcısı Satow'un Başkonsolos Lamb'a (Selanik) gönderdiği, Üsküp 11 Temmuz 1908 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25304). Ayrıca bkz. Külçe, *Firzovik*, birkaç yerde; Uzunçarşılı, *Belleten*, c. XX/77. 1956, s.124-125.

45 Uzunçarşılı, *Belleten*, c.XX/77, 1956, s.125-126; Cevat, *aynı yerde*.

46 Uzunçarşılı, *Belleten*, c.XX/77, 1956, s.135-136.

Osman Paşa'yı Manastır'dan kaçırdılar.[47] Ertesi gün de (23 Temmuz) Meşrutiyet ilan edildi.[48] Aynı gün, birkaç saat arayla Preşova, Köprülü, Üsküp, Serez gibi öbür kasabalarda da Meşrutiyet ilan olundu. Olayın Drama'da nasıl geliştiğini zamanın İngiliz Konsolos Yardımcısı şöyle anlatmaktadır.[49]

> "Öğleden sonra saat bir buçuk sularında, her zamanki Selanik treniyle, Drama'ya, Ruşen Bey adında genç bir kurmayın başkanlığında 100 kadar er ve 20 kadar subay geldi... Ruşen Bey bir konuşma yaparak Türk İmparatorluğu'nun yok olmaması için meşruti bir hükümetin gerekli olduğunu söyledi ve Osmanlı hükümetinin, din ve ırk ayrımı gözetmemesi gerektiğini belirtti. Ayrıca, ilkelerinin 'la patrie, liberté, égalité, fraternité' kelimeleri olduğunu açıkladı. Sonra askerlere dönerek, 'şimdi kasabaya giderek meşruti bir idare ilan edeceksiniz. Direnen, rütbesi ve makamı ne olursa olsun, derhal öldürülecek...' dedi.
>
> "Bu arada, Konak'ta, Cami'de ve Rum Kilisesi'nde toplanmış olan Rum ve Müslüman halk, meşrutiyete bağlılık yeminleri etmekteydi... Sonunda, saat dörtte Meşrutiyetin kabul edildiği ilan olundu ve Padişah'a, Mutasarrıf Ziya Paşa'nın istemeyerek imzaladığı telgraflar yollandı..."

Selanik, Meşrutiyet hareketinin ideolojik merkezi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin karargâhı olmasına karşın, Meşrutiyetin ilan edildiği son önemli Makedonya kenti oldu. Cemiyet, durum elverişli olursa, Selanik'te 27 Temmuz'da Meşrutiyeti ilan etme kararı almıştı. Ancak, olaylar o kadar hızlı gelişmekteydi ki, bu tarih, 25 Temmuz olarak öne alındı. 24 Temmuz'da, Sadrazamın Hilmi Paşa'ya çektiği telgrafta, Padişah'ın, halkın isteğine uyarak meşruti idareyi geri ge-

47 Uzunçarşılı, *Belleten*, cilt XX/77, 1956, s.161-164; Cevat, *aynı yerde*.

48 Uzunçarşılı, *Belleten*, cilt XX/77, 1956, s.161-164; Cevat, *aynı yerde;* Tunaya, *Partiler*, s.141-142.

49 Barclay'den Grey'e, Tarabya, 28 Temmuz 1908 tarih ve "gizli" 423 sayılı yazıya ilişik olarak Bonham'dan Barclay'e, Drama, 23 Temmuz 1908 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/26956). Ayrıca bkz. Uzunçarşılı, *Belleten*, c.XX/77, 1956, s.168-170.

tirmeye karar verdiği bildiriliyordu. Sabah saat dokuzda, Hilmi Paşa, Meşrutiyetin ilan edildiğini açıklayan iradeyi okudu. Haber 101 pare top atışıyla kutlandı.[50]

Başkentte ise, olayların gelişim çizgisi hayli değişikti. Şemsi Paşa'nın öldürülmesi ve Anadolu'dan gönderilen birliklerin isyanı bastırmayı reddetmeleri üzerine, Saray'ın morali oldukça bozulmuş; izlenmekte olan baskı politikasının yerine bir uzlaşma politikasına geçme kararı alınmıştı. Bu politika değiştirme kararı, alışılageldiği gibi, Sadrazamın değiştirilmesi biçiminde ortaya çıktı. Ancak, bu kez, Sadrazamla birlikte "Harbiye Nazırı" da değişiyordu. 22 Temmuz'da Ferit Paşa'yla Rıza Paşa, makamlarını Sait Paşa'yla Ömer Rüştü Paşa'ya bıraktılar. Ömer Rüştü'nün "Serasker" değil, "Harbiye Nazırı" olarak atanması, Abdülhamit'in kendi isteğiyle yeni bir yönetim biçimi getirdiği kanısını uyandırmak içindi.[51] Böylelikle, Padişah karşı tarafın isteklerini kabul ederken küçük düşmemiş olacak, şimdiye kadar meydana gelmiş çatışmaların suçu Ferit Paşa'ya yüklenebilecekti. Abdülhamit, geri getirilir getirilmez Meşrutiyete sahip çıkarak, Mithat Paşa'nın oğluna, "(1876) Meşrutiyetin(in) vatanın ve milletin iyiliği için ilan edildiğini... ancak, vatan hainlerinin Meşrutiyeti kaldırarak kendisine ihanet ettiklerini" söylüyordu.[52] 23 Temmuz gecesi Saray'da tartışmalar sürüp gitti; Makedonya'dan gelen ve Meşrutiyetin ilan edildiğini bildiren telgrafların okunmasına devam edildi. Bir olupbittiyle karşılaşan Padişah, isyancıların isteklerini kabul etmeye karar vererek, bunu Hilmi Paşa'ya bildirdi. Aynı gün İstanbul'da yayınlanan bir iradeyle, 1876 Anayasası, Osmanlı İmparatorluğu'na geri getiriliyor ve yeni bir çağ başlıyordu.

50 Sait Paşa'nın Hilmi Paşa'ya gönderdiği telgraf, Barclay'den Grey'e, Tarabya, 29 Temmuz 1908 tarih ve "gizli" 430 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/545/26961). Ayrıca bkz. Steeg'in Louis'ye gönderdiği, Üsküp, 30 Temmuz 1908 tarihli yazı, *Documents Diplomatiques Français,* c.XI, no. 419, s.719-722.

51 Sait Paşa'nın Sadrazamlığa atandığını bildiren Hatt-ı Hümayun, *Sabah* gazetesi, 23 Temmuz 1908. Ayrıca bkz. Uzunçarşılı, *Belleten,* c.XX/77, 1956, s.136-138; Cevat, *aynı yerde.*

52 Mithat, *Hatıralarım,* s.197.

II. BÖLÜM

MEŞRUTİYET İDARESİ VE 1909 KARŞIDEVRİMİ

23/24 Temmuz 1908'de[1] Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti için beklenmedik bir başarıydı.[2] Ancak, Padişah'ın birdenbire direnmekten vazgeçip teslim olmaya karar vermesi, gerek ülkeyi, gerekse bürokrat kadroyu büyük bir kargaşalığa düşürmüştü.[3] Hükümetin morali bozulmuş, bürokratik mekanizma hemen hemen tümüyle çalışamaz hale gelmişti. Nüfuz ve güçlerinin sınırını kestiremeyen kabine üyeleri, bütün inisiyatiflerini kaybetmişlerdi.[4] Özgürlüğün ne anlama geldiğini bilmeyen halk ise, bunca yıldır işleyen kanun ve nizam müesseselerinin yıkıldığını düşünmekteydi ve uzun süredir uğradığı haksızlıkları göz önüne alarak, bundan böyle kendi sorunlarını kendisi çözmeye karar vermişti. Trabzonlular, valilerine işten el çektirilmesini, aksi halde onu zorla makamından indireceklerini söylüyorlardı. Halkın isteğini reddettiğinde çıkacak olaylardan çekinen Dahiliye Nazırı Memduh Paşa, valinin işine son verdi. Konya ve Bursa'da, Abdülhamit'in hafiyeleri hapsedilmekte, kovulmakta; rüşvetçi, yetersiz memurların listeleri valilere sunulmakta, işten atılmaları istenmekteydi. İnisiyatifi ele alan-

1 Meşrutiyeti ilan eden ve Millet Meclisi'ni toplantıya çağıran iradenin metni: A.S. Gözübüyük ve Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri*. 1957, s.59-60; *Sabah* gazetesi, 25 Temmuz 1908.

2 Hüseyin Cahit Yalçın, *Talât Paşa*, 1943, s.16; ayrıca, Alfred de Bilinski, "The Turkish Revolution", *The Nineteenth Century*, c.LXIV, 1908, s.353. "Abdülhamit'in Meşrutiyeti geri getirmesi herkesi ve bu arada çabalarının bu kadar çabuk meyve vermesini beklemeyen Jön Türkler'in ileri gelenlerini hayli şaşırttı."

3 Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, 1951, s.1-4; Yalçın, *Talât Paşa*, s. 16-17.

4 Türkgeldi, *aynı eser*, s.2-3; Yalçın, *aynı eser*, s.18.

lar, genellikle, Abdülhamit'in uzak köşelere sürdüğü politikacılardı.[5] Bunlardan bazıları İttihatçı dernekler kurup, sürgün bulundukları eyaletleri Meclis'te temsil etmekteydiler. Başkentte ise, eski rejimin mensuplarını cezalandırmaya karar vermiş olan halkı kontrol altına alabilecek güçte bir otorite yoktu.[6] Bu durumda, kısa sürede bir otorite kurulmazsa, ülkenin anarşiye sürüklenmesi olasılığı oldukça büyüktü.

Yeterli otorite ve saygınlığa sahip biricik unsur, İttihat ve Terakki idi. Cemiyet, devrimden hemen sonra Saray çevresindeki grubu ve Abdülhamit'in casusluk ağını ortadan kaldırmak için harekete geçmişti.[7] Padişah ise, Sadrazam Sait Paşa'nın önerisine uyarak bütün siyasi suçlular ve sürgünler için genel af ilan etti.[8] Kısa sürede Cemiyet, kadrodaki yozlaşmış memurları ayıklayıp yerlerine daha açık görüşlü adamlar getirmeyi başarmıştı.[9]

Durum, Cemiyetin isterse hemen iktidara gelebileceğini göster-mekteydi. Padişah'ın geleneksel otoritesi yıkılırken, İttihat ve Terakki'nin hem gizli cemiyetlere özgü bir mistiği vardı, hem de devrimi başarıyla sonuçlandırmasından ötürü saygınlığı artmıştı. Ama Cemiyet, bunu yapmadı. İktidarı işbaşında bulunan kabineye bırakarak, elindeki gücü yalnızca gerektiğinde kullanan, Anayasayı korumakla görevli bir denetleyici komite olarak kenara çekildi. Cemiyet'i eleştirenler, onu, hükümetin işlerine karışmak; sorumluluğu üzerine almadan gücünü kullanmakla suçlarlar.[10] Bu suçlama gerçek payı taşısa da, Cemiyet'in niye böyle davrandığını açıklamaya yeterli değildir.

5 Türkgeldi, *aynı eser,* s.4; Gilbertson'dan H.C.A. Eyres'e, Bursa, 28 Temmuz 1908 ve Konsolos Yardımcısı Dought Wylie'den Barclay'e, Konya, 27 Temmuz 1908 tarihli yazılar (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2280). Öğrenciler arasında disiplinin bozulmasıyla ilgili olarak bkz: Kenan Akyüz, *Tevfik Fikret,* 1947, s.89-90.

6 Yalçın, *aynı eser,* s.17.

7 Mithat Şükrü Bleda, "Bir Canlı Tarih Konuşuyor", *Resimli Tarih Mecmuası,* Haziran 1953, s.2392 ve Uzunçarşılı, *Belleten,* c.XX/77, 1956, s.172-174, Saray hafiyeliğinin sona erdiğini bildiren iradenin metnini vermektedirler. Barclay'den Grey'e, İstanbul, 29 Temmuz 1908 tarih ve "gizli telgraf" 199 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/26307). 544 No.lu dosya, Meşrutiyetin ilk günlerine ait ayrıntılı raporlarla doludur.

8 Uzunçarşılı, *Belleten,* c.XX/77, 1956, s.172-174.

9 İng. Dışişleri 1908 Yıllık Raporu, s.5-7.

10 Kâmil Paşa'yla yapılan ve 18 Şubat 1909 tarihli *Neue Freie Presse'de* yayımlanan röportaj, *Fortnight Review.* c.LXXXIV, 1909, s.397-398. Ayrıca bkz: Yalçın, *aynı eser,* s.20; Bleda, *Resimli Tarih Mecmuası,* s.2392.

Bu davranışın nedenini, Jön Türkler'in toplumsal geçmişlerinde ve temelde tutucu olan yapılarında aramak doğru olur. Jön Türkler'in çoğunluğunu, toplumsal bir değişiklik yapmak istemeyen tutucu bir kitle meydana getirmekteydi. 1908 hükümet darbesi, devrimci bir hareket olarak nitelenemez; çünkü değildi. Amaç, otuz iki yıl önce kabul ettirilmiş olan bir Anayasayı geri getirmek ve bu yoldan devleti kurtarmaktı. Hareketin devrimci yönü, daha sonraları, uygulanan siyasetin başarısızlığı sonucu girişilen ıslahat ve bu ıslahatın yol açtığı toplumsal değişiklikle ortaya çıkmıştır.[11] İttihat ve Terakki, 19. yüzyıl ıslahat hareketlerinin ve özellikle Genç Osmanlılar'ın çizgisinin bir uzantısıdır. İttihatçılar da Genç Osmanlılar[12] gibi yalnızca İm-paratorluğun nasıl kurtarılacağı sorunuyla ilgilenmişlerdir.[13] Temelde, Jön Türkler, 1860-1870 yıllarında Genç Osmanlılar'ın getirdikleri çözüm yolundan başka bir yol bulmuş değillerdi; bu da, meşruti bir hükümet kurarak Padişah'ın yetkisini kısıtlamak ve azınlıklara yasa önünde eşitlik tanıyarak, onların isteklerini yerine getirmekti.[14] Toplumsal açıdan bakıldığında Genç Osmanlılar, Padişaha Meşrutiyeti kabul ettirdikleri anda, iktidara gelme olanağına sahip olmuşlardı. "Emir vermek ve devlet idare etmek üzere yetiştirilmiş yönetici bir seçkin zümre"[15]ye mensupturlar. Jön Türkler, Genç Osmanlılar'la aynı toplumsal değerleri paylaşmakla birlikte, toplumda, aynı yere sahip

11 Bleda, *aynı yerde*; Yalçın, "1908 İnkılâbı İnkılâpçı Değildi", *Yakın Tarihimiz*, c.II/19, s.179-180; Lewis, *aynı eser*, s.208 ve sonrası ve A.H. Mithat, *aynı eser* s.229-233.

12 Genç Osmanlılar üzerine yapılan en iyi araştırma Şerif Mardin'in *The Genesis of Young Ottoman Thought* (1962) adlı eseridir. Bu konuda ayrıca bkz. Ramsaur, *Young Turks* ve Tunaya, *Partiler*, s.89-157.

13 Tunaya, *aynı eser*, s.167-174'te "Bu devlet nasıl kurtarılır?" sorusuna verilen cevapları kısaca incelenmektedir. Ayrıca bkz. Lewis, *Emergence*, s.208-209.

14 Jön Türkler, İmparatorluğu meydana getiren çeşitli unsurların şikâyetlerinin kötü idare, baskı ve özgürlük olmamasından ileri geldiğini düşünüyorlar, bu hoşnutsuzluğun nedenleri, Anayasa ve parlamenter rejimle ortadan kaldırılınca Türk milletinin kurtulacağını sanıyorlardı. Bu, toy, saf olarak nitelenecek bir mantıktı. Yalçın, *Talât Paşa*, s.14. Yalçın şu sonuca varmaktadır: "Hayatlarında bir kere olsun bir meclis nasıl toplanır, neler tartışır görmemişlerdi. Ama Anayasaya ve Meclis'e, bir muskaya inanır gibi, gizliden gizliye inanıyorlardı."

15 Lewis, *aynı eser*, s.201; Mardin, *Genesis*, Genç Osmanlılar'ın toplumsal geçmişlerini incelemektedir. Ayrıca bkz. Mardin'in yazısı, *Middle East Journal*, c.XIV, 1962, s.169-192.

değildiler. Abdülhamit'in baskı rejimi sırasında, ıslahat hareketinin tabanı çok daha genişlemişti. Bunun nedeni, Abdülhamit'in kendisinin giriştiği birtakım ıslahatlardı.[16] Genç Osmanlılar'ın devlet kurumunun mensupları ve ürünleri olmalarına karşılık, Jön Türkler, yeni kurulan devlet okullarındaki müderrisler, Batı hukuku okumuş avukatlar, gazeteciler, küçük memurlar, bürokratlar ve Batılı anlayışa uygun harp okullarındaki ikinci derecedeki görevliler gibi yeni yeni oluşan meslek gruplarına mensuptular. Bunların çoğu devlet okullarına gitmiş, ancak öğrenimini tamamlamamıştı.[17] İyi öğrenim görmüş olanlarının ise devlet yönetimi konusunda deneyimleri yoktu. Aralarında tek bir deneyimli devlet adamı bulunmuyordu.[18]

Yönetici sınıftan olan Genç Osmanlılar, devleti yönetme hakkı kendilerine verilse, İmparatorluğu kurtarabileceklerine inanmışlardı.[19] Onlardan bir kuşak sonra gelen Jön Türkler ise, kendilerini yönetici olarak yetenekli görmüyorlardı.[20] Dolayısıyla, hiçbir zaman yüksek idari makamları ele geçirmeyi düşünmediler. Ayrıca Jön Türkler, içinde bulundukları toplumsal ortamın ne denli tutucu olduğunun da farkındaydılar. İttihat ve Terakki'nin İstanbul mebuslarından gazeteci Hüseyin Cahit (Yalçın), Cemiyet'in bu konudaki endişelerini şöyle anlatır:

> "Rütbesiz, nişansız, şan ve şöhretsiz bir gencin Vezaret* unvanıyla Sadrazamlığa çıkmasını, bu memleketin havsalası almazdı. Hükümetin başına çıkmayı onların zihinleri almadığı gibi, memleketin de hazmedebilmesi imkânsızdı... 1908 Temmuz'unda İttihat ve Terakki Cemiyeti bir posta başkâtibi olan Talât Efendi'yi Sadrazam ilan edemezdi; buna şartlar ve haller imkân vermezdi... Eğer böyle bir şey olsaydı, memlekette muhakkak anarşi çıkardı... İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları da bunu fark etmişler ve yüksek makamlara geçmeye kalkışmamışlardı."[21]

16 Abdülhamit'in ıslahatları için bkz. Lewis. *Emergence*, s. 179-190.
17 Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics*, 1959, s.14, n.31; Yalçın, *Talât Paşa*, s.13-14.
18 Yalçın, *aynı eser*, s.14.
19 Lewis. *aynı eser*, s.201.
20 Yalçın, *aynı eser*, s.14.
* Vezaret: Vezirlik (Y.N.)
21 Yalçın, *aynı eser*, s.34-35.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Avrupa'dakine benzer bir toplumsal sınıf yapısı bulunmadığından, siyasal yaşamdaki itici güçlerin, din ve ırk olduğu kabul edilir. Bu varsayım, Osmanlı tarihinin daha önceki dönemleri için geçerli olmakla birlikte, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlangıcında ortaya çıkan toplumsal değişiklikler yüzünden eski geçerliliğini yitirmiştir. Şu halde, Jön Türkler dönemi üzerine yapılan araştırmalarda, toplumsal sorunların yeterince önemsenmediğini, hatta tümüyle bir yana bırakıldığını ve toplumsal çatışmaların dinsel ve ırksal semboller altında gizli kaldığını söyleyebiliriz.

Gene de bütün gözlemciler, bu yanlışlığa düşmemişlerdir. 24 Ağustos 1908 tarihli *Times*'da, gazetenin İstanbul muhabiri, Avrupa'daki toplumsal sınıf yapısının Osmanlı toplumuna uygulanamayacağını kabul etmekle birlikte, Jön Türk hareketini genel çizgileriyle bir orta sınıf (burjuvazi) hareketi olarak nitelemekteydi. "Yüksek makamlardaki idarecilerin çoğu harekete karşıydılar... Alt kademe ise kayıtsızdı. Hareketten en çok etkilenen; kara ve deniz kuvvetlerindeki küçük rütbeli subaylar, orta ve küçük memurlar, serbest meslek sahipleri ve ulemaydı" diye yazıyordu. Cemiyete karşı olanlar ise, Sultanlık, Halifelik gibi Osmanlı geleneklerinden yoksun ve çok genç olan İttihatçıların, yönetici olamayacaklarını iddia etmekteydiler. Bu gerekçe bile, toplumsal sınıf kavramını açıkça belirtmektedir. Sorun, yaştan ve geleneksel bir durumdan doğan üstünlüğün yanı sıra, İttihatçıların bürokrasinin üst kademelerine çıkmak için gerekli deneyim ve toplumsal geçmişten yoksun oluşlarıydı. Bu açıdan bakıldığında, İttihatçıların, zaten yüksek memuriyetlerde bulunan ve başlıca şikâyetleri daha yükselmelerine izin verilmemesi olan Genç Osmanlılar'dan ayrıldıkları görülür. Ünlü bir İttihatçı olan ve sonraları Maliye Nazırlığı da yapan Mehmet Cavit, İngiliz Büyükelçisinin Birinci Sekreterine Jön Türkler'in, "devlet idaresi konusunda deneyimsiz gençler olduklarını ve yaşa gösterilen saygının burada, başka ülkelerden fazla önem taşıdığını"[22] söylüyordu. Bu deneyimsizliğin yersiz bir korkudan başka bir şey olmadığı, daha sonraları, yüksek mevkilere geldiklerinde, davranışlarında gösterdikleri olgunlukla ortaya çıktı.

22 Mr. Hohler'in Cavit'le konuşması, Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 26 Mayıs 1909 tarih ve "gizli" 384 sayılı yazıda, (İng. Dışişleri Bak. kayıt no.371/772/20299). Ayrıca bkz. A.N. Mandelstam, *Le Sort de L'Empire ottoman,* 1917, s.24.

Cemiyet'in iktidara gelmesini engelleyen başka nedenler de vardı. Bunlardan biri; merkezi, düzenli, ülke çapında bir örgüte sahip olmamalarıydı. Cemiyet'in bütün örgütleri, Makedonya eyaletlerinde merkezlenmiş, Selanik'e bağlı kuruluşlardı.[23] Ayaklanma başarıyla sonuçlandığında, İmparatorluğun geri kalan bölgelerindeki kuruluşlar, yerel idareleri.devralmaya hazır değillerdi.[24] İstibdat sırasında birçok gizli cemiyet kurulmuştu. Ancak, gerek istibdat, gerekse cemiyetlerin gizli olmaları sonucu, dağınık, örgütlenmemiş ve birbirini tanımayan kuruluşlar olarak kalmışlardı.[25] Meşrutiyet ilan edilince hepsi açığa çıktılarsa da, ayrı siyasetler güdüyorlardı; ortak bir liderleri yoktu.[26] Bu koşullar altında Cemiyet'in açıktan açığa iktidarda olması doğru olmazdı. Onlar da, iktidarı görünüşte Sait Paşa hükümetine bırakmayı doğru gördüler. Ve zamanla bu iktidar; Saray, Babıâli ve Cemiyet üçlüsünün arasındaki çatışmanın belkemiği haline geldi.[27]

Devletin yürütme organıyla Cemiyet, ilk kez Ağustos başlarında, Harbiye ve Bahriye Nazırlarının kimin tarafından atanacağını görüşmek üzere karşı karşıya geldiler. 1876 Anayasası'na göre, bu hak, Sadrazama verilmişti ve atamanın Padişahın bir iradesiyle onaylanması gerekiyordu. Padişah, yalnızca Sadrazam ve Şeyhülislamı seçebiliyordu.[28] Oysa, 1 Ağustos tarihli Hatt-ı Hümayun'un 10. maddesi, her dört makama da atama yapmak hakkını Padişaha vermekteydi.[29] Bu, sadece Anayasayla ilgili bir sorun değildi. Harbiye ve

23 Birinci Bölüm'e bkz.

24 Yalçın, *aynı eser*, s.16.

25 Yalçın, *aynı eser*, s.12.

26 Yalçın, *aynı eser*, s.12; Sarrou, *La Jeune Turquie et la Révolution*, s.34-35. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devrimden hemen sonra Padişaha bir heyet yolladığını anlatmaktadır. Abdülhamit'in yalnız heyetin başkanını göreceğini bildirmesi üzerine, kendisine heyetin başkanı olmadığı haberi gönderilmiştir.

27 Yalçın, "Kudretsiz Bir Hükümet, Müvesvis Bir Padişah", *Yakın Tarihimiz*, c.II/16, s.75.

28 Gözübüyük ve Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, s. 27.

29 Hatt-ı Hümayun'un metni. 2 Ağustos 1908 tarihli *Tanin* ve *Sabah* gazetelerinde. Fermanın öbür on dört maddesinde, vatandaşların konut dokunulmazlığı, keyfi olarak tutuklanmaması, dış ülkelere gezi ve yabancı uyruklu vatandaşlarla ticari şirketler kurma hakları güvence altına alınıyordu. Bütün Osmanlıların din ve ırk farkı gözetilmeksizin yasa önünde eşit ve özgür olacakları bildiriliyordu. Ayrıca, bütün bakanlıkların, özellikle Harbiye Nezaretine bağlı eyalet idarelerinin yeniden düzenlenmesi için hazırlanmakta olan raporlar yakında Meclis'e sunulacaktı.

Bahriye Nazırlarını atayacak kimse, aynı zamanda silahlı kuvvetleri denetimi altında tutabilecekti. Temel desteği kara ve deniz kuvvetlerindeki küçük rütbeli subaylar olan Cemiyet, Padişahın bu alana el atmasının, kendi durumunun zayıflamasına yol açacağını düşünüyordu. Bu yüzden, Hatt-ı Hümayunun 10. maddesine şiddetle karşı çıkarak, Sait Paşa'yı bu Hattı hazırlamakla suçladılar. Sait Paşa ve Dahiliye Nazırı Memduh Paşa, zaten, siyasal suçlarla birlikte adli suçluları da serbest bıraktıkları ve eski rejimin yozlaşmış memurlarının kaçmalarına göz yumdukları için Cemiyet'in kuşkuyla izlediği kişilerdi.[30] İttihatçılar, bu davranışların, devrimi gözden düşürmek, karalamak amacıyla yapıldığından kuşkulanmaktaydılar. 10. madde bu kuşkuları doğrulamıştı.[31]

Sait Paşa'ya ve 10. maddeye karşı çıkan, sadece Cemiyet değildi. Şeyhülislam Cemalettin Efendi de bu maddeyi, Anayasaya ve Meşrutiyeti desteklemek üzere Abdülhamit'in ettiği yemine aykırı buluyordu.[32] Kabine toplantısında Sait Paşa, maddeyi, Padişahın Silahlı Kuvvetler Başkumandanı olduğu, dolayısıyla her iki nazırı da seçme hakkına sahip bulunduğu gerekçesiyle savunuyordu.[33] Ona karşı çıkan kabine üyeleri ise, bu makamların askeri makamlar olmadığını, geçmişte Celâl Paşa gibi sivillerin bu makamlara getiril-

30 Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* s.3. Türkgeldi'ye göre, Memduh Paşa sadece siyasi suçluları serbest bırakmaya niyetliydi. Ama, *Malûmat*'ın sahibi Baba Tahir'in kışkırttığı adli suçlular, kendileri de serbest bırakılmazsa şiddete başvuracaklarını söyleyerek Memduh Paşa'yı tehdit ettiler. Daha fazla kargaşalığın çıkmasından endişelenen Memduh Paşa da bütün suçluların serbest bırakılması için emir verdi. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* s.2-3, "Kanunu Esasi ve Yeni Hatt-ı Hümayun", *Tanin,* 3 ve 4 Ağustos 1908. Yalçın, *Talât Paşa,* s.17, olayı İttihat ve Terakki Cemiyeti açısından anlatmaktadır. Ayrıca, Lowther'den Grey'e, İstanbul, 2 Ağustos 1908 tarih ve "gizli telgraf" 208 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/26789).

31 Türkgeldi, *aynı eser,* s.3.

32 Şeyhülislam Cemalettin Efendi, *Hatırat-ı Siyasiye*, 1336/190, s.10-12.

33 Şeyhülislam Cemalettin Efendi, *aynı yerde.* Sait Paşa, 10 Ağustos'ta görüştüğü Fitzmaurice'e, kuramsal olarak, padişaha ait olan kara ve deniz kuvvetlerine emir verme hakkının Sadrazam tarafından atanmış nazırlara devredilmesi için ısrar edip, Padişahı gücendirmekten çekindiğini söylemişti. Bkz: Lowther'den Grey'e, Tarabya, 10 Ağustos 1908 tarih ve "gizli" 459 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 377/544/28455). Sait Paşa'nın savunusu için bkz: *Levant Herald* gazetesi, 25 Ağustos 1908.

diğini söylüyorlardı.[34] Öte yandan, Sait Paşa'nın gerekçesini kabul etmeyen Şeyhülislam, istifasını göndermiş; ancak Padişah bu istifayı reddetmişti. Bu kadar şiddetli bir muhalefet karşısında Sait Paşa, kendisinin istifa etmesinin gerekli olduğuna karar verdi.[35]

1 Ağustos'tan önce, Cemiyet, Hüseyin Hilmi Paşa aracılığıyla İstanbul'a bir temsilci heyeti gönderip, Padişahtan konuyu görüşmek için izin istemişti.[36] Padişahın istemeyerek verdiği bu izin üzerine 1 Ağustos'ta Talât Bey, Cavit Bey ve Rahmi Bey'in oluşturduğu bir heyet, Edirne'den İstanbul'a gelmişti.[37] Heyet, Sait Paşa'yla uzun bir görüşme yaptı. Ancak, Sait Paşa, bu görüşmede öyle kaba konuşmuş, öylesine sözünü esirgememişti ki, Dahiliye Nazırı Hacı Akif Bey bile hayretler içinde kalmıştı.[38] Heyet, daha sonra Kâmil Paşa ile görüşerek kuracağı kabinede Harbiye Nazırlığı görevini Trablus Valisi Recep Paşa'ya vermesini istedi.[39] Sonunda da Padişahı ziyaret ederek, Kâmil Paşa'nın başkanlığında bir başka kabine kurulmasını ve bu kabineye Recep Paşa'nın Harbiye Nazırı olarak atanmasını, ayrıca 1 Ağustos Hatt-ı Hümayunu'nun yeniden gözden geçirilip düzeltilmesini istediler. Kâmil Paşa, Recep Paşa'yla ilgili öneriyi kabul ettiği halde, Padişahın bu konudaki yanıtı olumsuz olmuştu.[40] Abdülhamit, Recep Paşa'yı aşırı hırslı ve bağımsız buluyor; Rıza Paşa'nın Harbiye Nazırı olarak kalmasını yeğlediğini söylüyordu. Ancak, Cemiyet'in ve Şeyhülislam Cemalettin'in ısrarları sonucunda Recep Paşa'nın atanmasına razı oldu.[41]

Sait Paşa 5 Ağustos'ta istifasını verdi ve 6 Ağustos'ta Sadrazam olarak atanan Kâmil Paşa'dan kabineyi kurması istendi.[42] Ertesi gün *Sa-*

34 Cemalettin, *aynı yerde.*

35 Cemalettin, *aynı yerde;* Cevat, *İkinci Meşrutiyet,* s.8.

36 Uzunçarşılı, *Belleten,* c.XX/77, 1956, s.148-149,

37 Uzunçarşılı, *aynı yerde;* Lowther'den Grey'e, Tarabya, 4 Ağustos 1908 tarih ve "gizli" 448 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no.371/545/27644).

38 Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* s.5.

39 Uzunçarşılı, *aynı yerde.*

40 Cemalettin, *aynı eser,* s.12.

41 Cemalettin, *aynı eser,* s.12; Abdülhamit'in Recep Paşa hakkındaki görüşü için bkz. Cevat, *aynı eser,* s.8-11.

42 Sait Paşa'nın istifası ve Kâmil Paşa'nın atanması için bkz. 6 ve 7 Ağustos 1908 tarihli *Tanin* ve *Sabah* gazeteleri; Cemalettin, *aynı eser,* s.12-13; Cevat, *aynı eser,* s.8. Hatun Fransızca çevirisi, Lowther'den Grey'e, Tarabya, 12 Ağustos 1908 tarih ve "gizli" 473 sayılı yazıda (İng. Dışişleri Bak. kayıt no.371/455/28469).

bah gazetesinde yayımlanan bir bildiriyle Cemiyet, yeni kabineyi bütün gücüyle destekleyeceğini açıklıyor ve halktan –yabancıların eleştirilerini önlemek üzere– kanun ve nizamın yürütülmesi için işbirliği istiyordu.[43] Ülkede süregiden kargaşalığa bir çözüm yolu bulmak için girişilen ilk girişim de böylece sonuçlanmış oluyordu. Cemiyet ile Babıâli arasındaki bu işbirliğiyle, Saray'ın iktidarı tekeline alma çabaları bir kez daha dizginleniyordu. Böylelikle, iktidar, Babıâli'nin eline geçiyor ve Cemiyet, İmparatorluğun yönetiminde etkin bir görev almadan Meşrutiyet'in bekçisi rolünü oynamayı sürdürüyordu.

Yönetim ve ıslahat sorunu Kâmil Paşa kabinesiyle ortaya çıktı. İki nazır dışında kabineyi oluşturanların hepsi yeniydi ve İngiliz Başkonsolosunun deyimiyle, "hepsi de deneyimli, becerikli, enerjik, bütün toplum kesimlerince sevilen" adamlardı.[44] Gene de aralarında tek bir Cemiyet üyesi yoktu.

Kâmil Paşa'nın programı, 16 Ağustos'ta basında yayımlandı.[45] Programda, Kâmil Paşa'nın, İmparatorluğu Anayasaya uygun olarak yönetmek kararı aldığı bildiriliyordu. Ancak, programı uygulamaya başlamak için Mebusan Meclisi'nin toplanmasını beklemek mümkün olmadığından, Sadrazam, eski rejimin Anayasaya aykırı bazı yasalarını değiştirecekti.

Mali durumun bozukluğu göz önüne alınarak, mevcut mali kanunlar düzeltilecek, yeni yıl için rasyonel bir bütçe hazırlanacaktı. Bütün nezaretlerde ıslahat yapılacak, fazla memurlar emekliye ayrılacaktı. Kara ve deniz kuvvetleri de yeni baştan örgütlenecekti.

Islahat, bazı harcamalar gerektireceği için vergi sistemi de düzeltilecek, gelir kaynakları daha rasyonel bir şekle sokulacaktı. Ticari antlaşmalar yeniden gözden geçirilecekti.

43 Lowther'den Grey'e, Tarabya, 12 Ağustos 1908 tarih ve "gizli" 473 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no.371/455/28469); *Sabah* gazetesi, 6 Ağustos 1908.

44 Lowther'den Grey'e, Tarabya, 12 Ağustos 1908 tarih ve "gizli" 473 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/455/28469). Kâmil Paşa'nın Sait Paşa kabinesinden alıkoyduğu iki kişi, Şeyhülislam Cemalettin Efendi ile Hariciye Nazırı Tevfik Paşa idi. Kabinenin tam listesi için bkz, Türkgeldi, *aynı eser*, s.5 ve Cevat, *aynı eser*, s.190-191.

45 "Meclisi Vükelânın Programı", *Sabah* gazetesi, 16 Ağustos 1908; İngilizceye çevirisi: Lowther'den Grey'e, Tarabya, 18 Ağustos 1908 tarih ve "gizli" 494 sayılı yazıda (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/546/29298).

(Terakki) ruhuna uygun olarak, ticaret, sanayi, kamu işleri ve tarımın geliştirilmesi için programlar hazırlanmaktaydı. Bilimsel çalışmalar ve eğitim teşvik edilecek, mülkiyet haklarını güvence altına alan bir yasa yürürlüğe girecekti. Meşrutiyetin vaat ettiği eşitliğe uygun olarak askeri hizmet zorunluluğu, Müslüman olmayanlarla birlikte bütün Osmanlıları içine alacak biçimde geniş tutulacaktı.

Bütün ülkelerle iyi ilişkileri olan hükümet, dış politikasını, bu dostça ilişkileri ve İmparatorluğun şeref ve bütünlüğünü koruma temeli üzerine kuracaktı. Hükümet, ilgili Büyük Devletler'in rızasıyla, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancılara, uluslararası yasaların dışında, kapitülasyonlarla tanınan imtiyaz ve haklara bir son vermeye çalışacaktı. Bu yolda hükümet, idari mekanizmanın bütün dalları arasında, yabancılara tanınan imtiyazları gereksiz kılacak kadar güçlü bir dayanışma ve güven yaratmak için büyük çabalar gösterecekti.

Kâmil Paşa'nın programı, Osmanlı İmparatorluğu'nu çağdaş bir merkezi devlet haline getirmek için ıslahat yapma niyetinin ifadesiydi.[46] Bu niyet, daha önceleri, özellikle 1839, 1856 ve 1876'da da belirtilmiş, ancak pek bir şey yapılmamıştı. 1908'de ise gerek İmparatorluğun içinde, gerekse dış dünyada durum çok değişmiş bulunuyordu. İçeride, Türk olmayan unsurların İmparatorluktan ayrılarak kendi başlarına birer devlet kurma tehditleri gün geçtikçe artıyor ve bununla birlikte dış güçlerin müdahale etme olasılığı da güç kazanıyordu. Bu tehlikenin en fazla hissedildiği Makedonya'da ortaya çıkan yeni bir toplumsal grup, ıslahatı, seçkin bir zümrenin iktidarı elinde tutabilmesine yardımcı bir araç değil, devleti kurtaracak ve, onu çağdaş dünyayla aynı düzeye getirebilecek bir unsur olarak görmekteydi. Tabanı hayli geniş olan bu grup, geleneksel unsurlarla onların değerlerini paylaşmak için direniyor, çağdaş bir düzeye erişmek için kültürel ve toplumsal değişikliğin gerekliliğine inanıyordu. Dış dünyada ise, Japonya'nın çağdaş bir güç olarak kendini

46 Ayrıca, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 resmi programı için bkz. Tunaya, *Partiler*, s.208-210.

dünyaya kabul ettirmedeki başarısı, çağdaşlaşma konusunda Türklerin umutlarını alevlendiren en etkili unsur olmuştu, diyebiliriz.[47]

Jön Türkler, bütün idari mekanizmaya bir akıcılık kazandırmak amacıyla kolları sıvadılar. Merkezi devlet sistemine aykırı olan, "kişilerin, nereye giderlerse gitsinler, kendi özel yasalarına göre yargılanmalarını" öngören geleneksel "millet" sistemine son verildi.[48] Irk ve din farkı gözetilmeksizin bütün Osmanlılara eşit hak ve görevler tanındı. Yabancılara tanınan "ez-haric-i memleket" hakları, "herkese aynı yasa" ilkesiyle bağdaşmadığından eleştiriliyordu. Ancak, programın başarıya ulaşması, yeni rejimin mali işleri düzenleyebilmesine bağlıydı ki; bunu da en iyi Jön Türkler biliyorlardı.

"Kâmil Paşa'nın programı, bir iyimserlik havasının esmesini sağlamış, bütün iş, Meclis'in bu havayı sürdürebilmesine kalmıştı. Bu arada hükümet tam olarak çalışmıyor, ancak günlük işlere bakıyordu. O güne kadar Saray, gerek muhaliflerini susturmak, gerekse yandaşlarını ödüllendirmek için onlara, karşılığında hizmet beklemeksizin aylık bağlama siyaseti gütmüştü. Sonuç olarak da, idari mekanizma, hiçbir işe yaramayan, yozlaşmış bir sürü memurla doldurmuştu.[49] Kâmil Paşa, hem verimi artırmak, hem de giderleri azaltmak amacıyla idari mekanizmanın hemen hemen her dalında büyük bir temizleme hareketine girişti.[50] Bu önlemler, hayli hoşnutsuzluk

47 Jön Türkler, kendilerini Ortadoğu'nun Japonyası olarak görmeye başlamışlardı bile ve 1908 Kasım'ında İngiliz-Japon ittifakını örnek alarak, İngiltere'ye ittifak önerisinde bulundular. Ahmet Rıza ve Nâzım Bey'in Grey'le görüşmeleri için bkz. Grey'den Lowther'e, Londra, 13 Kasım 1908 tarihli "özel" yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/185, A. *Grey Belgeleri*). Jön Türkler, çağdaşlaşma konusunda yardım etmeleri için Avrupalı uzmanlar yerine, Japon uzmanlar getirtmeyi de düşünmüşlerdi. Bu gerçekleşmedi. Bkz. Lowther'den Grey'e, Tarabya, 6 Eylül 1908 tarih ve "gizli" 546 sayılı yazıda sözü edilen *Yeni Gazete*. (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/559/31790) Sir Charles Hardinge, "Böyle bir şeye Avrupalı büyük devletlerin çoğu şiddetle karşı koyar" demişti.

48 R.E. Ward ve D. A. Rustow, *Political Modernisation in Japan and Turkey*, 1964, s.3-4.

49 Howard'dan Grey'e, Budapeşte, 14 Mayıs 1910 tarih ve "gizli" 40 sayılı yazıya ek olarak, Nâzım Bey'le yapılan ve 12 Mayıs 1910 tarihli *Pester Lloyd*'da çıkan röportaj (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1010/19028). Ayrıca bkz. İng. Dışişleri 1908 Yıllık Raporu, s.58-59.

50 İşten el çektirilen görevlilerin listesi, 10 Ağustos 1908 tarihli *Levant Herald* gazetesinde yayımlanmıştı. Ayrıca bkz. İng. Dışişleri 1908 Yıllık Raporu, s.58-59.

yarattı; bazı kabine üyeleri bile buna karşıydılar.[51] Oysa, Jön Türkler, işe yaramayan, yozlaşmış memurları işte tutarak verimin düşmesine göz yummanın, birkaç bin altın harcayarak onları emekliye ayırmaktan daha pahalıya mal olacağını düşünüyorlardı.[52] Bu politikanın uygulanması için uzun yıllar gerekti. 1910 Mayıs'ında, "devlet memuriyetlerinin yüzde sekseninde ıslahat yapılmış bulunuyordu."

Yeni rejim, ilk büyük bunalımını 1908 Ekim'inde yaşadı. 5 Ekim'de Bulgaristan tam bağımsızlığını ilan ediyor; bir gün sonra da Avusturya-Macaristan, Bosna ve Hersek'in kendi İmparatorluğuna katıldığını açıklıyordu. Ve aynı gün Girit, Yunanistan'la birleşmek kararına vardığını duyuruyordu.[53] Babıâli'nin yapabileceği pek bir şey yoktu. 1878 Berlin Kongresi'ne katılanlara başvurarak durumu protesto etti; çünkü ilk iki karar, bu kongre sonucu imzalanan antlaşmaya aykırıydı; Girit için ise, Büyük Devletler güvence vermiş bulunuyorlardı.[54] Büyük Devletler cevap vermekte gecikmediler: Türkiye lehine duruma müdahale etmeyeceklerini açıkladılar.[55]

Bu saldırgan davranışlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun her köşesinde büyük öfke ve kızgınlık uyandırdı. Basın ateş püskürüyor, iğ-

51 Evkaf Nazırı Ekrem Bey (sonraları Maarif Nazırlığı da yapmıştır, aynı zamanda ünlü bir yazar, şair ve eleştirmendir), geniş çaptaki temizleme hareketlerine karşı olduğu gerekçesiyle istifa etmiştir. Bkz. Fahir İz, "Ekrem Bey", *İslam Ansiklopedisi*, 2. basım.

52 Howard'dan Grey'e, Budapeşte, 14 Mayıs 1908 tarih ve "gizli" 40 sayılı yazıya ek olarak, Nâzım Bey'le yapılan ve 12 Mayıs 1908 tarihli *Pester Lloyd*'da yayımlanan röportaj (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1010/19028).

53 Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c.I, 1940, s.245 ve sonrası, bu sorunları Türklerin açısından incelemektedir. İng. Dışişleri Bakanlığı'nın yazışmalarında da bu konular ayrıntılı olarak ele alınmaktadır, özellikle İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/550 ve sonrası ve 371/747 ve sonrası.

54 Lowther'den Grey'e, İstanbul, 5 Ekim 1908 tarih ve "gizli" 294 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/550/34514).

55 Grey'den Lowther'e, Dışişleri, 5 Ekim 1908 tarih ve "gizli" 284 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. 371/551/34595). İngiliz hükümeti, Büyük Devletler arasında Babıâli'ye en anlayışlı davrananıydı ve Babıâli de onun öğütlerine uygun hareket ederdi. Grey, Londra'daki Osmanlı Büyükelçisi Rıfat Paşa'ya, İngiltere'nin antlaşmayı imzalayan öteki ülkelerin ve özellikle Türkiye'nin bu konuda ne düşündüğünü öğrenmeden ne Bulgarların, ne de Avusturyalıların hareketlerini onaylayacağını söylemişti. Babıâli'nin savaşa girmemesini öğütlemiş, Türklerin tazminat konusundaki isteklerini desteklemeye söz vermişti.

neli sözlerle dolu makalelerin sonu gelmiyordu. Ama bu arada yapılan tek olumlu davranış, Avusturya'dan gelen malların boykot edilmesi oldu. Bunalım, Ramazan ayına rastladığından Meclis tatildeydi; dolayısıyla olaylar resmi olarak görüşülmedi.[56] Kâmil Paşa, evinde bir toplantı düzenleyerek kabine üyelerine Sırbistan, Romanya ve Yunanistan'la bir ittifak kurmak için çalıştığını açıkladı. Bu öneriyi Sırbistan olumlu karşılamış, Romanya reddetmiş, Yunanistan'ın tutumu ise anlaşılamamıştı.[57] Kâmil Paşa, bu açıklamayı yaptıktan sonra Harbiye Nazırına seferberlik ilan edilip edilemeyeceğini sordu. Ali Rıza Paşa'nın olumsuz yanıtı üzerine, soruna politik bir çözüm yolu bulma kararı alındı.[58] Babıâli Büyük Devletler'e protesto telgrafları çekerek, bir konferans toplanmasını ve Türkiye'nin çıkarlarının korunmasını istedi.[59] 7 Ekim'de, Kâmil Paşa, Makedonya eyaletlerine çektiği telgraflarla, İmparatorluk sınırları içinde oturan Bulgarlara karşı şiddet gösterilmemesini ve sınırda olay çıkarılmamasını emrediyordu. İstanbul'da ise bir basın toplantısı düzenleyerek, basından ılımlı bir tutum benimsemesini ve halk arasındaki gerilimin azaltılması için çalışmasını istedi. Babıâli de ılımlı bir politika benimsemişti ve bunalım, altı ay kadar sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun mali tazminat almasıyla sonuçlandı. Asıl önemli olan, bu dış karışıklıkların ülkenin iç durumuna etkisiydi.

Balkanlar'daki bu durum, hoşnut olmayanlara yeni rejime saldırmak için bir fırsat yaratmıştı. İlk tepki, 7 Ekim'de ve biraz da beklendiği gibi, dinsel bir biçimde ortaya çıktı. "Kör Ali" adıyla tanınan Hoca Ali Efendi'nin liderliğinde büyük bir Razaman kalabalığı Saray'a yürüdü. Hoca Ali, Padişah'ı görmek istediğini söyledi ve Abdülhamit pencerede göründüğünde, ondan, Meşrutiyetin kaldırılmasını, şeriatın geri ge-

56 Türkgeldi, *aynı eser*, s.10-11.

57 Türkgeldi, *aynı eser*, s.11.

58 Türkgeldi, *aynı eser*, s.12: Rıza Paşa'nın yanıtı "askerin ayağına giyecek postalı bile yok" olmuştu. İngiliz Büyükelçisi, savaş açmamak için bir başka neden gösteriyordu: "Baş gösterecek herhangi bir irtica hareketini bastırmak üzere burada yeteri kadar askeri birlik bulundurma zorunluluğu." Lowther'den Grey'e, İstanbul, 6 Ekim 1908 tarih ve "gizli" 296 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/551/34666).

59 Lowther'den Grey'e, İstanbul 7 Ekim 1908 tarih ve "gizli" 301 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/551/34753).

tirilmesini, Padişahın yeniden ümmetinin başına geçmesini istedi.[60] Ayrıca, meyhanelerin kapatılmasını, fotoğraf çekiminin yasaklanmasını ve Müslüman kadınların sokaklarda dolaşmasına son verilmesini istiyordu.[61] Bu arada, mürteciler*, şehrin başka kesimlerinde de harekete geçmişlerdi. Ayasofya Meydanına, Şeyhülislamla alay eden ve gerçek Müslümanları, kendilerine emanet edilen dine aykırı görüşlerin temsilcisi Şeyhülislamı öldürmeye çağıran pankartlar konulmuştu.[62] Camilerde, toplantı yerlerinde olaylar çıkartarak, yeni rejimin sonucu, gerektiği gibi örtünmedikleri bahanesiyle sokaklardaki Müslüman kadınlara saldırdılar.[63] Bu arada, Meşrutiyet öncesi dönemin tanınmış kişilerinden *Mizan* dergisi başyazarı Murat Bey, Nazif Sururî ve eski bir Şeyhülislamın oğlu olan Cemil Molla ile birleşerek Meşrutiyet aleyhtarı bir grup kurdu.[64] Bu fesat, Babıâli tarafından ortaya çıkarıldı; Murat Bey tutuklanarak sürüldü; yardakçıları da hapse mahkûm edildi.[65]

Ekim ayaklanmasının son ve en şiddetli olayı, Taşkışla'da yaşanmıştır.[66] Bu olayın başlamasına, Hassa Ordusu'nun 2. Fırkasının 7. ve 8. Alaylarının Cidde'ye gönderilmesini bildiren emîr neden olmuştur.[67] Cidde'ye atanan 86 asker, gitmeyeceklerini söyleyip derhal or-

60 Cevat, *İkinci Meşrutiyet*, s.15-16; Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, 1962, "Kör Ali Vak'ası", s.129-130; Yalçın, "31 Mart'ın Provası ve Kendisi", *Yakın Tarihimiz*, c.I, s.136-137; ayrıca, "Kör Ali", *Tanin*, 9 Ekim 1908.

61 Cevat, *aynı eser*, s.16.

* Mürteci: Gerici (Y.N.)

62 Lowther'den Grey'e, Tarabya, 14 Ekim 1908 tarih ve "gizli" 670 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/560/36131). Ayrıca bkz. Tunaya, *aynı eser;* Yalçın, *aynı eser*.

63 Lowhter'den Grey'e, Tarabya, 14 Ekim 1908 tarih ve "gizli" 670 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/560/36131); Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.11, Kör Ali'nin adamlarının, Şeyhülislamın arabasının camlarını nasıl kırdıklarını anlatmaktadır.

64 Türkgeldi, *aynı eser*, s.12. Bu kişilerin daha önceki faaliyetleri ve hazırladıkları komplo için bkz. Lowther'den Grey'e, Tarabya, 14 Ekim 1908 tarih ve "gizli" 670 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/560/36131). Ayrıca bkz. Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, c.I, 1965, s.176-178.

65 Türkgeldi, *aynı yerde*.

66 Cevat, *aynı eser*, s.19-20; Yalçın, *aynı yerde;* Knight, *Awakening of Turkey*, s.264 ve sonrası, Jön Türkler açısından çağdaş bir yorum yapmaktadır. İng. Dışişleri Bakanlığı'nın yazışmalarında da bu olaya geniş yer verilmiştir. Bkz. İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544 ve 195/2290.

67 Cevat, *aynı eser*, s.19; Albay Surtees'den Lowther'e, İstanbul, 2 Kasım 1908 tarih ve "ataşemiliter" 54 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2290).

dudan çıkarılmalarını istemişler, kışlanın önünde silah çatarak, kumandanları Şükrü Paşa'nın kışlaya dönme emrine karşı koymuşlardır.[68]

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 22 Ekim tarihli *Şurayı Ümmet*'te yayımladığı bir bildiride, orduya bağlı olduğunu, dolayısıyla ortaya çıkacak herhangi bir irtica hareketini bastırabileceğini ilan etmiş bulunuyordu.[69] İsyanın çıktığı 31 Ekim'de İttihat ve Terakki, ikinci bir bildiri yayınladı.[70] Bildiride, isyancı askerlerin Saray tarafından şımartıldığı, bu yüzden disiplinin bozulduğu söyleniyor; emirlere karşı çıkarak askeri disiplini bozan 86 askerin en şiddetli cezaya çarptırılması isteniyordu. Birinci Ordu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa, Makedonya taburlarından sadık birlikleri çağırdı; üç askerin ölümüne, bir o kadarının da yaralanmasına karşılık isyan bastırıldı.[71] Mahmut Muhtar Paşa, öldürülenlerin cesetlerinin halkın görebileceği bir yere ibret olarak asılmasını istiyordu. Ancak, bu karar, hem Saray'ı, hem de Babıâli'yi oldukça telaşlandırdı. Kâmil Paşa, Birinci Ordu Kumandanına ya bu karardan vazgeçmesini ya da istifa etmesini söyledi. Mahmut Muhtar Paşa kararını geri aldı.[72]

İsyan önceden hazırlanmış olmadığı ve belirli bir liderlikten ve örgütten yoksun olduğu için bu kadar kolay bastırılabilmişti. Rejime karşı girişilen herhangi bir irtica gösterisinin başarıyla sonuçlanmasından, yalnızca Saray'ın yararlanacağını hesaplayan Babıâli, böyle bir olasılığı ortadan kaldırmak için, Cemiyet'in yanında yer almıştı. Bir yandan da Murat Bey gibi böyle bir irtica hareketine lider olup, yön verebilecek güçteki kimseleri etkisizleştirecek önlemleri almaktaydı.[73] Kâmil Paşa, kendi durumuna aşırı derecede güveniyor,

68 Aynı kaynaklar.
69 *Şurayı Ümmet*, 22 Ekim 1908.
70 31 Ekim Taşkışla olayı hakkında İttihat ve Terakki'nin demeci için bkz. 1 Kasım 1908 tarihli *İkdam* gazetesi.
71 Cevat, *aynı eser*, s.19.
72 Cevat, *aynı eser*, s.19-20.
73 Murat Bey sürgündeyken aylığının kesilmemesine karar verilmişti. Türkgeldi, *aynı yerde*.

İttihatçıların ellerindeki gücü küçümsüyordu. Cemiyet'in "iktidarı kesin olarak ele geçiremeyeceğini düşünüyor... ve bunu Padişaha karşı bir silah olarak kullanıyordu."[74]

Cemiyet ile Kâmil Paşa arasındaki işbirliğinin tek nedeni, karşılıklı siyasal çıkarlardı. Denetimi açıktan açığa ele alamayan Cemiyet'in, devleti kendi adına yönetecek, Saray'a bağlı olmayan ve aynı zamanda liberal görüşlü birine ihtiyacı vardı. Kâmil Paşa ise, Saray'la kendi arasındaki dengeyi sağlayacak bir unsur olduğu sürece, Cemiyet'e göz yummaya hazırdı. Ancak, bu denge süresiz olarak devam edemezdi; çünkü birinin egemen duruma gelebilmesi, öbürünü alaşağı etmesine bağlıydı.

Cemiyet, bu duruma gelebilmek için seçimleri kazanıp, Mebusan Meclisi'nin çoğunluğunu ele geçirmeyi kuruyordu. Temmuz devriminden hemen sonra, Cemiyet, hareketin amacını açıklamak ve kendi adaylarının seçilmesini sağlayacak örgütler kurmak üzere bütün eyaletlere görevliler göndermişti.[75] Ayrıca, azınlıklarla da adaylarının kim olacağı konusunda anlaşmaya varmış, durumunu bu açıdan da sağlamlaştırmıştı.[76] Adayların seçimi, Cemiyet'in onayına ve desteğine bağlıydı ve bu destekten yoksun olanların Meclis'e girmeleri oldukça zordu.[77] Adaylarının çoğu, kentlerdeki serbest meslek sahipleri ile toprak sahibi ağalar arasından seçilmekteydi.[78] Cemiyet'in 1908 seçimlerinde oynadığı etkin role karşın, –belki de bu yüzden–,

74 İsmail Kemal, *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, 1920, s.253.

75 İng. Dışişleri, 1908 Yıllık Raporu.

76 Cemiyet'in Rumlarla uzlaşması hakkında Fazlı Bey'in Rum Patriği'yle yaptığı görüşme için bkz. Lowther'den Grey'e, Tarabya, 1 Eylül 1908 tarih ve "gizli" 535 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/546/30971). Ermeniler de İttihat ve Terakki'yle işbirliği yapmaya karar vermişlerdi. Fitzmaurice'in, Patrik İzmirliyan'la yaptığı görüşme için bkz. Fitzmaurice'den Lowther'e, 30 Kasım 1908 tarih ve "tercümanlar" 54 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2281). Makedonya'da yapılan anlaşmalar için bkz. Lowther'den Grey'e, Tarabya, 9 Ekim 1908 tarih ve "gizli" 647 sayılı yazıya ilişik olarak Konsolos Lamb'dan Lowther'e (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/546/36109).

77 Mandelstam, *Le Sort de l'Empire ottoman*, s. 17.

78 Knight, *Awakening of Turkey*, s. 281. Hüseyin Cahit, İttihat ve Terakki tarafından İstanbul'dan mebusluğa aday gösterilmişti. O zamana kadar Cemiyet üyesi değildi. Bkz. Yalçın, "İttihad-ı Terakki'ye Nasıl Girdim?", *Yakın Tarihimiz*, c.I, s.23-24.

İmparatorluğun bütün unsurları Meclis'te temsil edilmişti ve onlar temsilcilerinden memnundular.[79] 288 mebusun 147'si Türk, 60'ı Arap, 27'si Arnavut, 26'sı Rum, 14'ü Ermeni, 10'u Slav, 4'ü Museviydi.[80]

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yanı sıra seçimlere giren tek parti, liberal eğilimli Osmanlı Ahrar Fırkası'ydı.[81] Resmi kuruluş tarihi 14 Eylül 1908[82] olan bu partinin, seçimlere kadar örgütlenebilecek zamanı pek olmamıştı. Kasım sonu, Aralık başında yapılan seçimlerde liberaller, Prens Sabahattin ve Kâmil Paşa gibi tanınmış adaylara sahip olmalarına karşın, İstanbul'dan tek bir mebus çıkaramamışlardı.[83] Ahrar Fırkası'nın çıkartabildiği tek mebus, Ankara'dan adaylığını koymuş olan Mahir Sait Beydi.[84] 1909 Mart'ında İttihat ve Terakki'nin İstanbul adaylarından Manyasizade Refik Bey'in ölmesi üzerine, Meclis'te bir koltuk boşaldı. Araseçimlerde her iki parti de bu koltuk için yarıştılar ve sonunda Ahrar Fırkası'nın adayı, tanınmış gazeteci Ali Kemal Bey, Rıfat Paşa'ya yenik düştü.[85] Cemiyet'in Mebusan Meclisi'ndeki egemenliği daha da kesinleşmişti. Şimdi sıra, her iki meclisteki durumu daha da sağlamlaştırmak için, Padişahın Âyan Meclis'i üzerindeki nüfuzunu azaltmaya gelmişti. Anayasanın 60.

79 Müslüman olmayan Türklerin çoğu, seçimlerin yapılışından memnun kalmışlardı. Bkz. Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 23 Kasım 1908 tarih ve "gizli" 793 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/546/41691). Sadece Rumlar bunun dışında kalıyordu. Cemiyetin bazı usule aykırı davranışları yüzünden kendilerinin zararlı çıktığından yakınmaktaydılar. Lowhter'den Grey'e, Beyoğlu 24 Kasım 1908 tarih ve"gizli" 801 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/546/41699). Hüseyin Cahit, Cemiyet, İstanbul'daki seçimlere müdahale etmeseydi, tek bir Türk mebusun bile çıkabileceğinden kuşku duyduğunu yazmaktadır. Ayrıca, Rumların çok iyi örgütlenmiş ve seçim propagandası konusunda hayli deneyimli olduklarına da işaret etmektedir. Bkz. "Türkiye'yi Yaşatmak ve Batırmak İsteyenler", *Yakın Tarihimiz*, c.I, s.214.

80 Bu bilgiler, Feroz Ahmad ve Dankwart, A.Rustow'un hazırlamakta oldukları 1908-1918 arası kurulan "Jön Türk" meclisleri üzerine bir incelemeden alınmıştır. Ayrıca bkz. Tunaya, *Partiler*, s.165, n. 4; Mandelstam, *Le Sort de l'Empire ottoman*. s.16; H.K. Bayur, *Sadrâzam Kâmil Paşa-Siyasi Hayatı*, 1954, s.296.

81 Tunaya, *aynı eser*, s.239 ve sonrası.

82 Tunaya, *aynı eser*, s.239.

83 Tunaya, "Elections in Turkish History", *Middle Eastern Affairs*, Nisan 1954, s.117 ve *Cumhuriyet*, 19 Şubat 1954. Ayrıca bkz. Tunaya, *Partiler*, s.241; R.E. Koçu, "Türkiye'de Seçimin Tarihi, 1876-1950", *Tarih Dünyası*, c.I, 1950, s.181.

84 Tunaya, *aynı yerde*.

85 Tunaya, *aynı yerde*.

maddesi, Âyan Meclisi üyelerini seçme hakkını Padişaha veriyordu.[86] Aralık 1908'de, Cemiyet, Padişaha, eski rejim sırasında kötü ün yapmış kişileri Âyan Meclisi'nden çıkartmaya razı edecek kadar baskı yapmayı başardı.[87]

43. madde gereğince, her iki meclisin de 1 Kasım'da ilk toplantılarını yapması gerekirdi.[88] Ancak, seçimler, örgütlenme güçlükleri yüzünden bir buçuk aylık bir gecikmeyle yapılabildi. Meclis 17 Aralık'ta açıldığında, bazı mebuslar henüz gelmemişlerdi.[89] "Majesteleri, alışılagelmişin ve biraz da beklenilenin tersine İstanbul'a karayoluyla geldiler... Meclise girdiler ve Majestelerinin Başkâtibi, Padişahın açış nutkunu okudu.[90]"

Bu söylevde, Padişahın 1878'de Meclisi kapatmasının nedeni açıklanıyordu. Abdülhamit, danışmanlarının, meşruti hükümetin zorluklarına değinerek Anayasanın yürürlüğe girmesinin, halk hazır oluncaya kadar ertelenmesini salık verdiklerini söylemekteydi. Bu nedenle Meclis'i tatil etmiş ve yeniden toplanması için halkın daha iyi eğitilmesini beklemişti. Eğitimi geliştirmek için İmparatorluğun her yanında okullar açtığını ve bu sayede eğitim düzeyinin yükseldiğini öne sürüyordu. Halk yeniden meşrutiyet istediğini belirtince de, "bu isteğin yerine getirilmesinin İmparatorluğumu ve ülkemi bugün ve gelecekte daha mutlu kılacağına kani olduktan sonra, karşıgörüş ve fikirlere sahip olanlara rağmen, hiç tereddüt etmeksizin, meşrutiyet ilan ettim", diyordu. Söyleve, ülkeyi Anayasaya uygun olarak idare etmek amacıyla kesin ve değişmez bir karar aldığını açıklayarak son vermekteydi.[91] Abdülhamit'in geçmişteki yanlışlarının sorumluluğunu danışmanlara yükleyerek Meclis'le daha yakın bir ilişki kurmaya çalıştığı belliydi. Bu

86 Gözübüyük ve Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, s.31.

87 Lowther'den Grey'e, İstanbul, 10 Aralık 1908 tarih ve "gizli" 873 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/546/45087). İlişik olarak Âyan Meclisi üyelerinin tam listesi.

88 Gözübüyük ve Kili, *aynı eser*, s.29.

89 Babanzade İsmail Hakkı, "Tarihi Bir Gün", *Tanin*, 18 Aralık 1908; H.C. Yalçın, "Meşrutiyetin İlk Mebuslar Alayı", *Yakın Tarihimiz*, c.I, s.390; Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 17 Aralık 1908 tarih ve "gizli" 686 sayılı yazı (İng.Dışişleri Bak. kayıt no. 371/546/44631).

90 Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 17 Aralık 1908 tarih ve "gizli" 686 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no.371/546/44631).

91 *Takvim-i Vekayi*, 18 Aralık 1908.

amacında oldukça başarılı olduğunu söyleyebiliriz. 31 Aralık'ta, mebuslara Saray'da bir yemek verdi. Bir gözlemciye göre, aralarından birçoğunu, bu arada en şiddetli eleştiricisi ve muhalifi Ahmet Rıza Bey'i bile, kendi safına almayı başarmıştı.[92]

Gerek Âyan, gerekse Mebusan Meclisleri, Padişahın söylevine karşılık verdiler.[93] Her ikisi de Anayasa rejimini geri getirmekle "hâkim ve inayetkâr" davrandığını söyleyerek Padişahı övüyor; onu yanlış yola iten danışmanlarını ise yeriyorlardı. Gerek Padişah, gerekse Mebusan Meclisi'nin değinmeden geçtikleri Girit sorununun üzerinde yalnızca Âyan Meclisi durmaktaydı.[94] Bulgaristan ve Avusturya ile İmparatorluk arasındaki çatışma konusunda, Mebusan Meclisi, ulusal hak ve şerefe uygun bir çözüm yolu bulmakta kabineye yardımcı olup, destekleyeceğini söylüyordu. İç sorunlar konusunda, İmparatorluğun mali işlerini düzenlemek, güvenlik ve barış sağlamak için uğraşacağını; böylelikle İmparatorluğun halklarının refah ve mutluluğunu sağlamaya çalışacağını söylüyordu. Meclis, herkesi yasa önünde eşit tutan bir adalet anlayışının yanı sıra, devlet okullarında parasız olarak yurtseverlik aşılayacak bir eğitimin gerekliliğini savunmaktaydı. Cavit Bey, Mebusan Meclisi'nin Padişahın açılış söylevine cevabını şöyle bağlıyordu:

> "Kalplerimiz vatan ve millet sevgisi ile çarpmaktadır. Bütün emelimiz, devlet ve millet için iyi işler yapabilmektir. Kılavuzumuz eşitlik ve birlik meşalesi, amacımız adalet ve doğruluktur. 30 milyon kişinin haklarını savunmak görevini yüklenmiş bulunuyoruz. Bize verilen bu görevi yerine getirirken yegâne endişemiz vicdan sorumluluğu ve Allah korkusu olacaktır."[95]

92 H.C. Yalçın, 'Sultan Hamit'in İlk ve Son Ziyafeti", *Yakın Tarihimiz*, c.I, s.46-47; ayrıca Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 14 Ocak 1909 tarih ve "gizli" 29 sayılı yazı. (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/760/2283).

93 Âyan Meclisi'nin açılış konuşması, 26 Aralık'ta okunmuş ve 27 Aralık 1908 tarihli *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmıştır. Mebusan Meclisi'nin açılış konuşmasıysa iki gün sonra okunmuş ve 29 Aralık 1908 tarihli *Takvim-i Vekayi*'de çıkmıştır.

94 *Takvim-i Vekayi*, 27 Aralık 1908. Lowther, bu konuya değinilmeme nedeninin, Türkiye'nin Giritlilerin beyanını tanımamak ve sorunun Hami devletler tarafından kendi çıkarlarına uygun bir şekilde çözümlenmesini beklemek niyetinde olduğu anlamına geleceğini düşünmüştü. Lowher'den Grey'e, Beyoğlu, 17 Aralık 1908 tarih ve "gizli" 686 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/546/44631).

95 *Takvim-i Vekayi*, 29 Aralık 1908.

Meclis'in açılması ve meşruti rejimin yürürlüğe girmesiyle Padişah, hesaba alınacak bir güç olmaktan çıkmıştı. Cemiyet, artık onun, muhtemel bir tehlike olmadığını düşünüyor ve meşruti bir hükümdarın başta kalmasında bir sakınca görmüyordu.[96] İktidar, Babıâli ile Cemiyet tarafından paylaşılmıştı. Babıâli, biraz daha sabırlı davransaydı, Cemiyet hizipleşmeler yüzünden kendi kendini dağıtacaktı. Oysa, Kâmil Paşa, Cemiyet'in özellikle yasal bir sıfatı olmaması nedeniyle, hükümetin işlerine karışmasına içerliyordu.[97] Ahmet Rıza Bey'le Nâzım Bey'in Avrupa başkentlerine yaptıkları gezilerde, Osmanlı İmparatorluğu hükümetini temsil edermişcesine konuşmaları Sadrazamı çok sinirlendirmişti.[98] Cemiyet'in, kendisine danışmaya gerek duymadan Balkan Komitesini ağırlamak görevini ona yüklemesini, Kâmil Paşa bir hakaret saymıştı.[99] Aslında bu, yeni bir gücün, geleneksel bir mevkiye meydan okumasıydı ve geleneksel makamı temsil eden Kâmil Paşa'nın da kendi alanına müdahale edilmesine karşı çıkması doğaldı.

Kâmil Paşa, hiçbir zaman İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni önemsememişti. İstanbul seçimlerindeki başarılarından sonra bile, Cemiyet'in Meclis'teki çoğunluğa hâkim olabileceğini düşünmemişti.[100] Cemiyet'i, sadece "Padişah'a karşı kendini savunacağı bir silah" olarak görüyordu. Geçmişte Babıâli'nin karşısındaki biricik tehlike Pa-

96 Ahmet Rıza Bey'le Nâzım Bey'in görüşmeleri. Grey'den Lowther'e, Londra, 13 Kasım 1908 tarihli "özel" yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 800/185 A.). Ayrıca bkz. Hüseyin Cahit'in McCullagh'la konuşması. McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid*, 1910, s.16.

97 Ahrar Fırkası'nın başlıca yayın organı *İkdam* gazetesi, İttihat ve Terakki'yi, hükümetin işlerine karışan yasadışı bir kuruluş olmakla suçluyor ve gizli bir cemiyet olmaktan vazgeçip, bir siyasal parti olarak ortaya çıkmaya çağırıyordu. Bkz. "Cemiyetler, Fırkalar", *İkdam*, 13 Şubat 1909. Cemiyet, parlamenter bir parti kurmaya karar vermişti, ama, bu arada gizli örgütünü de sürdürecekti. Bkz. 1908 Kongresinin üçüncü maddesi; Tunaya, *Partiler*, s.206.

98 Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 13 Aralık 1908 tarih ve "gizli" 855 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/546/43987). Bkz. dipnot 47. İttihatçıların hükümetin işlerine karışmasıyla ilgili olarak ayrıca bkz. Y.H. Bayur, *Tarih*, c.II/IV, s.203-208 ve H.K. Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa*, s.249-250.

99 Yukarıdaki kaynaklar ve İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, 1940-1953, s.1404.

100 Kâmil Paşa'nın Lowther'le konuşması: Lowther'den Grey'e, İstanbul, 12 Aralık 1908 tarih ve "gizli" 415 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/557/43443).

dişah olmuştu; Kâmil Paşa, gelecek için de biricik tehlikenin Padişah olduğunu düşünmekteydi. Cemiyet'i hiçbir zaman iktidarı ele geçirebilecek güçte görmemiş[101] ve anlaşılan Saray'ın gücünü kısıtlamakta kullandığı Cemiyet'in, bu iş bittikten sonra bir sorun haline gelebileceğini de düşünmemişti. Bu arada, nezaretlerde bazı değişiklikler yaparak Cemiyet'i yatıştırmaya çalışıyordu. 30 Kasım'da Manyasizade Refik Bey'i Adliye Nazırı olarak atıyor; böylelikle kabineye ilk kez bir İttihatçı girmiş oluyordu. Liberal olarak tanınan ve Makedonya Genel Müfettişiyken Jön Türkler'e yakınlık gösteren Hüseyin Hilmi Paşa ise Dahiliye Nazırlığına getiriliyordu.[102]

Öte yandan, Cemiyet de, Kâmil Paşa'dan pek hoşnut sayılmazdı. Seçimlerin yapıldığı Kasım ve Aralık ayları boyunca, Kâmil Paşa Ahrar Fırkası'nın yanında yer almıştı.[103] Bu nedenle Cemiyet yanlısı basın, Sadrazama vaat ettiği iç ıslahatı gerçekleştirmediği gerekçesiyle saldırmış; onu "gevşeklik ve gerek iç, gerek dış siyasette beceriksizlik"le ve "Saray'ın despot idaresini Babıâli'de sürdürmeye çalışmakla" suçlamıştı. Kâmil Paşa'nın, Bulgaristan ve Avusturya'yla bir antlaşmaya varamadığından dolayı[104] suçlanması haklıydı; çünkü Kâmil Paşa, bu görüşmeleri, Meclis'teki durumunu güçlendirmek ve seçeceği adamlardan kurulu bir kabineye sahip olmak için özellikle uzatmaktaydı.[105]

Bütün bu eleştirilere karşın, gene de Cemiyet'in Kâmil Paşa'yı devirmek amacını güttüğünü gösteren herhangi bir belge ya da kanıt yoktur. Talât Bey, İngiliz Büyükelçisine, Cemiyet'in, "geniş tecrübe sahibi, görüşlerinde aşırılığa kaçmayan, biraz yaşlı olmakla birlikte,

101 Kemal, *Memoirs of İsmail Kemal Bey,* s.323.

102 Lowther'den Grey'e. İstanbul, 30 Kasım 1908 tarih ve "gizli" 408 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/561/41872). Ayrıca, Lowther'den Grey'e. İstanbul, 2 Aralık 1908 tarih ve "gizli" 808 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/561/42605). Ayrıca, *The Times,* 1 Aralık 1908; İnal, *aynı eser,* s.1165. Manyasizade Refik, 1908 Ağustos'unda Zaptiye Nazırlığına atanmış ve bu görevi reddetmişti.

103 Kemal, *aynı eser.* s.321 ve sonrası.

104 "Lân Atik Bir Sadrazam", *Şûrayı Ümmet.* 15 Aralık 1908 ve Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 29 Aralık 1908 tarih ve "gizli" 894 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/760/330).

105 Kemal, *aynı eser,* s.324.

enerjik bir insan olan Kâmil Paşa'ya çok güvendiğini... onu iktidarda tutmak için ellerinden geleni yapacaklarını" söylemişti.[106] Cemiyet'in, Kâmil Paşa'yı iktidarda tutmak istemesi için birçok geçerli neden vardı. Her şeyden önce, liberal görüşlere ve bağımsız fikirlere sahip, yaşlı ve deneyimli bir devlet adamıydı. Hemen herkes tarafından sayılıyor, İngiliz Büyükelçiliğince açıktan açığa destekleniyordu. İngilizler tarafından desteklenmesi önemliydi; zira bu dönemde, hatta, Balkan Savaşlarına kadar olan dönemde, Jön Türkler'in, Büyük Devletler içinde en fazla sırtlarını dayadıkları güç İngiltere'ydi. Cemiyet'in Kâmil Paşa'yı eleştirmesi de, onun, İngilizlerin politikasını yeterince önemsememesi ve müdahalelerini önlemeye çalışmasından ileri geliyordu. Cemiyet, onu Sadrazamlıktan indirmeye çalışmaktansa iktidarı tekeline almasını önleyebildiği sürece başta bırakmayı tercih etmiştir.

13 Ocak 1909'da, Kâmil Paşa'nın en çetin muhaliflerinden olduğu söylenen İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit, Sadrazamın başından beri izlediği politika hakkında gensoru açılmasını istedi. Kâmil Paşa'nın cevabı Meclis'te okundu.[107] Sadrazamın açıklaması, Hüseyin Cahit'i bile tatmin etmişti ve kabine güvenoyu aldı.[108] Biga Mebusu Dr. İsmet Bey'in sözleri Meclise hâkim olan duyguyu çok güzel özetliyordu: "Başvezir, Genç Türkiye'nin biricik tecrübeli veziri."[109] Gensoru ve bunu izleyen güvenoyu, muhalefet için büyük bir başarı, dolayısıyla Cemiyet'in yenilgisi olarak nitelendi. Bu olay, Kâmil Paşa'yla Cemiyet arasındaki ilişkileri bozmuş ve ortada bir iktidar çekişmesi bulundnğu izlenimini uyandırmıştı.

Kabinenin güvenoyu alması, Kâmil Paşa'nın Meclis'te sağlam bir pozisyonu olduğu kanısını doğrular gibiydi. Ancak, bu olay, onun, Cemiyet'in gücünü aşırı derecede küçümsemesine de neden oldu. Ahrar Fırkası, bu olayı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yenilgisi sa-

106 Lowther'den Grey'e. Tarabya, 2 Eylül 1908 tarih ve "gizli" 541 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/559/31787).

107 12. toplantı, 2. oturum, 13 Ocak 1909, 16 Ocak tarihli *Takvim-i Vekayi.* Hüseyin Cahit. "Sadrazam Paşanın İzahatı", *Tanin,* 14 Ocak 1909. Ali Kemal, "Kâmil Paşa'nın Beyanatı", *İkdam,* 14 Ocak 1909.

108 Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim.* s.17-18; Hüseyin Cahit, *Tanin.* 14 Ocak 1909.

109 Türkgeldi, *aynı eser,* s.18.

yarken, Cemiyet'in güvenoyunu Ahrar Fırkası'nın başarısı olarak görmediği de kesindi. Cemiyet içinde bir hizip, Kâmil Paşa'nın devrilmesini istiyordu. Ancak, İttihatçılar, gensoruyu bir parti sorunu haline getirmeme kararı almışlardı. "Enver Bey'le Meclis Başkan Yardımcısı Talât Bey'den oluşan bir heyet, Sadrazamı ziyaret edip, Cemiyet'in bir örgüt olarak, kendisine düşmanca bir tavır takınmış bazı üyelerle aynı tutulmaması gerektiğini"[110] söylediler. Kâmil Paşa, bu ziyareti bir zaaf olarak değerlendirdi; Meclis tarafından desteklendiği, Avusturya ve Bulgaristan'la görüşmelerin sürdüğü bu dönemin, Bahriye ve Harbiye Nezaretlerine kendi adamlarını getirerek durumunu daha da sağlamlaştırmak için uygun bir zaman olduğunu düşündü.[111]

Kâmil Paşa, bu değişiklikleri 10 Şubat'ta gerçekleştirdi. Edirne'de merkezlenmiş olan İkinci Ordu Kumandanı Nâzım Paşa, Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'nın, Amiral Hüseyin Hilmi Paşa ise Bahriye Nazırı Arif Paşa'nın, yerlerine getirildi.[112] Bu değişiklikler Saray'a bildirilmiş ve Padişah'tan bunları hemen onaylaması istenmişti. Padişah, yeni Harbiye Nazırı'yla görüşmek isterse, zaten Saray'da bulunan Nâzım Paşa'yı görebilirdi.[113] Sadrazamın bu acil isteği üzerine hemen bir irade hazırlatan Abdülhamit, bu arada, başkâtibine "Kâmil Paşa'yı bilirim, diktatör olmak istiyor bu adam" demekten de kendini alamadı.[114]

Kabinede yapılan bu değişiklikler ciddi bir bunalıma yol açtı. 12 Şubat'ta Hilmi Paşa, başkanının meslektaşlarına danışmadan böyle değişlikler yaptığı bir kabinede çalışamayacağını söyleyerek istifasını verdi.[115] Bunu, Hasan Fehmi, Manyasizade Refik ve Ziya Pa-

110 Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 14 Ocak 1909 tarih ve "gizli" 29 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/760/2283).

111 Kemal, *Memoirs of İsmail Kemal Bey*, s.324.

112 H.K. Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa*, s.293 ve sonrası; Türkgeldi, *aynı eser*, s.18-19; Cevat, *İkinci Meşrutiyet*, s.35; McCullagh, *Fall*, s.33 ve sonrası. Ayrıntılı olarak, Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 11 Şubat 1909 tarih ve "gizli" 93 sayılı yazıda (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/760/6295).

113 Cevat, *aynı eser*, s.36; Kemal, *aynı yerde*. Nâzım Bey'in o sıra bir rastlantı eseri İstanbul'dan geçmekte olduğunu öne sürmektedirler.

114 Cevat, *aynı yerde*; McCullagh, *aynı eser*, s.31.

115 Kemal, *aynı yerde*.

şa'nın istifaları izledi.[116] Aynı gün bir Selanik gazetesi Abdülhamit'in tahttan indirildiğini ve yerine Yusuf İzzettin Efendi'nin Padişah olduğunu yazdı.[117] İstanbul'da ise böyle bir komplo hazırlandığı yolunda söylentiler dolaşmakta ve hazırlayanlar arasında eski Harbiye Nazırının da bulunduğu söylenmekteydi. Cemiyet hemen harekete geçerek, bir bildiriyle bütün bunların asılsız olduğunu açıkladı.[118] Çıkartılan bu söylentilerin amacı, ortalığı karıştırıp, dikkati, yapılan kabine değişikliklerinden uzaklaştırmak idiyse, bir başarı sağlanmadığını söylemek gerekir. Cemiyet, Kâmil Paşa'nın bu ani davranışı karşısında telaşa düşmüş; *Tanin,* yapılanı bir hükümet darbesi, Meclis'in haklarına tecavüz ve Anayasa ilkelerini ihlal olarak nitelemişti.[119]

Meclis, 13 Şubat'ta, Kâmil Paşa'dan kabinede yaptığı değişikliklere ilişkin açıklama istemek amacıyla toplandı. O cumartesi, Meclis'te heyecanlı bir hava esiyor, ortalıkta Kâmil'in gensoruyu yanıtlamaya gelmeyeceği söylentileri dolaşıyordu.[120] Sadrazam, açıklama yapması için Meclis'e davet edildi. Kâmil Paşa, Harbiye Nazırının değiştirilmesi konusunun önemli dış sorunlarla ilgili olduğunu, bu yüzden hemen bir açıklama yapamayacağını yazıyla bildirerek, gen-

116 Türkgeldi, *aynı eser,* s.20. Ziya Paşa, çok güç bir görev olduğu gerekçesiyle Maliye Nazırlığından istifa etmeye niyetliydi.

117 Cevat, *aynı yerde.*

118 Cevat, *aynı yerde;* Cemiyet'in bildirisinin metni için bkz. *İkdam,* 13 Şubat 1909, ayrıca bkz. *The Times,* 15 Şubat 1909. Bir komplo hazırlandığı söylentileri başkentte hayli yaygındı ve anlaşılan Lowther bu dedikoduları ciddiye almıştı. Bkz. Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 11 Şubat 1909 tarih ve "gizli" 93 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak, kayıt no: 371/760/6295). Daha sonra Kâmil Paşa bir komplonun hazırlandığına inanmadığını, ancak hükümet başkanı olarak söylentileri ciddiye almayı gerekli gördüğünü söylemiştir. 18 Şubat 1909 tarihli *Neue Freie Presse*'de çıkan ve *Fortnightly Review,* c.LXXXIV, 1909, s.397-398'de sözü edilen röportaj.

119 *Tanin,* 12 Şubat 1909 ve "Meşruti İdareye Mühim Bir Darbe", *Şûrayı Ümmet,* 12 Şubat 1909.

120 21. oturum. 13 Şubat 1909. 18 Şubat 1909 ve 19 Şubat 1909 tarihli *Takvim-i Vekayi*; *İkdam,* 14 Şubat 1909; Yalçın, "Deniz Kuvvetlerinin Zoruyla Çekilen Sadrazam", *Yakın Tarihimiz,* c.II/14, s.46-47. O günkü olaylar için ayrıca bkz. Türkgeldi, *aynı eser,* s.18-21 ve Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 15 Şubat 1909 tarih ve "gizli" 102 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/760/7050).

sorunun 17 Şubat Çarşamba gününe ertelenmesini istedi.[121] Cemiyet, bu ertelemeyi, kamuoyunu kendi tarafına çekecek ve durumunu daha sağlamlaştıracak kadar zaman kazanabilmek için girişilen bir siyaset oyunu olarak yorumladı.[122] Beşiktaş açıklarında demirlemiş olan donanma, Meclis'e gönderdiği iki dilekçeyle, Sadrazam'dan bir açıklama yapmasını ve Anayasanın tehlikede olmadığı konusunda güvence verilmesini istemekteydi.[123] Meclis, biraz da bu dilekçelerin etkisiyle, Kâmil Paşa'nın toplantıyı erteleme isteğini reddetti. Gönderilen ikinci davetin de geri çevrilmesi üzerine, Meclis, Sadrazam için güvenoylamasına gidilmesi kararı aldı. Bunlar olurken, Kâmil Paşa gönderdiği üçüncü notta, Anayasanın 38. maddesi gereğince yapacağı açıklamayı 17 Şubat Cuma'ya erteleme yetkisi olduğunu yazıyordu. Bu ertelemenin dış politikayla ilgili olduğunu yineliyor; Meclis direnmekte devam ederse, Padişaha istifasını sunacağını belirtiyordu. İstifa etmeye zorlanırsa, açıklamasını basında yayınlayacağını söyleyerek, bu yüzden devletin uğrayacağı zarardan Meclis'in sorumlu tutulacağını hatırlatıyordu.[124] Bu tehdit notu Meclis'e ulaştığında, güvenoyu 8'e karşı 198 oyla Kâmil Paşa aleyhine sonuçlanmış bulunuyordu.[125] Bu arada Kâmil Paşa, Şeyhülislam Cemalettin Efendi'ye danışmaya gitmiş ve ikisi birlikte istifalarını verme kararı almışlardı. Ancak, olaylar öylesine hızlı cereyan ediyordu ki, bunun için bile geç kalınmıştı. Şeyhülislam, Padişaha istifasını sunduğunda, Padişah onun azlini onaylamıştı bile.[126] Gü-

121 Buhranın Kâmil Paşa açısından bir yorumu için bkz. H.K. Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa*, s.293-301; Yalçın, *Yakın Tarihimiz*, c.II/14, s.46-47; Kemal, *Memoirs of İsmail Kemal Bey*, s.325. Meclis'ten gönderilen pusula Kâmil Paşa'ya ulaştığında Avusturya Büyükelçisiyle görüşmekte olduğunu, dolayısıyla Meclis'e gidemediğini yazmaktadırlar.

122 Yalçın, *aynı eser*.

123 Yalçın, *aynı eser*. Yeni Harbiye Nazırı Nâzım Paşa kumandasındaki Birinci Orduya bağlı subaylar da bir telgraf göndererek Nâzım Paşa'ya kumandanları olarak saygı duymakla birlikte, onun Harbiye Nazırlığına atanmasına karşı olduklarını bildirmişlerdi. Türkgeldi, *aynı eser*, s.19.

124 Yalçın, *aynı eser*, s.47; Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 15 Şubat 1909 tarih ve "gizli" 102 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/760/7050); Türkgeldi, *aynı eser*, s.20.

125 Yalçın, *aynı yerde*; *İkdam*, 14 Şubat 1909.

126 Türkgeldi, *aynı eser*, s.20-21. Talât'a göre, bu, önceden hazırlanmış karşılıklı bir pazarlık meselesiydi: Arap mebuslar, Cemiyet'in Şeyhülislama işten el çektirmesi koşuluyla Kâmil aleyhine oy kullanmayı kabul etmişlerdi. Cemalettin bu konuda bir şey yazmamaktadır.

venoyu sonuçlanınca Ahmet Rıza Bey'le Talât Bey, Saray'a giderek Padişah'a Meclis'in aldığı kararı bildirdiler. Ertesi gün, yani 14 Şubat'ta, Hüseyin Hilmi Paşa Sadrazamlığa getirildi.[127]

Hüseyin Cahit, Meclis'teki olayları, 14 Şubat 1909 tarihli *Tanin*'de dramatik bir dille anlatıyordu:

> "Mebusan Meclisi, kolay kolay unutulmayacak bir gün yaşadı... Otuz yıl süren baskı rejiminden sonra yeniden kurulan Meclis, büyük bir buhranla karşı karşıya kaldı... Bir tarafta mutlakiyet, öte tarafta hürriyet vardı. Hangisini seçecekti? Eğer sorun açık seçik belirlenmiş olsaydı seçmek kolay olurdu; Mutlakiyete karşı direnilir, hürriyet desteklenirdi. Ancak, bu kez, karşısında tecrübeli düşmanlar vardı... Bu yüzden de Meclis'in bu sorunu nasıl çözümleyeceği haklı olarak endişe uyandırıyordu. Eğer dün Meclis yenik düşseydi, bu talihsiz ülke öldürücü bir darbe yemiş olacaktı. Neyse ki, mebusların çabuk ve kararlı davranmalarıyla hem millet, hem de Anayasa kurtarıldı."

Kâmil Paşa'nın iktidarı ele geçirmek için kalkıştığı bu hareketle, İttihatçıların ilk kez ciddi bir tehlikeyle karşılaştıklarını fark ettikleri anlaşılıyordu ve bu beladan sağsalim kurtuldukları için rahat bir nefes aldıkları belliydi.

Kâmil Paşa'nın düşmesi, gerek Ahrar Fırkası, gerekse Cemiyet karşıtı öteki bütün unsurlar için büyük bir terslik olmuştu. Daha bir ay önce, Meclis, Kâmil Paşa'yı ve izlediği politikayı onayladığını, ittifakla aldığı güvenoyuyla kanıtlamıştı. Oysa, şimdi yalnızca sekiz mebus Cemiyet'e karşı oy kullanma cesaretini göstermiş, Kâmil'in iddiasına göre, altmış kadarı da Cemiyet tarafından tehdit edildiklerinden oy kullanmadan Meclis'i terk etmişlerdi.[128] Cemiyet'in Meclis'teki üstünlüğü açıkça ortaya çıkmıştı ve artık Anayasa çerçevesinde yenilgiye uğratılması söz konusu olamazdı.[129] Cemiyet'in ortadan kaldırılması için tek bir yol kalıyordu ki, o da şiddete başvurmaktı.

127 Cevat, *İkinci Meşrutiyet*, s.36-38; *Sabah*, 15 Şubat 1909; İnal, *Son Sadrazamlar*, s.1665.

128 Kâmil Paşa'nın savunusu için bkz. *İkdam*, 3 Nisan 1909; "Sadr-ı Sabık Kâmil Paşa Hazretlerinin İzahnamesi": *Tanin* ve *Serbesti*, 4 Nisan 1909, Fransızcaya çevirisi, Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 6 Nisan 1909 tarih ve "gizli" 249 sayılı yazıya ilişik olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/761/13689).

129 İsmail Kemal, Sir G. Lowther'e Meclis'te liberallerin ancak elli oydan emin olduklarını söylemişti. Lowther'den Hardinge'e, İstanbul, 2 Mart 1909 tarih ve "özel" 16 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 800/184, *Hardinge belgeleri*).

Bu olayı izleyen iki ay süresince, basında, Cemiyet'e karşı bir kampanyaya girişildi ve İttihatçı gazeteler de karşıateş açtılar. Kâmil Paşa'nın düşüşü, İngiliz Büyükelçiliği'yle Türkiye'de çıkarları olan İngilizlerce saygınlıklarına indirilen bir darbe olarak yorumlandığından; İngiliz basını da bu kampanyaya katıldı. İstanbul'da İngilizce yayımlanan ve İngiliz Büyükelçiliğiyle ilintisi olduğu bilinen *Levant Herald gazetesi*, Kâmil Paşa'yı öylesine savunuyor ve Cemiyet'e karşı çıkıyordu ki; Cemiyet'in bazı üyeleri, gazetenin başyazarına işten el çektirilmesini istediler.[130] Muhalefet, İngilizlerin Cemiyete karşı takındığı bu tavırdan hayli cesaret almıştı ve yararlanmak için hemen harekete geçti. İngiliz basınındaki İttihat ve Terakki aleyhtarı makaleler, "halkın büyük bir çoğunluğu tarafından memnuniyetle karşılanmakta ve Cemiyet aleyhtarı İstanbul gazetelerinde yorumlarla birlikte yayımlanmaktaydı".[131]

Muhalefet, Meclis'teki zayıf durumunu göz önüne alarak, güçlenmek için İngiliz Büyükelçiliği'ni kendi safına kazanmak yoluna gitti. Muhalif mebuslar, büyükelçiyi ziyaret edip, ülkedeki ve özellikle başkentteki politik hava üzerine günü gününe bilgi vermekteydiler. Sir. G. Lowther bir yazısında şöyle demekteydi.

> "Gerçek görüşlerini şimdiye kadar saklı tutmuş birçoğu, gittikçe cesaret kazanarak Kâmil Paşa'nın düşmesine sebep olanları bu Anayasadışı şiddet gösterisinden ötürü kınamaktalar. Tuhaftır, yine birçoğu, Halifelik ve Sultanlık geleneklerinden bile yoksun olarak niteledikleri adamların yeni despotizminden kurtulmak için, İngiltere'yi kendilerine yardım edecek bir güç olarak görmekteler. Bazı mebuslar, bana gizli olarak, olayların gelişiminden duydukları endişeyi belirterek, İngiltere'nin gizli bir Cemiyet'in diktası sonucu ortaya çıkacak felaketleri önlemek üzere müdahale etmesi gerektiğini belirttiler...

130 Lowther'den Grey'e, Beyoğlu. 31 Ocak 1910 tarih ve "gizli" 55 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/1002/4235). Bu belge, İngiliz Dışişleri 1909 Yıllık Raporu'nda yer almıştır.

131 Lowther'den Grey'e, Beyoğlu. 3 Mart 1909 tarih ve "gizli" 151 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/761/8914), İng. Dışişleri 1909 Yıllık Raporu ve McCullagh, *Fall*, s.31 ve 56.

"Cemiyet taraftarı basını, Kâmil Paşa'yı tutan gazetelere şiddetle saldırıyor. Bu saldırılarda, hafif bir İngiliz aleyhtarlığı da sezilmekte. Halk, eskiden olduğu kadar İngiliz taraftarı ve ortaya çıkacak herhangi bir iç ya da dış kargaşalığı Cemiyet'in yanlış ve Anayasaya aykırı davranışının bir sonucu olarak yorumlamaya hazır. Padişah dahi kısa bir süre önceki görüşmemizde, durumdan büyük endişe duyduğunu gizlice açıkladı..."[132]

Jön Türkler, İngiltere tarafından desteklenmenin değerini, bir başka deyimle, İngiltere'nin düşmanlığını kazanmanın arzulanacak bir şey olmadığını iyi biliyorlardı. İngiliz Büyükelçiliği'nin, Kâmil Paşa kabinesine büyük önem verdiğinin ve onun düşmesini İngiliz nüfuzuna indirilen bir darbe olarak gördüğünün farkındaydılar. Gerek bu kötü izlenimi silmek, gerekse muhalefetin propagandasını etkisiz kılmak amacıyla, Sir Gerard Lowther'e, Kâmil Paşa'ya karşı gelmelerinin tek nedeninin Anayasaya aykırı davranışları olduğunu; bundan sonra kurulacak herhangi bir kabineyi, ancak Kâmil Paşa'nın İngiltere'ye karşı izlediği dostluk politikasını sürdürmesi koşuluyla destekleyeceklerini bildirdiler.[133] 14 Şubat'ta Hüseyin Hilmi Paşa, İngiltere'ye karşı benimseyeceği politikanın Kâmil Paşa'nınkinin devamı olacağını ve Türkiye'nin Majesteleri hükümetinin tavsiyelerine uygun olarak hareket edeceğini açıkladı.[134] Siyasal çıkarlar yüzünden kalkışılmış da olsa, bu dostluk gösterilerini samimiyetsiz olarak nitelemek mümkün değildir. 1908 Temmuz'undan beri Jön Türkler'in dış politika konusundaki bütün tutum ve davranışlarının temelinde, İngiltere'ye karşı beslenen dostluk yatıyordu. Cemiyet'in İngiltere'yle bir it-

132 Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 3 Mart 1909 tarih ve "gizli" 151 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/761/8914); Cevat, *İkinci Meşrutiyet*, s.39-41.

133 Hüseyin Cahit, "Kabinenin Sukutu ve İngiltere", *Tanin*, 15 Şubat 1909; İngiliz Dışişleri 1909 Yıllık Raporu. Sir Gerard Lowther, Cemiyet'in heyetini, kendisiyle görüşmek isterlerse resmi kanallardan başvurabileceklerini söyleyerek geri çevirmişti. Bkz. "X", "Les Courants politiques dans la Turquie", *Revue du monde musulman*, c.XXI, 1912, s.193.

134 Lowther'den Grey'e, İstanbul, 15 Şubat 1909 tarih ve "gizli telgraf" 53 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/760/6275).

tifak kurma isteklerine daha önce değinilmişti.[135] Ancak, Sir Gerard Lowther, bu isteği olumlu karşılamamış, Cemiyet'e karşı soğuk ve patronca bir tavır takınmıştı.[136]

Durumundan endişe duymaya başlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu kez de muhalefete karşı daha ılımlı bir tavır takınmayı denedi. Cemiyet'in Manastır kolu, Padişaha bir telgraf göndererek, bağlılıklarını belirtti ve aleyhine bir komplo düzenledikleri hakkındaki söylentileri yalanladı.[137] İşin garibi Padişaha saldıranların başında İttihatçı basın değil, Padişahın kardeşi Reşat Efendi'nin sahibi olduğu *Serbesti* adlı Cemiyet karşıtı gazete geliyordu.[138] Cemiyet liberallere bir ateşkes teklifinde bulundu ve onlara yurtseverlik adına Cemiyet'e saldırmaktan vazgeçip, duruma bir çözüm yolu bulmak için işbirliği yapmalarını teklif etti.[139] Sonunda, Ahrar Fırkası da en az İttihat ve Terakki kadar İslamcı unsurlar tarafından eleştirilip, saldırılara uğramaktaydı.[140] Toplumsal konularda bazı liberallerin görüşleri, Cemiyet'inkinden bile ileri gidiyordu. Ancak, liberaller işbirliği yapmak için Cemiyet'in gizli bir örgüt olmaktan ve hükümetle ordunun işlerine karışmaktan vazgeçmesini şart koştular.[141] Hem Talât, hem de Hilmi Paşa tarafından

135 Grey'den Lowther'e, Londra, 13 Kasım 1908 tarihli "özel" yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 800/185 A., *Grey belgeleri*).

136 Lowther Hardinge'e, şöyle yazmıştı: "Cemiyet'e biraz soğuk davrandım. Taraf ımızdan desteklenmenin kendileri için ne kadar önemli olduğunun farkındalar, dolayısıyla böyle davranmam yerinde oldu... İyi çalıştıklarının en küçük bir belirtisini sezdiğimde daha yakınlık göstereceğim." Lowther'in Hardinge'e gönderdiği, İstanbul, 2 Mart 1909 tarih ve "özel" 16 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 800/184, *Hardinge belgeleri*).

137 W. S. Edmons'tan Lowther'e Manastır, 16 Şubat 1909 tarih ve "Selanik" 145 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 195/2328).

138 Cevat, *aynı eser*, s.40.

139 Hüseyin Cahit, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Ahrar Fırkası", *Tanin*, 28 Mart 1909 ve "Birleşme", *Tanin*, 12 Nisan 1909; Kemal, *Memoirs of İsmail Kemal Bey*, s.330-331; Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 3 Mart 1909 tarih ve "gizli" 151 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/761/8914).

140 İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle Ahrar Fırkası'ndan, Osmanlılığı savunan tek bir kuruluşmuş gibi söz etmekteydi. Bkz. Tunaya, *Partiler*, s.270, 274-275, Liberaller, irtica ve Ekim'deki Taşkışla isyanının kendileri için tehlikeli olduğunun farkındaydılar. Ahrar Fırkası'nın en önde gelen gazetesi *İkdam*, irticanın bastırılması lehinde yazılar yayınlamaktaydı. Bkz. *İkdam*, 1 Kasım 1908.

141 Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 3 Mart 1909 tarih ve "gizli" 151 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/761/8914).

fikri sorulan İsmail Kemal'in yanıtı, "bugünkü durumu yaratanlar Cemiyet ve onu temsil eden yeni hükümet olduğuna göre, bir çözüm yolu aramak bize (Ahrar Fırkası'na) değil, onlara düşer"[142] olmuştu.

Böylece, Cemiyet'e karşı kampanya devam ediyordu. 6 Mart'ta *Serbesti* gazetesinde yayımlanan bir belgede, Cemiyet'in eski rejimin yozlaşmış memurlarından şantaj yoluyla para aldığı iddia ediliyordu.[143] Birkaç gün sonra aynı gazete, Temmuz Devrimi'nin kahramanlarından Niyazi'nin, Cemiyet'ten istifa ettiğini yazdı. Ancak, Niyazi bu haberi hemen yalanladı.[144] *Serbesti*'nin başyazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesi üzerine, durum daha da karıştı. Muhalefet, suçu Cemiyet'in üzerine yüklüyordu. Katilin bulunamaması bu iddiaya güç kazandırdı.[145] Muhalefet, 7 Nisan'daki cenaze törenini, Cemiyet'e karşı bir gösteri için fırsat bildi. Hasan Fehmi'nin cenazesi olayların kimin lehine geliştiğini de gösteriyordu.[146]

Bu arada Cemiyet ve hükümet, durumlarını sağlamlaştırmak için yasal yoldan hareket etme kararına varmışlardı. 3 Mart'ta yürürlüğe giren bir yasayla, yapılacak kamu toplantılarının en az 24 saat önce ilgili makamlara bildirilmesi şart koşuluyordu.[147] Hüseyin Hilmi Paşa, basın özgürlüğünü kısıtlayıcı bir yasa çıkarılmasından yanaydı, ama bu teklife o kadar şiddetle karşı çıkıldı ki, 25 Mart'taki toplantıda, tartışma, daha sonra karara bağlanmak üzere ertelendi.[148] Bundan

142 Kemal, *aynı eser*, s.331.

143 Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 12 Mart 1909 tarih ve "gizli" 181 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/769/10792).

144 Niyazi'nin tekzibi: *Yeni Asır*, Selanik, 17 Mart 1909; Başkonsolos Lamb'dan Lowther'e, Selanik, 18 Mart 1909 tarih ve "Selanik" 89 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 195/2338).

145 Tunaya, *İslamcılık*, s.128; Cevat, *aynı eser*, s.46; Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 9 Nisan 1900 tarih ve "gizli" 259 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/774/14539); McCullagh, *Fall*, s.73-74, 23 ve 24. sayfalarda McCullagh, Saray'ın cinayetle ilgili olabileceğini söyler. Ayrıca bkz. Cevat, *aynı eser*, s.40.

146 Ali Kemal "İlk Kurban", *İkdam*, 8 Nisan 1909; Cavit, *Tanin*, 2-3 Eylül 1943; Halide Edip, *Memoirs of Halide Edib*, 1926, s.276; *The Times*, 8 Nisan 1909.

147 *İkdam*, 4 Mart 1909; Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 10 Mart 1909 tarih ve "gizli" 176 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/761/9958); Abdülhamit, *İkinci Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, 1960, s.136-137.

148 Cevat, *aynı eser*, s.39; Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 30 Mart 1909 tarih ve "gizli" 223 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/761/12788).

başka, Cemiyet bir önlem olarak Yıldız'daki muhafız alayının geri kalanının da Anadolululardan değiştirilmesi kararını aldı. Ancak, Padişaha sadık Arap ve Arnavut birlikleri direndiler ve Makedonyalı askerler tarafından zorla yola getirilmeleri gerekti.[149]

Cemiyet, daha güçlenmeye çalışırken, gericiler de örgütlenmekteydiler. Mevlit kandiline rastlayan 5 Nisan 1909'da, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti resmen kuruldu. Bu örgüt, o zamana kadar yayın organı *Volkan* gazetesi aracılığıyla çalışmış ve 3 Mart'ta bu gazetede siyasal programı yayımlanmıştı.[150] İlkeleri ve programı, dine; insanların yaptığı yasalara değil, *Kur'an*'a dayanıyordu; Osmanlıcılık ülküsü üzerine kurulacak bir birliğe şiddetle karşı koymaktaydı.[151] Ülkenin şeriatla idare edilmesinden yanaydı ve ancak İslami bir ülküyü benimseyen bir birliğe katılmayı düşünebiliyordu.[152] Bu nedenle, İttihad-ı Muhammedi, gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, gerekse Osmanlı Ahrar Fırkası'nın benimsediği Batıcı reforma karşıydı. Propagandasını İmparatorluğun dindar ve tutucu unsurları arasında yapıyor, yayın organı *Volkan* aracılığıyla Meclis'teki geleneklere bağlı mebuslar ve ordunun erat sınıfı arasında sempatizan kazanmış bulunuyordu.[153]

31 Mart (13 Nisan) karşıdevrimi işte bu ortam içinde olgunlaştı. 30 Mart'ı 31 Mart'a bağlayan gece, Birinci Ordu'ya bağlı birlikler isyan ettiler; subaylarına karşı gelerek, başlarındaki softalarla birlikte Meclis'in yakınındaki Ayasofya Meydanında toplanıp şeriat istediler.[154] Hükümet, başkente hâkim olan tehlikeli havanın çoktan farkındaydı. Ancak, olayların bu biçimde gelişmesi gerçekten beklenmiyordu.[155]

149 Cevat, *aynı eser*, s.44-45; *The Times*, 7 Nisan 1909; Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 2 Nisan 1909 tarih ve gizli" 231 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/769/13671).

150 Kinan, *Osmanlı*, s.500; Tunaya, *Partiler*, s.261 ve sonrası.

151 Cemiyet'in bildirisi ve programı: Tunaya, *aynı eser*, s.270-271 ve sonrası.

152 Tunaya, *aynı eser*, s.271, madde 3.

153 Tunaya, *aynı eser*, s.263; Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları, *Cumhuriyet*, 1 Şubat 1950.

154 Cevat, *aynı eser*, s.48. Bu karşıdevrim Türk tarihinde önemli bir yer tutar ve her yıldönümünde gazeteler bu konudaki yorumlara büyük yer ayırırlar. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın yazışmalarında da ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Özellikle bkz. İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/770-195. Bu konuda daha ayrıntılı bibliyografi için bkz. Lewis, *Emergence*, s.212.

155 Lowther'den Grey'e, İstanbul, 28 Nisan 1909 tarih ve "gizli" 307 sayılı yazıya ek olarak Albay Surtees'den Lowther'e yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/771/16541).

Hüseyin Hilmi Paşa, bir yandan nazırları toplantıya çağırırken, öte yandan polis müdürünü, askerin başındaki softalarla konuşup kesin olarak ne istediklerini öğrenmeye yolladı. Softalardan iki lafı bir araya getirebilenler, Meclis Başkanı ve Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'nın istifa etmesini, şeriatın geri getirilmesini ve Müslüman kadınların sokağa çıkmasının yasaklanmasını istediklerini söylediler.[156] Padişah'ın askerlerle konuşması amacıyla olay yerine gönderdiği Şeyhülislam da, isteklerin hemen hemen aynı olduğunu, ancak askerin, ayrıca bu davranıştan ötürü Padişah'tan af dilediğini bildirmişti.

Meclis'in içinde ise kıyamet kopmuştu. Cemiyet üyesi mebuslar can korkusuyla kaçmış; softalar, askerler dört bir yana dağılmıştı.[157] Duruma hâkim olamayacağını anlayan Hüseyin Hilmi Paşa, Harbiye Nazırıyla Maarif Nazırını yanına alarak Saray'a gitti ve kabinesinin istifa ettiğini bildirdi.[158] İstifası hemen kabul edildi. Padişah, askerlerin de bütün isteklerini kabul etmiş; düzeni sağlamak amacıyla Başkâtibi Ali Cevat'ı, hazırladığı iradeyi hem Ayasofya meydanında, hem de Meclis'te okumaya yollamıştı.[159] Ertesi sabah, yani 1 Nisan (14 Nisan)'da, Tevfik Paşa'yı Sadrazamlığa atayan iradede, Harbiye Nazırıyla Bahriye Nazırını Padişah'ın seçeceği bildiriliyordu.[160] Tevfik Paşa bu durumda Sadrazamlığı kabul edemeyeceğini söyleyince, Padişah öne sürdüğü şartı geri aldı.[161] Ama, aslında Müşir Ethem Paşa'yı Harbiye Nazırlığına atamış bulunuyordu.[162]

İttihat ve Terakki Cemiyeti, tam bir yenilgiye uğramış gibiydi. Başkentten kaçmamış olan Cemiyet üyeleri saklanmaktaydılar; İstanbul'daki İttihatçı gazetelerin matbaaları yağma edilmişti. Cemiyet'in

156 Hilmi Paşa'nın raporu, Cevat, *aynı eser*, s.89-90, no: 4.
157 Kemal, *aynı eser*, s.332.
158 Cevat, *aynı eser*, s.48, 90-92. 6 no.lu belge istifanın tutanağını vermektedir. Olaylar anlatılmakta ve "ülkenin iyiliği için istifa etmek gerekliydi" denilmektedir. Yunus Nadi, "İhtilal ve İnkılâb-ı Osmani", *Cumhuriyet*, 4 Nisan 1959.
159 Cevat *aynı eser*, s.49.
160 Cevat, *aynı eser*, s.57; Nadi, *Cumhuriyet*, 4 Nisan 1959; *Serbesti*, 15 Nisan 1909.
161 Cevat, *aynı eser*, s.57; Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.28.
162 Cevat, *aynı eser*, s.53-54.

boşluğunu Ahrar Fırkası doldurmuştu. Birkaç gün öncesine kadar inkâr edilemeyecek gücü olan bu kuruluşun ani çöküşü incelenmeye değer bir olaydır, sanırım.

Aslında Cemiyet'in gücü her zaman abartılmıştı ve İstanbul'da fazla ciddiye alındığı söylenemezdi. Cemiyet, ancak, Saray'ın despotizmiyle mücadele ettiği sürece desteklenmişti. Ama bu despotizm yıkılınca, ortaya çıkan durum çok az kişiyi hoşnut etmiş, çoğunluk muhalefete geçmişti. Günümüzün birçok bağımsızlık hareketinde görüldüğü gibi, amaca ulaşıldıktan sonra Cemiyet de hiziplere bölünmüş, reform ve çağdaş bir devlet yaratma ülküsüne bağlı olanlar azınlıkta kalmışlardı.[163] Bu arada Cemiyet de, kendi içinde tatmin olmamış bir grubun ortaya çıkmasını engelleyememişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni birçok çıkarcı, Saray'ın diktası sona erdiğinde yüksek mevkiilere gelebilmek umuduyla desteklemişti. Cemiyet'in –hükümette– etkin rol oynamama kararı alması, bütün bu arzulara set çekmişti. Abdülhamit'in casusluk ağı ortadan kaldırıldığı zaman ve nezaretlerin yeni baştan düzenlenmesi sırasında bir sürü memur işsiz kalmıştı. Bunlar bir araya gelerek Cemiyet karşıtı güçlü bir grup meydana getirdiler. Jön Türkler'in izlediği laik siyaset, dine bağlı unsurları Cemiyet'ten uzaklaştırmış; giderek, karşısında yer almaya zorlamıştı. Özellikle erler, abdest almak ve namaz kılmak için kendilerine zaman tanınmadığından ve çocuk yaştaki genç subaylardan emir almaktan şikâyetçiydi.[164] Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki bütün geleneksel unsurlar ve hepsinin başında Babıâli ile Saray, Cemiyet'e karşıydı. Saray ile Babıâli, geleneksel olarak yalnızca kendilerinin karıştığı devlet idaresine birtakım yetkisiz kişilerin müdahelesini kabul edemiyorlardı. Bu, gerek Padişahın, gerekse Babıâli'nin, isyancıların isteklerini hemen kabul etmelerinin nedenlerinden biri de olabilir. Son hesaplaşmada, karşıdevrim, Yeniçeriler gününden kalma geleneksel bir asker-softa işbirliğinin devamıydı.[165]

163 Yalçın, *Yakın Tarihimiz*, c.II, s.180.

164 Cevat, *aynı eser*, s. 47; McCullagh, *Fall*, s.67 ve sonrası.

165 McCullagh, *aynı eser*, *s. 59*. Ulema, "gerçek ve candan Müslümanlar değil, fakat heyhat, dini bir vasıta olarak kullanan fesatçılardan kurulu" İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'ni ve yayın organı *Volkan*'ı tel'in etmekteydi. McCullagh, *aynı eser*, s.61. H. Bayur, *Tarih*, c.I, s.297, n.1, bir İslam gazetesinin Fransızca bir ad taşımasını şaşkınlıkla karşı-lamaktadır.

Oysa, karşıdevrim, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'yle hemen her zaman birlikte akla geldiğinden, bu olayın kaynağı bütünüyle dinsel olarak nitelenmiş, siyasal önemi hemen hemen kaybolmuştur. Esin kaynağı gerçekten yalınkat dinsel tutuculuk olan bir isyanın böylesine dizginlenmiş olması ve kolayca bastırılması kuşku uyandırıcıdır. İsyancılar, yalnızca Cemiyet üyelerinin peşine düşmüşler ve aynı dikkatle yalnızca İttihatçı gazeteleri yağma etmişlerdir. Dinsel bir tutuculuk söz konusu olduğunda, İttihatçılar kadar saldırıya uğrayabilecek olan Ahrar Fırkası, yabancılarla Hıristiyan mebuslar zarar görmemişlerdir. Dahası, Hıristiyanları oldukça korkutması gereken dinsel bir ayaklanma, Rum basınında övülmekteydi. *Neologos* gazetesi, ayaklanmayı şöyle anlatıyordu:

> "Ordu, vatanseverlik konusunda en büyük ödülü hak etmiştir ve 31 Mart, en az 24 Temmuz 1908 kadar şanlı bir gündür. Dünkü olaylarda ordunun biricik ilham kaynağı, vatana karşı beslediği derin sevgi olmuştur."[166]

Din, 1908 Temmuz'undan beri süregelen siyasal mücadelede bir araç olarak kullanılmıştır. Osmanlı toplumunda her zaman önemli bir rol oynayan din, bu kez de Cemiyet'e karşı bir silah olarak kullanılmış ve muhalefete elde edebileceği en büyük dinleyici kitlesini sağlamıştı. Karşıdevrimin dinsel yönü, anlamsız bir şeriat isteğiyle sona erdi ve bundan sonra işi politikaçılar devraldılar. Cemiyetin rejimi son bulmuş, İttihatçıların yerini liberaller almıştı. İsmail Kemal, Meclis Başkanı seçiliyor; Kâmil Paşa tarafından 1908 Ekim'inde sürgüne gönderilen Mizancı Murat, Tevfik Paşa'ya makamını güvenceye almak için yardım teklifinde bulunuyordu.[167] Yeni Sadrazamın, ortalık yatışır yatışmaz görevinden alınması ve Kâmil Paşa'nın eski görevine getirilmesi pekâlâ mümkündür.[168] Böylece liberallerin zaferi tamamlanmış olacaktı.

Cemiyet tam bir yenilgiye uğramıştı. Liberallere yalnızca, Makedonya'daki Üçüncü Ordu'yu, isyanın önceden hazırlanmadığına ve

166 McCullagh. *aynı eser*, s.59; Danişmend, *31 Mart Vak'ası*, 1961, s.210-211.

167 Murat Bey sürgündeyken aylığının kesilmemesine karar verilmişti. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.12.

168 Lowther'den Grey'e, İstanbul, 14 Nisan 1909 tarih ve "özel" 25 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 800/184. *Hardinge belgeleri*).

Anayasaya uygun olduğuna inandırmak kalıyordu. Ancak, bu o kadar kolay değildi. Cemiyet, Makedonya'daki nüfuzunu daha yitirmemişti ve Üçüncü Ordu Anayasaya bağlıydı. Saray'a, Makedonya eyaletlerinden öfkeli mektuplar yağmaktaydı. Abdülhamit, Anayasayı ve Anayasaya uygun Meşrutiyet hükümetini yıkmakla suçlanıyor, bunun hesabının sorulacağı bildiriliyordu.[169] Makedonya, Tevfik Paşa'nın kabinesini tanımayı reddetti. Cemiyet; İsmail Kemal, Mizancı Murat, Kâmil Paşa'nın oğlu Sait Paşa, Padişahın mabeyncilerinden Emin Bey gibi bazı Ahrar Fırkası üyelerinin tutuklanmasını istedi.[170] 4 Nisan (17 Nisan)'da işi lafta bırakma niyetinde olmadığını göstermek için harekete geçti. Bu tarihte "Hareket Ordusu", "isyancı birlikleri disipline sokmak ve başkentteki nizamı korumak" amacıyla Selanik'ten ayrılıyordu. Padişah, bu davranışı, şiddete başvurulmaması koşuluyla olumlu karşılamıştı.[171] Oysa, haber kabinede panik yarattı. Bazı üyeler, "Hareket Ordusu"nu karşılamak ve askeri, Anayasanın ihlal edilmediğine ikna etmek amacıyla bir heyet gönderilmesinin doğru olacağını söylüyorlardı.[172]

Selanik Ordusuyla görüşmeye gönderilen heyetler, olumlu bir yanıt alamadılar, hatta aralarından başkente dönmesine izin verilmeyenler bile oldu.[173] İsmail Kemal'in ricası üzerine İngiliz Büyükelçisi, Makedonya'daki konsoloslarından, "halkı Anayasanın ihlal edilmediğine ikna etmelerini" istedi. Böylelikle, Makedonya'nın işe karışması engellenmeye çalışıldı.[174] Ancak, Cemiyet'in Makedonya'daki nüfuzu kolay kolay yıkılacak gibi değildi. Bu tür propaganda, ya önleniyor ya da karşıpropagandayla etkisiz kılınıyordu.[175] İstanbul'un "Hareket Ordusu"nca işgalini önlemek amacıyla, Babıâli, son çare olarak, Sir Gerard Lowther'e başvurdu; ondan orduyla görüşecek he-

169 Cevat, *aynı eser*, s.62; Danişmend, *aynı yerde*.
170 Türkgeldi, *aynı eser*, s.29-30.
171 Cevat, *aynı eser*, s.65-66.
172 Türkgeldi, *aynı eser*, s.30.
173 Kemal, *aynı eser*, s.343; Lowther'den Grey'e, İstanbul, 20 Nisan 1909 tarih ve "gizli" 287 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/771/15582).
174 Bkz. s.58, dipnot 133.
175 Lowther'den Grey'e, İstanbul, 20 Nisan 1909 tarih ve "gizli" 287 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/771/15582).

yete Fitzmaurice'in katılmasını rica etti. Babıâli, İngilizlerce desteklenmenin pazarlıkta ağır basmaya yardımcı olacağını hesaplamaktaydı.[176] Fitzmaurice heyete katıldı; ancak hareketinden kısa bir süre önce. Babıâli fikir değiştirmiş ve heyete katılmamasına karar vermişti.[177]

Bu heyet de bir başarı sağlayamadı. Selanik'ten gelen birlikler başkenti çevirmeye devam ettiler. Sonunda, 10 Nisan'ı 11 Nisan'a (23 Nisan-24 Nisan) bağlayan gece, "Hareket Ordusu" kente girdi. İstanbul önemli bir direnişle karşılaşılmadan işgal edildi.[178] 22 Nisan'da Mebusan ve Âyan Meclisleri, Millet Meclisi olarak Yeşilköy'de toplandı; kenti kuşatan ordunun bildirisi onaylandı. Anayasa ve ülkenin güvenliği konusunda güvence verildi; ordunun davranışının, milletin ülkülerine uygun olduğu ilan edildi.[179] Beş gün sonra Millet Meclisi, Abdülhamit'i tahttan indirip, yerine kardeşi Mehmet Reşat'ı getirme kararını açıklıyordu.[180] Meclis'in bu kararı, Şeyhülislamın istemeye istemeye verdiği bir fetvayla onaylandı[181] ve temizleme harekâtı devam etmekle birlikte, karşıdevrim bastırılmış oldu.

Karşdevrimin önüne geçilmesi İttihat ve Terakki için hayırlı olmakla birlikte, her şeyi çözümlediği de söylenemez. Ahrar Fırkası büsbütün dağılmasa da bir siyasal parti olarak yıkılmıştı. Buna karşılık İttihat ve Terakki de tümüyle temize çıkmış sayılmazdı. 31 Mart

176 Lowther'den Grey'e, İstanbul, 17 Nisan 1909 tarih ve "özel telgraf" 129 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/770/14474). Fitzmaurice, İngiliz Büyükelçiliği baştercümanıydı.

177 Lowther'den Grey'e, İstanbul, 20 Nisan 1909 tarih ve "gizli" 287 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/771/15582).

178 Lowther'den Grey'e, İstanbul, 28 Nisan 1909 tarih ve "gizli" 307 sayılı yazıya ek olarak Albay Surtees'ten Lowther'e yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/771/16541). Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 28 Nisan 1909 tarih ve "gizli" 303 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/771/16537).

179 Hareket Ordusu'nun bildirisi, *İkdam*, 21 Nisan 1909; Millet Meclisi'nin bildirisi *Takvim-i Vekayi*, 24 Nisan 1909.

180 Abdülhamit'in tahttan indirildiğini ilan eden karar, *Takvim-i Vekayi*, 20 Nisan 1909; Cevat, *İkinci Meşrutiyet*, s.153-154. Hilmi Paşa kabinesinde Maarif Nazırlığı yapan Abdurrahman Şeref, bu kararın Millet Meclisi'nin gizli bir oturumunda nasıl alındığını anlatmaktadır. *Abdurrahman Şeref Beyin Eseri*, s.19-25 için bkz. Cevat, *aynı eser*, s.145-146; Menteşe, *Cumhuriyet*, 22 Ekim 1946; Ahmet Rıza, *Cumhuriyet*, 3 Şubat 1950.

181 B. Lewis, *Emergence*, s.213; Türkgeldi, *aynı eser*, s.36. Fetvanın metni için bkz. Cevat, *aynı eser*, s.148.

olayları. Cemiyet'in duruma hâkim olmaktaki beceriksizliğini, düzeni koruyamadığını göstermişti. Bunun sonucu meydana gelen kargaşalık, orduyu, İttihat ve Terakki değil, kanun ve nizam adına duruma el koymaya zorlamıştı.[182] 1909 Nisan'ına kadar asker, politikacının yanında ikinci derecede bir rol oynamış ve yalnız küçük rütbeli subaylar Cemiyet'e üye olmuşlardı. İsyan, yüksek rütbeli subayları da işe karıştırmıştı. Mahmut Şevket Paşa, kendisinin ve ordunun, Cemiyet adına hareket etmediklerini, tek amacının kanun ve nizamın devamını sağlamak ve ordudaki disiplini yeniden kurmak olduğunu özellikle belirtiyordu.[183] Mahmut Şevket Paşa'nın Kurmay Başkanı Mustafa Kemal'in, İttihat ve Terakki'yle bir ilgisi olmayan ve ordunun siyasete karışmaması ilkesine kesinlikle inanmış bir subay olması ilgi çekicidir.[184] Asker, politikacıların kanun ve nizamı korumaktaki beceriksizlikleri yüzünden işe karışmak zorunda kalmıştı. Sıkıyönetimin de ilan edilmesiyle bir askeri dikta kaçınılmaz hale gelmişti.[185] Askeri dikta kurulmadıysa da, sonraki dönemde İmparatorluğun siyasi yaşamında askerin rolü gittikçe artan bir önem kazanacaktı.

182 Şevket Paşa'nın bildirisi, *Takvim-i Vekayi,* 26 Nisan 1909. Ayrıca Albay Surtees'in Mahmut Şevket Paşa'yla konuşması için bkz. Lowther'den Grey'e, İstanbul, 28 Nisan 1909 tarih ve "gizli" 307 sayılı yazıya ek olarak Albay Surtees'den Lowther'e, İstanbul, 12 Mayıs 1909 tarih ve "ataşemiliter" 38 sayılı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 195/2323) ve İstanbul, 14 Mayıs 1909 tarih ve "ataşemiliter" 39 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 195/2328).

183 *Takvim-i Vekayi.* 26 Nisan 1909; Lowther'den Grey'e, İstanbul, 28 Nisan 1909 tarih ve "gizli" 307 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/771/16541).

184 Mustafa Kemal'in Hareket Ordusu'ndaki rolü için bkz. H.K. Bayur, *Tarih.* c.I, s.299; Abidin Daver, "Hareket Ordusu, İstanbul'a Nasıl Girmişti?", *Cumhuriyet,* 24 Nisan 1951.

185 Mandeistam, *Le Sort de l'Empire ottoman,* s.25.

III. BÖLÜM

1- İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Ordu

İkinci bölümün sonunda, politikacıların, kanun ve nizamı sürdürmekteki başarısızlıkları sonucu, 1909 Nisan'ında profesyonel askerin siyasal yaşama girdiğini belirtmiştik. Ancak, İmparatorluğu nasıl yöneteceğini bilemeyen ordu, yönetimi gene sivillere bırakmıştı. Yalnızca uygun görmediği kararları veto etme hakkını elinde tutmaktaydı. O gün var olan tek siyasal parti İttihat ve Terakki olduğu halde, dizginler ordunun eline geçtiğinden bazılarının öne sürdükleri gibi bir "tek parti diktatoryası" var olmamıştır.[1] Öte yandan bütün muhalefet partilerinin kapatılmış olması da muhalefetin ortadan kalktığı anlamına gelmiyordu. 1909 Mayıs'ında Ahrar Fırkası olmasa bile, Ahrar Fırkası sempatizanları çoktu.

Mahmut Şevket Paşa'nın Kurmay Başkanı Mirliva Pertev Paşa, 1909 Mayıs'ında hüküm süren siyasal havayı çok güzel özetlemiştir. Siyasal düzen konusunda askeri makamların neler yapmayı düşündükleri sorulduğunda, Pertev Paşa şöyle yanıtlıyordu:

> "Anlatayım dostum, gizli bir tarafı yok; bildiğiniz gibi, artık askeri diktatör olan Mahmut Şevket Paşa; Birinci, İkinci ve Üçüncü Orduların genel müfettişi olacak. Hepimizin –benim de– üyesi bulunduğumuz İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin işlerine karışmak ni-

1 Recai G. Okandan, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, 1959, s.345'te şöyle yazmaktadır; "İttihatçılar, 31 Mart Vak'asından yararlanarak rakip siyasi partileri dağıtmışlar ve tek parti diktatoryası kurmuşlardır." *Bayur* ise, eserinin 301. sayfasında, "Kısacası, ulusu büyük bir felaketten kurtaran İttihat ve Terakki Cemiyeti her zamankinden daha güçlenmişti" diye yazmaktadır. Ayrıca bkz. Danişmend, *Kronoloji*, c.IV, s.381.

yetinde değiliz. Ancak, Cemiyet'in prensiplerine olan bağlılığımız korumaya ant içtiğimiz Anayasa ile ilgili olduğu sürece geçerlidir... Ve artık subaylar Cemiyet'e üye alınmayacaklar..."[2]

Kuşkusuz, ordu, bir bütün olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal hayatındaki unsurların en önemlisiydi. Ancak, siyasal bir bütünlüğü olduğunu söyleyemeyiz. Siyasal deyimle, üç ayrı gruba bölünmüştü. Bunlardan en büyük ve en önemsizi erattı. Bu grubun, sivil kitle gibi, her an popüler bir demagogun propagandasıyla etkilenmesi mümkündü. İkinci grubu, yasadışı ve resmi olmasa da ders programlarına siyasetin hâkim olduğu, Abdülhamit'in askeri okullarında okumuş küçük rütbeli subaylar meydana getiriyordu.[3] Bu nedenle, hiç olmazsa 1909'da meşruti hükümetten ve Cemiyet'ten, yani İttihat (birleşme) ve Terakki (ilerleme)'den yanaydılar. Üçüncü grup, yüksek subaylardan meydana geliyordu. Mahmut Şevket, Mahmut Muhtar ve Pertev Paşa gibi bu gruptan olanlar, disiplini temsil eden profesyonel askerlerdi. 31 Mart gibi olayların yeniden baş göstermemesi için siyasetin etkilemeyeceği bir ordu kurmaya kararlıydılar. Mahmut Şevket Paşa, "Hareket Ordusu"na, bu ilkeye uygun olarak başkentteki düzeni ve ordudaki disiplini geri getirmek amacıyla komuta etmişti.[4]

İktidar tümüyle Mahmut Şevket Paşa'nın elindeydi.[5] Gücünü dolaylı olarak kullanmakla birlikte, hiç olmazsa başlangıçta her şey, onun kişisel denetimi altında uygulanmaktaydı.[6] Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti bütün gücünü yitirmiş gibiydi. Karşıdevrim sırasında İstanbul'daki örgütü tümüyle dağılmıştı.[7] İktidarı ele geçirmek için

2 Pertev Paşa'nın Ataşemiliter Conyers Surtees'le konuşması için bkz. C. Surtees'den Lowther'e, Beyoğlu, 14 Mayıs 1909 tarih ve 39 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/776/19410).

3 Ahmed Bedevi Kuran, *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi* (Tarihsiz, birkaç yerde.)

4 Cevat, *İkinci Meşrutiyet*, s.65-66.

5 Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, c.I, 1940, s.42 ve 45.

6 Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, XIV. bölüm, 1940-1953, s.1884'te, 21 Aralık 1937 tarihli *Tanin* gazetesinde yayımlanan Mahmut Şevket Paşa'nın "Maziye Bir Nazar" ve "Eski Bir Nazırın Siyasi Hatıratı" (yazarı bildirilmemiş) adlı yazılardan söz edilmektedir.

7 Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, c.I, 1940, s.44. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başkentteki örgütünün dağıtılması konusunda bkz. bu eserin 41. sayfası ve sonrası.

yarışmaktansa, eski nüfuzunun hiç olmazsa bir kısmını kazanmaya uğraşıyordu. Cemiyet, Mahmut Şevket Paşa'nın yanında ancak ikinci derecede bir rol alabileceğini biliyordu. Zaten, daha sonraları, yeniden bir çıkış yapmayı da Mahmut Şevket Paşa'nın gölgesine sığınarak gerçekleştirebilecekti.

Mahmut Şevket Paşa, Selanik'ten, Anayasayı ayakta tutmaya gelmişti, ama Anayasanın, kendisini dizginlemesine izin vermek niyetinde değildi. Bu konudaki kararını, ilk kez, 18 Mayıs'ta, kendini ilk üç ordunun genel müfettişliğine atayarak belirtti.[8] O zamana kadar böyle bir makam yoktu; ancak, o günkü siyasal durum göz önüne alınarak yaratılmış olduğunu düşünmek mümkündür. Tümüyle askeri olan bu görev, Mahmut Şevket Paşa'yı gerek Harbiye Nazırının, gerekse kabinenin denetimi dışında bırakıyor; özellikle sıkıyönetim süresince kendisine sınırsız bir yetki tanınmış oluyordu ki; sıkıyönetim 1911 Mart'ına kadar uzatılmıştı.[9] Bir yıl sonra da Cemiyet, İmparatorluğun mali sorunlarını akılcı yoldan çözümlemek amacıyla bir bütçenin hazırlanmasına karar verdiğinde, Mahmut Şevket Paşa, Maliye Nezaretinin askeri harcamaları denetlemesine itiraz edecekti.

Mahmut Şevket Paşa'nın kabineye bağımlı kalmak istememesi, belki de askerin, özellikle askeri konularda sivilden kuşku duymasından ileri gelmekteydi. Cemiyet'in 1908 Temmuz'undan bu yana kurmaya çalıştığı çağdaş merkezi hükümetin ilkelerine aykırı olduğu için, Babıâli de, ordunun bağımsız olmasına ve hükümet işlerine karışmasına taraftar değildi. Bu farklı görüşlere karşın, Cemiyet'le ordunun paylaştığı bir şey vardı ki, birlikte çalışmaları için bir zemin oluşturuyordu: Her ikisi de, toprak bütünlüğü ülküsüne inanmışlardı, ya da Halide Edip'in, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni tanımlarken kullandığı o çok yerinde deyimle, her ikisi de "İmparatorluğun adamı"ydılar.[10]

8 Lowther'den Grey'e, 18 Mayıs 1909 tarih ve "gizli" 360 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/776/19411). Ayrıca bkz. Surtees'ten Lowther'e, Beyoğlu, 14 Mayıs 1909 tarih ve 39 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/776/19410).

9 Sıkıyönetimin 1911 Mart'ına kadar uzatıldığını bildiren 11 Ağustos 1909 tarihli Hatt-ı Hümayun için bkz. Lowther'den Grey'e, Tarabya, 11 Ağustos 1909 tarih ve "gizli" 654 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/779/30767).

10 Edip, *Memoirs*, s.266.

Bu siyasal hava içinde, Hüseyin Hilmi Paşa, ikinci kez Sadrazam ilan ediliyordu.[11] Tevfik Paşa'nın görevine son verilmesi için başka bir neden olmasa da, 31 Mart Olayı'nda başa getirilmiş olması yeterli bir nedendi. Hüseyin Hilmi Paşa'nın yeniden Sadrazamlığa getirilmesinin nedeni ise, ilk Sadrazamlığını karşıdevrimcilerin sona erdirmesiydi.[12] Ancak, Hüseyin Hilmi Paşa'nın başa getirilmesini kimi Cemiyet üyeleri hoş karşılamıyorlardı. Bunu, yeni kabine başkanının programı Mebusan Meclisi'ne sunup güvenoyu isteyeceği 24 Mayıs günü iyice belli ettiler.[13] Hüseyin Hilmi Paşa, oldukça sert saldırılara uğradıysa da, sonunda 5'e karşı 191'le güvenoyu almayı başardı. Bir olasılıkla, Cemiyet böylesini daha uygun görmüş; o günkü durumda yeni bir kabine bunalımının, yerleşmesi için uğraştıkları parlamenter rejim aleyhinde olacağını düşünmüştü. Bir nazırın İngiliz Büyükelçisine dediği gibi, belki de, "Hüseyin Hilmi Paşa'nın güvenoyu almasını Cemiyet önceden hazırlamış olmasaydı, Mahmut Şevket Paşa, Meclisi dağıtabilirdi."[14] Orduya karşı gelmek için daha çok erkendi. Cemiyet'in böyle bir meydan okuyuşa kalkmadan önce başkentteki eski nüfuzunu sağlaması gerekecekti.

1908 Temmuz'unda İttihat ve Terakki Cemiyeti, bir anda elde ettiği iktidarı ne yapacağı sorunuyla karşı karşıya kalmıştı. İttihatçılar, temelde tutucuydular ve var olan hükümet mekanizmasını yıkmak niyetinde değildiler. Dolayısıyla kendilerinden daha yaşlı devlet adamlarını iktidarda bırakıp, Anayasanın bekçileri olarak kenara çekildiler. Ama, 1909 Nisan'ında, aralarında İttihatçı bulunmayan Hüseyin Hilmi

11 Hüseyin Hilmi Paşa'yı Sadrazamlığa atayan 15 Rebiyülâhır 1327 (5 Mayıs 1909) tarihli Hatt-ı Hümayun için bkz. İnal, *Son Sadrazamlar*, c.XI, s.1671. Beş gün önce, 1 Mayıs 1909 tarihli Hatt-ı Hümayunla Tevfik Paşa'nın Sadrazamlık görevinin devam ettiği bildirilmişti. Bkz. *Stamboul*, 2 Mayıs 1909.

12 Uşaklıgil, *aynı eser*, c.I, 1940, s.80-81'de, Hüseyin Hilmi Paşa'nın Cemiyet'in nüfuz ve gücünün simgesi olarak Sadrazamlığa getirildiğini söyler. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.40. Talât Beye göre, Tevfik Paşa Kabinesi, eyaletlerdeki kargaşalık yüzünden istifa etmek zorunda kalmıştı. Cemiyet'in Hüseyin Hilmi Paşa'nın atanması konusunda söz sahibi olma ihtimali küçüktür. Kabinede tek bir İttihatçı yoktu: üstelik, Dahiliye Nazırı Ferit Paşa, Cemiyet aleyhtarıydı.

13 "Heyet-i Vükelânın Programı", *Tanin*, 25 Mayıs 1909, s.2.

14 Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 25 Mayıs 1909 tarih ve "gizli" 378 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/761/20993).

Paşa kabinesinin isyancılar karşısında direnmeden çökmesi üzerine, Cemiyet, doğrudan doğruya hükümette görev almakla durumunu daha sağlamlaştırabileceğini düşündü. Niyetleri, kabineyi ele geçirmek değildi. Şimdilik çeşitli nezaretlere, müsteşar olarak İttihatçı mebusları yerleştirmekle yetineceklerdi.[15] Böylelikle Cemiyet, hem geleneksel önyargılara karşı gelmiş, hem de daha sonraları idaresini ele alacağı nezaretlerin nasıl yürütüldüğü konusunda deneyim kazanmış olacaktı. Halit Ziya'nın Padişah Başkâtibi ve Tevfik Bey'in de İkinci Mabeyinci olarak atanması sağlandığından Cemiyet'in Saray'daki durumu düzelmişti.[16] Müsteşarların görevi de aynı çizgide olacaktı.

Cemiyet üyelerinden bazıları bu fikri, ilk kez karşıdevrim sırasında tartışmışlardı.[17] Ama isyan bastırılıncaya kadar, harekete geçilemedi. 6 Mayıs'ta, (23 Nisan 1325) Cavit Bey'le Talât Bey, kendi saflarına almak amacıyla Mahmut Şevket Paşa'yı ziyaret ediyorlardı. Mahmut Şevket Paşa'nın yukarıdan alıp, birkaç sözle onları savması[18] üzerine bu kez de Sadrazama gitmeyi denemişler, ama Hüseyin Hilmi Paşa da pek cesaret verici olmamıştı. Sadrazam, onlara, müsteşarların kabineye girmelerinin âdet olmadığını söylemişti.[19] Cemiyet, hayal kırıklığına uğramıştı, ama yılmamıştı; sorunu Mebusan Meclisi'ne götürmeye karar verdi.

Mebusların müsteşarlık yapabilmeleri için Anayasanın 67. maddesinin değiştirilmesi gerekecekti. Bu maddeye göre bir mebus, hiçbir zaman devletle ilgili bir başka görev alamazdı. Bir mebusun nazır

15 H.C. Yalçın, *Talât Paşa*, s.37.

16 Uşaklıgil, *aynı eser*, c.I, 1940, s.20-24; ayrıca bkz. Mehmet Kaplan, "Halit Ziya", *İslam Ansiklopedisi*, c.VII, İstanbul, 1948, s.146.

17 Mehmet Cavit, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları", *Tanin*, 8 Eylül 1943.

18 *Tanin*, 8 Eylül 1943. Cavit, Mahmut Şevket Paşa'yla yapılan görüşmeyi şöyle anlatır: "Patronca bir tavır takındı; bizi genç görüyor, kendimize bir mevki sağlamaya uğraştığımızı düşünüyordu. 'Acele etmeyin, müsteşar olacaksınız, yeterince tecrübe sahibi olduğunuzda Nazır bile olacaksınız' dedi." Ayrıca bkz. Yalçın, *aynı yerde*.

19 Cavit, yine 8 Eylül 1943 tarihli *Tanin*'de, "Hilmi Paşa, hiçbir ülkede müsteşarların kabineye girmediğini söyledi" diye yazıyordu. Yalçın, eski kuşağın, yerine geçecek gençleri yetiştirerek, kendi kuyusunu kendisinin kazmayacağı kanısındaydı. Bkz. Yalçın, *aynı yerde*; Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.43; Hüseyin Cahit, "Müsteşarlar Meselesi", *Tanin*, 19 Mayıs 1909.

olması mümkündü, ama öbür devlet memurları ancak görevlerinden istifa etmeleri koşuluyla mebusluk yapabilirlerdi.[20] Öte yandan, bir değişiklik önergesinin yasalaşması için, önce Mebusan Meclisi'nde, sonra Âyan Meclisi'nde üçte iki çoğunlukla kabul edilmesi, sonra da Padişah tarafından onaylanması gerekliydi.[21] Kuramsal olarak, Cemiyet'in, bu önergeyi Mebusan Meclisi'nden kolaylıkla geçirmesi mümkündü. 1909 Haziran'ında muhalefet diye bir şey yoktu; Meclis tıklım tıklım İttihatçı doluydu. Ama Cemiyet, müsteşarlar konusunda kendi bünyesinde ikiye bölünmüştü. Gerek Parti, gerek Cemiyet üyelerinden bazıları müsteşarların kendi aralarından seçilmesine karşıydılar.[22]

Sorun, 1 Haziran 1909'da Meclis'e getirildi.[23] Hüseyin Hilmi Paşa, maddenin değiştirilmiş şeklini okuduktan sonra, Anayasanın buna göre değiştirilmesi için metni Cemiyet'e verdi. 12 Haziran'daki toplantı o kadar tartışmalı ve uzun sürdü ki, sonunda tek çare olarak tartışmanın kapatılması önerildi. Sorun oya konulacak ve oylama işlemi el kaldırılarak yapılacaktı. Ahmet Rıza Bey'in işi aceleye getirip, Cemiyet'in istediği gibi çözümlemek amacıyla bu taktiğe başvurmuş olması mümkündür. Ancak, oylama sonucu, yasa değişikliğinin çoğunlukla kabul edildiği açıklandığında, Meclis'te büyük bir gürültü koptu.[24] Birkaç mebus oylamanın kapalı oy pusulasıyla yapılmasını istedi. Sonunda müsteşarlık görevinin mebuslukla birlikte yürütülüp yürütülemeyeceği sorunu, bu kez gizli oy pusulasıyla oylamaya sunuldu. Sonuç, 74 olumsuz oya karşı 133 olumlu oydu. Üçte iki çoğunluk sağlana-

20 Gözübüyük ve Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, s.32. Anayasanın resmi metninin Fransızca çevirisi için bkz. G. Aristarchi, *Législation ottomane*, c.V. 1878, s.17.

21 Gözübüyük ve Kili, *aynı eser*. madde 116, s.38; Aristarchi, *aynı eser*. s.24-25.

22 Yalçın, *aynı yerde*, s.37.

23 1 Haziran 1909 tarihli 84. oturum için bkz. *Takvim-i Vekayi*. 3 Haziran 1909, s.8; "Chronique parlementaire", *Stamboul*, 2 Haziran 1909, s.2; "A la Chambre ottomane", *Levant Herald*, 2 Haziran 1909, s.1.

24 12 Haziran 1909 tarihli 91. oturum için bkz. *Takvim-i Vekayi*, 22 Haziran 1909. Türk Meclisi'nin 1909 Haziran'ındaki toplantıları hakkında rapor, Lowther'den Grey'e, Tarabya, 4 Ağustos 1909 tarih ve "gizli" 624 sayılı yazının eki.(İng. Dışişleri Bak. 371/761/29787, s.9-10).

mamıştı, toplantı da bir karar alınmadan sona erdi.[25] 17 Haziran'da tartışma yeniden açıldı; ancak muhalefet o kadar şiddetle karşı koyuyordu ki, Talât, Cemiyet adına, önergeyi geri aldı.[26]

67. maddenin değiştirilmesi konusundaki başarısızlıklarından sonra İttihatçılar, politikalarını tümüyle değiştirdiler. Aldıkları karar, önde gelen ve becerikli üyelerden bazılarını doğrudan doğruya kabineye sokmaktı. Hüseyin Hilmi Paşa kabinesine karşı güdülen ılımlılık ve "barış içinde bir arada yaşama" politikasına son verildi. Ayrıca, Cemiyet'e birlik ve disiplin getirmek için de bir atılım yapıldı. Pratik, Meclis'teki yenilginin, Cemiyet üyesi mebusların söz konusu önergeleri gerektiği gibi savunamamalarından kaynaklandığını göstermekteydi.

İttihatçıların ilk nazırı Manyasizade Refik Bey oldu.[27] Ancak, zamansız ölümü nedeniyle önemli bir rol oynayamadı.[28] Dolayısıyla, önde gelen İttihatçılardan Selanik Mebusu Cavit Bey, kabineye giren ilk gerçek İttihatçıdır. 1909 Haziran'ında Maliye Nazırı olmuş ve daha sonraki yıllarda hükümette önemli bir rol oynamıştı.[29]

25 *Aynı kaynaklar,* 18 Haziran 1909 tarihli, *Stamboul* ve *Levant Herald* gazeteleri, sonucu 75'e karşı 108 oy olarak vermektedir.

26 17 Haziran 1909 tarihli 95. oturum için bkz. *Takvim-i Vekayi,* 27 Haziran 1909. s.12 ve sonrası-28 Haziran 1909. s.3 ve sonrası. Ayrıca bkz. "Chronique parlementaire", *Stamboul,* 18 Haziran 1909, s.2. Bu kez tartışma, başka bir sorun üzerineydi; müsteşarlarla ilgili değildi. Teklifin aleyhinde olanlar, Mebusan Meclisi'nde reddedildiğini, hiç olmazsa, Anayasa değişikliği için gerekli üçte iki çoğunluğu sağlayamadığını öne sürüyorlardı. Bu yüzden sorunun yeniden Meclis'e getirilmesi Anayasaya aykırı olacaktı.

27 Tunaya, *Partiler,* s.177.

28 Lowther'den Grey'e, Tarabya, 28 Haziran 1909 tarih ve "gizli" 497 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/777/26107). Hüseyin Cahit, 27 Haziran 1909 tarihli *Tanin*'deki "Rütbesiz Nazır" adlı yazısında, "Cavit Bey, 10 Temmuz ihtilalinden, bu yana başa geçen ilk Maliye Nazırı sayılabilir" der. Cavit'in bu dönemdeki faaliyetleri için bkz. D. A. Rustow'un Cavit Bey üzerine makalesi, *Encyclopaedia of Islam,* 2. Baskı.

29 Lowther'den Grey'e, İstanbul, 20 Temmuz 1909 tarihli özel yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 800/78). Lowther'e bu bilgiyi veren Kâmil Paşa'nın kendisiydi. Cemiyet, Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine, kendi adaylarından birini getirmek niyeti konusunda, Putney'deki Doğu Sorunu Birliği'ne şöyle yazmaktaydı: "Hilmi, Bulgarlarla ittifak tasarımızı engelliyor; böyle giderse uzun süre sadrazam kalamaz. Talât sadrazamlığa aday gösterilmeyi kabul etmiyor; daha bir süre ortaya çıkmak istememekte haklı. Hilmi Paşa, artık bize karşı dostça davranıyor, ama büyükelçiliğinizin, onu aday olarak öne sürmesi yeniden sadrazam seçilme şansını azaltıyor. Eğer elçiliğiniz gerçekten yardımcı olmak istiyorsa, bu konuda fazla ısrar etmemeli. (N) (Nâzım?)" İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Doğu Sorunu Birliği Sekreteri Mr. Atkin'e gönderdiği Selanik, 2 Eylül 1909 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/780/33878).

1909 Temmuz'unda Cemiyet, Hüseyin Hilmi Paşa kabinesini devirip yerine daha İttihatçı bir kabine kurmak olasılığını düşünmüştü. Kendi aralarından Sadrazamlığa getirilebilecek birini bulamamaları üzerine, gizlice Kâmil Paşa'yla görüşerek, kabinesine daha fazla İttihatçı almak ve özellikle Talât Bey'i Dahiliye Nazırı yapmak koşuluyla eski görevine getirmeyi önermişlerdi. Kâmil Paşa, bu öneriyi reddetmemekle birlikte, Cemiyet'in nazır adaylarının kıtlığına değinmişti.[30] Anlaşılan, bu tasarı daha fazla gelişemeden bırakılmıştır.

Bu arada, kabineye yapılan saldırılar sürmekteydi. 20 Temmuz tarihli *Tanin*'de, kabinede eski rejimden kalma mebusların bulunduğu öne sürülüyor ve hükümetin; faal, şerefli, güvenilir kişilere, yani yeni rejimin adamlarına devredilmesi isteniyordu.[31] Üç gün sonra, 1908 devriminin yıldönümünde, Selanik'teki Merkez Komitesi bir bildiri yayınladı.[32] Bu bildiriyle ülkenin bütün bireyleri, her şeyden önce birer Osmanlı olarak, milletin bütünlüğü adına, aralarındaki ayrılıkları ortadan kaldırmaya çağrılıyordu. Eski rejimin geleneklerini sürdüren nazırlardan oluşan kabinenin devrilmesi; gençliği ve uyanıklığıyla ülkeyi kurtarabilecek daha enerjik bir kabinenin kurulması için harekete geçilmesi isteniyordu. Bu saldırılar sonunda, adı eski rejimle yakından ilgili olan Ferit Paşa görevinden ayrıldı ve yerine Talât, Dahiliye Nazırı oldu.[33]

Cavit ve Talât'ın kabineye girmesiyle, Cemiyet'in durumu biraz daha sağlamlaşmıştı. Şimdi sıra, Meclis'teki İttihatçılar arasındaki hizipleşmeye ve birlik yoksunluğuna bir çare bulmaya gelmişti. Daha Aralık 1908'de Sir Gerard Lowther, Cemiyet'in listesinden seçilmiş olan mebusların Meclis'te oylarını kullanırken her zaman Cemiyet'in tarafını tutacaklarını sanmadığını söylemişti.[34] Bu öngörünün doğru-

30 Lowther'den Grey'e, İstanbul, 20 Temmuz 1909 tarihli "özel" yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 800/78). Kâmil'in, Talât'ın nazır olmasını sakıncalı görmesinin nedeni, onun 3 sterlin aylıklı bir telgraf memuru olmasıydı.

31 *Tanin,* 20 Temmuz 1909.

32 "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlılara Beyannamesi"nin metni için bkz. *Tanin,* 24 Temmuz 1909.

33 Lowther'den Grey'e, İstanbul, 7 Ağustos 1909 tarih ve "gizli" 253 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/761/29709).

34 Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 13 Aralık 1909 tarih ve "gizli" 855 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/546/43987).

luğunu, 13 Ocak 1909'da Kâmil Paşa aleyhine oy kullanan İttihatçıları Cemiyet'in inkâr etmesi ve bunu izleyen birçok olay kanıtlanmıştır.

Cemiyet, mebusları arasında bir birlik yaratmak için, politik bir manevra denemeye karar vermişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Pera Palas'ta verdiği resmi bir yemekte, Hüseyin Hilmi Paşa, Cemiyet'in Meclis açıldığından beri bir siyasal parti niteliği kazandığını, dolayısıyla eski rolünden vazgeçtiğini söyledi.[35] Bu açıklamanın amacı, bir yandan kendilerine hareket özgürlüğü tanınmasını isteyen Meclis'teki muhalif İttihatçıları hoşnut etmek, öte yandan da Cemiyet'i açığa çıkarmakla suçlayan muhalefeti susturmaktı. Cemiyet mebuslarına böyle bir ödün vermekle, onların artık kendi istediği gibi oy kullanacaklarını ummaktaydı. 67. maddenin Meclis'te görüşüleceği 12 Haziran günü, basında, İttihat ve Terakki Fırkası'nın resmi nizamnamesi yayımlanıyordu.[36] Ancak, verilen ödün, beklenen sonucu doğurmamış; 67. maddede bir değişiklik yapılamamıştı. Birlik ve beraberlik her zamanki gibi, uzak bir olasılık olmaya devam ediyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İkinci Kongresi'nden kısa bir süre önce Hüseyin Cahit, Cemiyet ile Fırka'nın durumları konusunda bir makale yazdı. Birlik ve disiplinin sağlanması için bütün üyeleri işbaşına çağırıyor ve Cemiyet listesinden mebus seçilenlere, onun emirlerine uymaları gerektiğini hatırlatıyordu. Cemiyet'in programını beğenmeyen üye ve mebuslara ise ya kendi programlarını hazırlayıp getirmek, ya da yeni bir parti kurmak düştüğünü söylüyordu.[37] 1910 Şubat'ında bazı İttihatçı mebuslar, Cahit Bey'in öğüdüne uymak istemişcesine birleşip Ahali Fırkası'nı kurdular ve böylece, Cemiyet'in bölünmez bir bütün olduğu efsanesi de yıkılmış oldu.[38]

35 *Levant Herald,* 15 Mart 1909. İttihat ve Terakki Cemiyeti, ilk kez resmi olarak siyasi bir parti olduğunu açıklıyordu. Bu açıklama, 31 Mart Olayı'nın başlangıcından birkaç saat önce, yaklaşmakta olan isyanı önlemek ve muhalefeti yatıştırmak amacıyla birkaç kez tekrarlanmıştı. Bkz. Tunaya, *Partiler,* s.183; McCullagh, *Abd-ul-Hamid,* s.74.

36 "Meclisi Mebusanı Osmanide Müteşekkil İttihad ve Terakki Fırkası'nın Nizamnameyi Dahilisi"nin metni için bkz. Tunaya, *aynı eser,* s.210-211.

37 "Cemiyet ve Fırka", *Tanin,* 7 Eylül 1909.

38 Tunaya, *aynı eser,* s.294-295.

Sivillerle askerler arasındaki çatışma ise, çok daha karmaşık olduğundan, açıklanması da zor olacak. Kuramsal olarak, her ikisi de gericiliğe karşıydı ve Anayasaya bağlıydı. Ancak, uygulamaya gelince iş değişiyor; iktidar sorununda görüşler birbirinden ayrılıyordu. Meşruti idarenin yeniden kurulmasını sağlayan asker; sivile; yasal hakkı olan iktidarı tanımıştı. Öte yandan, siviller, sıkıyönetimi kabul etmekle askere, hükümet işlerine karışma yetkisini tanımışlardı. Oysa, sıkıyönetimin uygulanması, askere, sivil idarenin üzerinde bir konum tanımak demekti. Böylece, iktidarları kesin olarak tanımlanmamış, ama yasal olan iki otoritenin varlığı gibi tuhaf bir durum ortaya çıkmıştı.

Hüseyin Cahit, 26 Ekim tarihli makalesinde, bu duruma Cemiyet lehine bir çözüm bulmaya çalışıyordu.[39] Ordunun Anayasayı savunmaktaki rolünün önemini kabul ediyor, ancak, meşruti bir rejim kurulduğuna göre, daha fazla müdahalenin gereksiz olduğunu belirtiyordu. Ordunun, hükümet işlerine karışmaya devam etmesinin, gerek devletteki, gerekse ordudaki disiplin açısından zararlı olacağını hatırlatıyordu. Durumun değişmiş olduğunu göz önüne alan Cemiyet, bundan böyle askerleri Cemiyet'e üye almamaya ve askerle herhangi bir ilişki kurmamaya karar vermişti. Öte yandan, halen üye olan askerlerin Cemiyet'ten ayrılması söz konusu değildi.[40] Bu karışık laflardan anlaşılan; Cemiyet'in, yüksek rütbeli subayların siyasete karışmamasını, küçük rütbeli subayların ise Cemiyet'i desteklemeye devam etmesini istediğiydi.

Oysa, Mahmut Şevket Paşa, bunun tam tersini düşünüyordu. Bütün (küçük rütbeli) subaylardan, siyasal partiler ve cemiyetlerle ilişkilerini kesmelerini bekliyordu. Gerekçesi, siyasete karışmalarının ordu içindeki birlik ve disiplini bozmasıydı.[41] Padişahın, subayları siyasete karışmamaya çağıran 29 Mayıs tarihli Hatt-ı Hümayun'unda, bu nokta açıkça belirtilmişti.[42] Kasım ayında Edirne'deki İkinci Ordu

39 Hüseyin Cahit, "Askerler ve Cemiyet", *Tanin*, 26 Ekim 1909.
40 Hüseyin Cahit, *aynı yerde*; ayrıca bkz. Tunaya, *aynı eser*, s.183-184.
41 Konsolos Lamb'dan Lowther'e, Selanik, 21 Nisan 1909 tarih ve "Selanik" 135 sayılı telgraf (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 195/2328).
42 Hatt-ı Hümayun, 16 Mayıs 1325 için bkz. *Tanin*, 30 Mayıs 1909, s.2.

karargâhında yaptığı konuşmada, Mahmut Şevket Paşa da subaylardan siyasetle uğraşmamalarını istemiş ve siyasal çıkarlar için ordunun kullanılmasına örnek olarak, Miralay Sadık Bey'in, Cemiyet'le Babıâli arasındaki görüşmeler için Cemiyet tarafından temsilci olarak seçilmesini göstermişti.[43]

Orduyla Cemiyet arasındaki ayrılıklar, her zaman bu kadar açık olarak ortaya çıkmamaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nu ilgilendiren konular, çoğunlukla, İngiltere ile Almanya arasındaki bir rekabet sorunu biçiminde ortaya çıkmaktaydı. Cemiyet İngiltere'ye, ordu ise Almanya'ya dönüktü ve Cemiyet'in yayın organlarının birinde çıkan Almanya'yla ilgili bir eleştiri aslında ordunun eleştirilmesi demekti.

Bu tutum, Cemiyet'in 1909 Temmuz'unda Kâmil Paşa'ya temsilciler göndermesine de ışık tutmaktadır. Kâmil Paşa, ünlü bir İngilizciydi ve İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği tarafından desteklenip tutulduğu herkesçe biliniyordu. Ayrıca, Mahmut Şevket Paşa'dan bağımsız olarak çalışması için yeterli deneyim ve nüfuza sahipti; oysa, Hüseyin Hilmi Paşa böyle bir atılım yapmaya niyetli gözükmüyordu. Temmuz 1909, Cemiyet'in İngiltere'yle yeniden iyi ilişkiler kurması için uygun bir zamandı. Bir Osmanlı Meclis heyeti Londra ve Paris'i ziyaret etmekteydi.[44] General von der Goltz ise orduyu düzenlemek amacıyla İstanbul'a gelmişti.[45]

Aralık ayında, Fırat nehri üzerindeki Osmanlı gemicilik şirketi Hamidiye'yle İngiliz Lynch şirketinin birleştirilmesi tasarısı, Cemiyet'le Mahmut Şevket Paşa arasındaki çatışmayı daha da alevlendirdi.[46] Cemiyet yanlısı basın, bu birleşme tasarısına karşı girişilen muhalefet kampanyasının bir Alman kışkırtması olduğunu ileri sürüyordu. Mahmut Şevket Paşa'yla von der Goltz, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni yıkıp, Alman çıkarlarına hizmet edecek bir askeri rejim kurmayı tasarlamakla

43 Mr. Marling'den Grey'e, İstanbul, 10 Kasım 1909 tarih ve "gizli" 896 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/761/41733).

44 Lowther'den Grey'e, Tarabya, 1 Temmuz 1909 tarih ve "gizli" 510 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/778/25436).

45 Lowther'den Grey'e, Tarabya, 14 Temmuz 1909 tarih ve "gizli" 552 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/775/27099).

46 "Lynch Olayı", İngiliz Dışişleri Bakanlığı kayıt no: 371/759'da belgelerle ayrıntılı olarak açıklanmaktadır.

suçlanmaktaydılar.[47] *Tanin* gazetesinin, özellikle 17 Aralık tarihli sayısında, Almanya'ya saldırılmaktaydı.[48] Bu saldırılar, ordunun öylesine aleyhindeydi ki, Cahit Bey'in Harp Divanına verilmesi bile bekleniyordu.[49] Bu gerçekleşmediyse de, Harp Divanı 22 Aralık'ta *Tanin*'i kapattı.[50] Ordu, kimin güçlü olduğunu bir kez daha açıkça belirtiyordu.

Mecliste "Lynch Olayı" oldukça ateşli tartışmalara yol açtı.[51] Sonunda, birleşme tasarısından yana olan Hüseyin Hilmi Paşa güvenoyuna gidilmesini istedi. Oylama, ezici bir çoğunlukla Hüseyin Hilmi Paşa'nın lehine sonuçlandı.[52] Gene de, Hüseyin Hilmi Paşa, 28 Aralık'ta görevinden istifa etti.[53] İstifası kabul edildi ve Roma Büyükelçisi Hakkı Paşa'ya Sadrazamlık teklif edildi. Kısa bir kararsızlık ve pazarlıktan sonra Hakkı Paşa, bu görevi kabul etti ve 12 Ocak 1909 tarihli Hatt-ı Hümayun'la Sadrazam oldu.[54]

2- Meşruti Islahat Dönemi

Osmanlı Meclisi'nin birinci dönemi, 27 Ağustos 1909'da sona erdi.[55] Bu uzun ve olaylı dönemi daha kolay incelemek için üçe ayır-

47 Marling'den Grey'e, İstanbul, 14 Aralık 1909 tarih ve "çok gizli" 967 sayılı yazıya ilişik olan 12 Aralık 1909 tarihli *Le Jeune Turc* (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/781/46061). Bu birleşme tasarısının önde gelen muhalifi Bağdat Mebusu Babanzade İsmail Hakkı'ydı. İleri gelen İttihatçılardan olan Babanzade, İngiltere'nin Irak'ta yeterince güçlü olduğu, nehirler üzerinde kendisine hak tanınmasıyla daha da güçleneceği gerekçesiyle bu birleşmeye karşıydı. Gerçek bir İttihatçı olarak, Babıâli'nin Irak üzerinde daha az değil, daha fazla söz sahibi olmasını istiyordu. Aslında sorun, Bağdat Demiryolu ve bununla ilgili Alman çıkarlarına bağlıydı.

48 Hüseyin Cahit, "Almanlar ve Osmanlılar", *Tanin*. 17 Aralık 1909. Ayrıca bkz. Mr. Marling'den Grey'e, İstanbul, 26 Aralık 1909 tarih ve "gizli" 994 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/992/178).

49 Marling'den Grey'e, İstanbul, 22 Aralık 1909 tarih ve "gizli" 994 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/992/178).

50 *Yeni Tanin*. 23 Aralık 1909.

51 "Chronique parlementaire", *Stamboul*, 30 Kasım 1909, s.2. Hüseyin Hilmi Paşa hakkında bu konuda gensoru açılması teklifini Mezopotamya'dan üç mebus getirmişti. Ayrıca bkz. "Chronique parlemantaire", *Stamboul*, 13 Aralık 1909; "L'affaire Lynch à la Chambre", *Levant Herald*, 30 Aralık 1909.

52 *Stamboul*. 14 Aralık 1909, *Levant Herald*. 14 Aralık 1909.

53 *Yeni Tanin*. 29 Aralık 1909, ayrıca bkz. aynı tarihli *Sabah* ve *İkdam* gazeteleri.

54 A.A.A. (Adıvar), "İbrahim Hakkı Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, c.V/II. 1951. s.892. Hatt-ı Hümayun için bkz. *Yeni Tanin*, 13 Ocak 1910.

55 *Tanin*, 28 Ağustos 1909.

mak doğru olur, kanısındayız. Bunlardan birincisi; 17 Aralık 1908'de Meclis'in açılışından 13 Şubat 1909'da Kâmil Paşa'nın düşüşüne kadar geçen iki aylık süredir. Bu süre boyunca, Meclis yasa yapmaktan çok, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i almasının ve Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin yarattığı buhranla uğraştı. Kaldı ki, Mebusan Meclisi, bir yasama organı için gerekli olan birlik ve deneyimden yoksundu. İkinci dönem, Kâmil Paşa'nın görevinden alınmasından Abdülhamit'in yerine V. Mehmet'in tahta geçirilmesine (Mayıs 1909) kadardır. 31 Mart isyanının başarısızlığa uğraması, bir süre için de olsa, imparatorluk içindeki tutucu ve ıslahat karşıtı unsurların sindirilmesine ve Mebusan Meclisi'ndeki köktenci ıslahat yanlılarının yeniden canlanmalarına yol açmıştı. Bu yüzden, Meclis'in yasama görevini yapabildiği dönem; üçüncü, yani Mayıs başı ile 27 Ağustos arasındaki dönemdir.

Meclis'in kapanış konuşmasını yapan Başkan Ahmet Rıza Bey, birinci dönemde yapılanları özetlemişti.[56] Hükümet, Mebusan Meclisi'ne 73 yasa tasarısı getirmiş, tartışmalardan sonra bunların 53 kabul edilmiş, geri kalanı ise çeşitli komisyonlara gönderilmişti. Mebusların getirdikleri 668 önergeden, 158'i kabul edilip, ilgili nezaretlerdeki özel komisyonlara devredilmişti. Ahmet Rıza, en önemlisinden en önemsizine kadar hemen her çeşit sorunun Meclis'e getirildiğini söylüyordu. Meclis'ten "1909 Geçici Bütçe Kanunu"[57]ndan "Meşrubatta Şarap ve Alkolün Kullanılmasını Yasaklayan Kanun"[58]a kadar çeşitli kanunlar geçmişti. Bu dönemdeki yasamanın amacını, temel olarak üçe ayırmak mümkündür. Birincisi, 1908 Temmuz'undan beri meydana gelen siyasal değişiklikleri Anayasaya geçirmek; ikincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nu ve idari mekanizmayı çağdaş bir devlet haline getirmek, İmparatorluk içinde bir birlik sağlamak; üçüncüsü de, ikinci amacın gerçekleşmesiyle gereksiz hale gelecek olan kapitülasyonların kaldırılmasını sağlamaktı.

56 Ahmet Rıza'nın konuşması için bkz. *Tanin*, 28 Ağustos 1909.
57 *Takvim-i Vekayi*, 16 Mart 1909.
58 *Takvim-i Vekayi*, 30 Ağustos 1909.

İmparatorluk içinde en yükek merciin kim olacağı sorusu "Mebusan Meclisi" olarak yanıtlanmıştı. Yapılan yasa değişiklikleri, bu oldubittiye yasal bir hava vermeye yetti. 1876 Anayasası'nın 119 maddesinden 21'i değiştirilmiş, 1'i kaldırılmış ve 3 yeni madde eklenmişti.[59] Yapılan yasa değişikliklerinin hepsi iktidar yapısında değişiklik yaratmıyor; bazıları, örneğin 28. madde, yalnızca başka bir biçimde dile getiriliyordu.[60] Öte yandan, 3, 7, 27, 77 ve 113. maddelerde yapılan değişiklikler, Padişahın gücünün ve ona tanınan yetkilerin kesin olarak sona erdiğini göstermektedir. 29, 30, 35, 38, 44, 53 ve 54. maddelerin değiştirilmiş biçimiyse, Babıâli'nin Meclis'in yanında nasıl gölgede kaldığını ortaya koymaktadır.

Osmanlı hanedanına kayıtsız şartsız egemenlik tanıyan 1876 Anayasası'nın üçüncü maddesi yeniden ele alınmıştı. Padişaha, ancak Meclis önünde Şeriatı ve Anayasayı tanıdığı, ülkeye ve milletine sadık kalacağı konusunda yemin etmesi koşuluyla egemenlik tanınmaktaydı.[61] 7. maddedeki, nazırlar için aday göstermek ve işten el çektirmek konusunda Padişaha tanınan yetki kaldırılmıştı. Yüksek makamlara aday gösterme yetkisi devam etmekle birlikte, bunları ancak özel yasalar çerçevesinde yapabilecekti. Bunun dışında, Padişaha tanınan yetkilere dokunulmamış, ancak, eskiden bütünüyle Padişaha ait olan devlet adına anlaşma yapma hakkı Meclis'in onayını almak koşuluna bağlanmıştı.[62]

Nazırların atanması işi Padişahın yetkisi dışına çıkarılmıştı, ama Sadrazam ve Şeyhülislamı seçme yetkisine dokunulmamıştı. Ancak, nazırları seçme görevi, Sadrazama verilmiş; yalnızca bu atamaların Padişah tarafından onaylanması şart koşulmuştu.[63] Aynı biçimde, Me-

59 H.N. Kubalı, "Kanun-i Esasi", *İslam Ansiklopedisi*, c. VI, s.170.

60 1876 Anayasası'nda 1909'da yapılan değişiklikler 4 Eylül 1909 tarihli *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanmıştır. Bu değişikliklerin yeni Türkçe metinleri, Gözübüyük ve Kili, *Türk Anayasa Metinleri* adlı eserin 70-73 sayfalarında, 1876 Anayasası'nın tam metni ise, 25-38. sayfalarda verilmektedir. Kolaylık için, bundan sonra Anayasa konusunda Gözübüyük ve Kili'nin eseri ile Aristarchi'nin *Lègislastion ottomane* adlı eserine atıf yapılacaktır.

61 Gözübüyük ve Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, maddenin eski hali, s.25 ,değişikliği, s.70 (Madde 3); Aristarchi, *Lègislastion ottomane*, s.7.

62 Gözübüyük ve Kili, (Madde 7), *aynı eser*, s.25 ve 70; Aristarchi, *aynı eser*, s.7-8.

63 Gözübüyük ve Kili, (Madde 27), *aynı eser*, s.27 ve 70; Aristarchi, *aynı eser*, s.10.

busan Meclisi'nin başkan ve iki başkan vekilinin seçimi de artık Padişah tarafından yapılmayacaktı.[64] Son olarak, 113. madde, Padişaha devletin güvenliği için tehlikeli gördüğü kimseleri sürgüne yollama yetkisi veren ve 1876 Anayasası'nın yapıcısı Mithat Paşa'nın sürülmesinde kullanılan o ünlü madde, öylesine değiştirilmişti ki; içinde Padişah sözcüğü geçmiyordu bile.[65] Anayasanın bu beş maddesinde yapılan değişiklikler sonunda, "Padişah hükümdardı, ama artık hükmetmiyordu."; Osmanlı İmparatorluğu devletindeki görevi, kabine ya da Meclis tarafından alınmış kararları onaylamaktı.

İttihatçılar, Babıâli'nin elindeki gücü de en az Saray'ınki kadar kısıtlamaya niyetliydiler. 1909'da Kâmil Paşa'ya, düşmesine yol açacak kadar karşı koymalarının nedeni de buydu. Anayasanın bazı maddelerinde yapılan değişiklikler, Babıâli'nin gücünün iyice azaldığının bir göstergesiydi. 29. maddede yapılan değişiklikle, Sadrazama tanınan karar verme yetkisi kısıtlanmaktaydı.[66] Nazırlar, Mebusan Meclisine karşı; hükümetin politikasından kabine olarak; kendi nezaretlerinden ise tek başlarına sorumlu tutulacaklardı.[67]

Kabineyle Meclis'in anlaşmazlığında kabine, ya Meclis'in çoğunluğunun kararını kabul edecek ya da istifa edecekti. Kabine istifa eder ve kurulan yeni kabine bir öncekinin tavrını benimser, Meclis bu kabineye güvenoyu vermezse, Padişah, Meclis'i dağıtıp, Anayasaya uygun olarak yeniden seçimlere gidilmesini emredecekti. Yeni kurulan Meclis, kendisinden önceki Meclis'in aldığı kararda ısrar ederse, kabinenin çoğunluğun kararına uyması gerekecekti. Kısacası, son sözü söyleyen, Meclis olacaktı.[68] Böylece kabinenin dizginleri Meclis'in eline geçiyordu. Meclis, çoğunluğun oyunu topladığı sürece istediği an istediği nazır hakkında herhangi bir konuda gensoru açabilir; gensoru sonucu Meclis'ten güvenoyu alamazsa, nazır düşebilirdi. Hakkında gensoru açılan ve güvenoyu alamayan Sadrazam ise, onunla

64 Gözübüyük ve Kili, (Madde 77), *aynı eser*, s.33 ve 72; Aristarchi, s.18.
65 Gözübüyük ve Kili, (Madde 113), *aynı eser*, s.37 ve 73; Aristarchi, s.24.
66 Gözübüyük ve Kili, (Madde 29), *aynı eser*, s.27 ve 71; Aristarchi, s.10.
67 Gözübüyük ve Kili, (Madde 30), *aynı eser*, s.28 ve 71; Aristarchi, s.10.
68 Gözübüyük ve Kili, (Madde 35), *aynı eser*, s.28 ve 71; Aristarchi, s.11.

birlikte kabinesi de düşecekti.[69] Eskiden yeni yasa önergelerinin hepsi kabineden geçerdi; çünkü tasarıları kabine hazırlardı. 53. maddede yapılan değişiklikle bu da değişiyordu. Yasa teklifleri dolaysız olarak her iki Meclis'ten de gelebilecek ve yasama işlemi kabinenin müdahalesi gerekmeden tamamlanabilecekti. Ancak, önergenin yasalaşması için Padişah tarafından onaylanması gerekliydi.[70] 54. madde ise Meclis'in yasama işlemi üzerindeki yetkisini daha da sağlama bağlıyordu.[71]

Anayasa'da yapılan değişikliklerin amaçlarından biri de devletin yürütme organını zayıflatıp, yasama organını daha güçlendirmekse, bu amaç beklenilenin ötesinde bir başarı sağlamıştı. İttihatçılar, 1908 Temmuz'undan beri giriştikleri ıslahat hareketinin başarıya ulaşması için Saray ve Babıâli'deki tutucu güçleri dengeleyebilecek kuvvetli Meclis'in şart olduğunu düşünmekteydiler. Cemiyet'in Meclis'i ne denli güçlendirdiği, 1912'de kendisinin yarattığı bu Meclis'e sahip çıkamayınca anlaşıldı. Ama, sonucu ne olursa olsun, daha 1909'da kesin olan bir şey varsa, ağırlık merkezinin yasama organına doğru kaydığıydı.

Meclis'ten geçen yasalardan Anayasa değişiklikleriyle ilgili olanlar dışındakilerin ortak amacı, 1908 devrimiyle tanınan özgürlüğü kısmen olsun kısıtlayıcı ve daha yeni bastırılan karşıdevrim hareketinin yinelenmesini önleyici olmalarıydı. Bu yasalar, ayrıca İttihatçıların, hükümete daha merkeziyetçi bir nitelik kazandırma ve İmparatorluğun çeşitli unsurlarını "Osmanlılaştırarak" ülkeye bir birlik ve bütünlük getirme çabalarını da yansıtmaktadır. Böylelikle, birkaç ay gibi kısa bir sürede, "Serseriler ve Zanlı Kişilerle İlgili Kanun"[72], "Kamu Toplantıları Kanunu"[73], "Basın ve Yayın Kuruluşları

69 Gözübüyük ve Kili, (Madde 38), s.29 ve 71; Aristarchi, s.12.
70 Gözübüyük ve Kili, (Madde 53), s.30-31 ve 72; Aristarchi, s.14-15.
71 Gözübüyük ve Kili, (Madde 54), s.31 ve 72; Aristarchi, s.15.
72 *Takvim-i Vekayi.* 14 Mayıs 1909; kanunun Fransızca metni için bkz. Lowther'den Grey'e, Tarabya, 26 Temmuz 1909 tarih ve "gizli" 588 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/779/28919).
73 *Takvim-i Vekayi,* 17 Haziran 1909; yasanın çevirisi için bkz. Lowther'den Grey'e, Tarabya, 22 Temmuz 1909 tarih ve "gizli" 466 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/777/23981).

Kanunları"[74], "Grevler Kanunu"[75], "Müslüman Olmayan Vatandaşların Askere Alınmalarıyla İlgili Kanun"[76], "Cemiyetler Kanunu"[77] ve "Eşkıyalık ve Fesatçılığın Önlenmesiyle İlgili Kanun"[78] Meclis'ten geçiyordu.

Bu yasaların amacı, hükümete, onun siyasetinden hoşnut olmayanların başlatacağı herhangi bir hareketi bastırabilecek gücü vermekti. "Serseriler ve Zanlı Kişilerle İlgili Kanun" kişisel eylemleri kısıtlarken; "Kamu Toplantıları Kanunu", kamu protesto gösterilerini olanaksız hale getiriyordu. Bir toplantı yapılmadan önce, toplantıyı düzenleyenin, ismini, mesleğini ve toplantının yerini, tarihini, saatini yazılı olarak bildirmesi gerekiyordu. "Basın ve Yayın Kuruluşlarıyla İlgili Kanunlar", gazetelere tam anlamıyla bir sansür koymamakla birlikte, basın özgürlüğünü hayli kısıtlamaktaydı. Grevleri önleyici kanun ise, gittikçe gelişmekte olan işçi hareketinin hükümet karşıtı gösterilere dönüşmesini engellemek için hazırlanmıştı. "Cemiyetler Kanununu", "Eşkıyalık ve Fesatçılığın Önlenmesiyle İlgili Kanun" ve "Müslüman Olmayan Vatandaşların Askere Alınmalarıyla İlgili Kanun", İmparatorluğu meydana getiren çeşitli ırksal gruplar arasındaki farklılıkları sona erdirmek için alınmakta oldukça geç kalınmış önlemlerdi. Bunlardan birincisiyle, ırksal bir temele dayanan ya da bir millet ismi taşıyan politik dernek ve birliklerin kurulması yasaklanmaktaydı.[79] İkinci Yasa, Rumeli'deki Bulgar ve Yunan çeteleriyle Doğu Anadolu'daki Ermeni çetelerinin silahsızlandırılması ve bastırılması için özel askeri birliklerin kurulmasını öngörüyordu.

Merkeziyetçiliği amaç edinen yasaların çoğu, bir yere kadar da olsa başarı kazandı. Ancak, İmparatorluğa bağlı halkların arasında

74 *Takvim-i Vekayi,* 31 Temmuz 1909. Farklı iki yasa olarak gösterilmiştir. İngilizce metinleri için bkz. Lowther'den Grey'e, Tarabya, 11 Ağustos 1909 tarih ve "gizli" 655 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/779/30768).

75 *Takvim-i Vekayi,* 15 Ağustos 1909.

76 *Takvim-i Vekayi,* 11 Ağustos 1909.

77 *Takvim-i Vekayi,* 23 Ağustos 1909. Fransızca metni için bkz. *Stamboul.* 24 Ağustos 1909.

78 Y.H. Bayur, *Tarih.* c.I, s.306.

79 Yeni eklenen 120. maddeyle bu yasa, Anayasaya girmekteydi. Bkz. Gözübüyük ve Kili, *aynı eser,* s.73.

milliyetçilik düşüncesi öylesine yayılmıştı ki, artık, "çeşitli ulus ve mezheplerden kurulu bir İmparatorluğun hükümdarına ortak bir bağlılık besleyen özgür, eşit ve barış içinde birleşmiş halkların meydana getirdiği o 'Osmanlı rüyası'nın"[80] gerçekleştirilmesi için vakit çok geçti. Cemiyetler Kanunu Meclis'te görüşülürken Bulgar Mebusu Dalçef Efendi, "çeşitli unsurların birleştirilmesinin yasalarla değil, bu unsurların ortak çıkarlarının olmasıyla"[81] sağlanabileceğini söylemişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun eksik yönü de buydu zaten.

İttihatçılar bir sorunla daha ilgiliydiler: Çağdaş bir devlet yaratmak. Bunun için de her şeyden önce "uzun süredir, İmparatorluğu küçük düşürücü ve bağımlılığın simgesi olarak görülen, dolayısıyla hazmedilemeyen"[82] kapitülasyonların kaldırılması zorunluydu. Doğal ki, kapitalüsyonlar, çağdaş bir devletin egemenlik kavramıyla bağdaşamazdı. Yabancılara tanınan kapitülasyonları tek yanlı olarak iptal edecek kadar güçlü olmadıklarını bilen İttihatçılar, bu zayıflıklarını yeni yasalarla kapatma yoluna gittiler. Sağlam bir yasal temel üzerine oturtulduğunda, imparatorluğun idari mekanizması o denli iyi çalışacaktı ki, yabancılara tanınan özel imtiyazlara gerek kalmayacaktı. Aynı zamanda, bu yeni yasalarla kapitülasyonlar öylesine incelikle çiğnenecekti ki, Büyük Avrupa Devletler'i, ya bu bozgunculuğu görmezden gelmek ya da istedikleri gibi müdahale edememek arasında bir seçim yapmaya zorlanacaktı. Kısacası, umulan, kapitülasyonların kendiliğinden çürüyüp gitmeleri ya da Büyük Devletler'in kendi istekleriyle onları kaldırmalarıydı.[83]

80 B. Lewis, *Emergence*, s.214.

81 "Osmanlı Meclisi'nin 1909 Haziran ve Temmuz Tutanakları Üzerine Rapor", s.6, Lowther'den Grey'e, Tarabya, 29 Eylül 1909 tarihli ve "gizli" 799 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/761/36622).

82 B. Lewis, *aynı eser*, s.249.

83 19. yüzyılda bile "yapılan bu değişikliklerin başlıca amaçlarından biri Osmanlı adalet müessesesinin yabancılar tarafından eleştirilmesini önlemek ve dolayısıyla kapitülasyonlarla yabancılara tanınan adli imtiyazları kaldırmak ya da kısıtlamaktı." B. Lewis, *aynı eser*, s.179. Bu dönemde kapitülasyonların kaldırılacağı umuluyordu. Bu nedenle, Talât Bey, Meclis'te çeşitli unsurlara eğitim alanında tanınan imtiyazlardan söz ederken, "kapitülasyonlar kaldırılmak üzereyken, okullara tanınan imtiyazlara nasıl dokunulmadığını anlayamadığını" söylüyordu. Tartışma, 8 Haziran 1909, "Türk Meclisinin 1909 Haziran Tutanakları Üzerine Rapor", Lowther'den Grey'e, Tarabya, 4 Ağustos 1909 tarih ve "gizli" 624 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak, kayıt no: 371/761/29787); *Tanin*, 9 Haziran 1909.

Ancak, yabancı düşmanı olmaktan çok uzak olan İttihatçılar, İmparatorluğun idari mekanizmasını iyileştirip çağdaşlaştırmak için yabancılardan yardım istemekteydiler. Devrimden yalnızca birkaç ay sonra Babıâli, Crawford adlı bir İngiliz gümrük görevlisini, Osmanlı gümrüklerini yeniden düzenlemesi için çalıştırmaya başlamıştı. Hatta, Crawford'dan o kadar memnun kalmışlardı ki, çalışma süresinin iki yıl daha uzatılması istenmişti.[84] Babıâli, posta ve telgraf servislerini de yabancı postanelere gerek kalmayacak ölçüde çağdaşlaştırmaya niyetliydi. Posta ve Telgraf Nezareti 23 Temmuz 1909'da kurulduğunda, Nail Bey bir konuşma yaparak, yabancı postanelerin Türk egemenliğini çiğneyici kuruluşlar olduğunu belirtmiş, bunlara gerek duyulmaması için posta servisinin çok iyi ve verimli çalışması gerektiğini söylemişti.[85] Birkaç hafta sonra Sterpin, bu yeni kurulan nezarete genel müdür olarak getirilmiş[86] ve Anayasaya eklenen yeni bir maddeyle Osmanlı postanelerindeki postanın dokunulmazlığı güvence altına alınmıştı.[87] Ağustos'ta ise Kont Ostrorog "Adli Danışman" olarak atanıyordu. Başlıca görevleri, Meclis'e getirilecek yasa tasarılarını hazırlamak ve Osmanlı yasalarını Avrupa yasalarıyla aynı çizgiye getirmekti.[88]

Babıâli'nin kapitülasyonları kaldırma girişimi, Büyük Devletler'in gözünden kaçmamıştı. İngiliz Büyükelçisi, hükümetine hemen her yeni yasada, yabancıların haklarıyla ilgili anlaşmalara zıt bir yön olduğunu bildiriyordu. Bunun önüne geçmek için, her yeni çıkan yasanın ayrı ayrı incelenmesini ve gereken önlemin alınmasını öğütlüyordu.[89] Babıâli böylesine bir diplomatik gözetim altında çalıştığından,

84 Grey'den İngiliz Maliye Nazırı Lloyd George'a, Londra, 29 Temmuz 1909 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/763/34737).

85 Lowther'den Grey'e, Tarabya, 26 Temmuz 1909 tarih ve "gizli" 594 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/779/28925).

86 Belçika'nın Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde postanesi olmaması nedeniyle, Sterpin adlı Belçikalının görevlendirilmesine kimse itiraz etmemişti. Lowther'den Grey'e, Tarabya, 10 Ağustos 1909 tarih ve "gizli" 656 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/779/30769).

87 119. Madde için bkz. Gözübüyük ve Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, s.73.

88 Lowther'den Grey'e, Tarabya, 6 Ağustos 1909 tarih ve "gizli" 632 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/779/30745).

89 Lowther'den Grey'e, Tarabya, 14 Ağustos 1909 tarih ve "gizli" 665 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/779/31623).

"Serseriler ve Zanlı Kişilerle İlgili Kanun"un 13. maddesini kaldırmak zorunda kalmıştır. Bu maddeyle serserilerin falakaya yatırılmasına izin veriliyordu; oysa, yabancı elçilikler, kendi vatandaşlarının Osmanlı makamları tarafından dövülmesine taraftar değildi. Elçilikler, her yeni yasayı iyice gözden geçirerek, Babıâli'nin kapitülasyonları kaldırma çabalarını baltalamayı sürdürdüler. Kapitülasyonlar da 24 Temmuz 1924'teki Lozan Anlaşması'na kadar Türklerin üzerine çökmüş bir kabus gibi kaldı.[90] Onlar geçerli oldukça, Osmanlı İmparatorluğu bir "yarısömürge" olarak kalmaya mahkûmdu.[91]

90 B. Lewis, *Emergence*, s.249.
91 Hüseyin Avni, *Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi*, 1932, İstanbul, birkaç yerde.

IV. BÖLÜM

MUHALEFETİN GÜÇLENMESİ

Bu incelemeye konu olan dönem içinde, (1908-1914) İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi yaşamında oynadığı rol öylesine abartılmıştır ki, araştırmacıya olayları en belirgin olasılığın dışında yorumlama fırsatı tanınmamaktadır. Siyasal olayların hemen hepsi Cemiyet'in taktikleri olarak nitelenmektedir. Bu elverişli basitlemeye uygun olarak, Hüseyin Hilmi Paşa'nın, 28 Ocak 1909'da, ezici bir çoğunluğun güvenoyunu aldıktan yalnızca on beş gün sonra istifa etmesi de, İttihatçıların baskısına ve çevirdikleri entrikalara bağlanmaktadır.[1] İttihatçıların, her iki sadrazamlığı sırasında da Hüseyin Hilmi Paşa'dan pek hoşnut olmadıkları bir gerçektir. 31 Mart'ta, isyancılara direnmeden teslim olduğu herkesçe bilinmektedir. Karşıdevrimin bastırılmasından sonra, Mahmut Şevket Paşa tarafından yeniden Sadrazamlığa getirilmiş ve bu görevde kaldığı süre boyunca Cemiyet'le ordu arasında alttan alta sürüp giden çatışmayı tarafsız olarak izlemiştir. Bütün bunlar, İttihatçıların, Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifa etmesini istemeleri için geçerli nedenlerdir. Ancak, o sırada, bu isteklerini gerçekleştirebilecek kadar güçlü oldukları kuşkuludur.

Kaldı ki, Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifa gerekçesine inanmamak için bir neden yok. Basına yaptığı açıklamada, kişisel nedenler yüzünden

1 Y.H Bayur, *Tarih*, c.I, s.318; Danişmend, *Kronoloji*, c.IV, s.318; Okandan *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, s.345; İnal *Son Sadrazamlar*, s.1572 ve sonrası; Tunaya, *Partiler*, s.178, n.16. Babanzade İsmail Hakkı'nın bir makalesini İttihatçıların entrikalarına belge olarak göstermektedir. 29 Aralık 1909 tarihli, *Sabah*, *İkdam* ve *Stamboul* gazeteleri, Lowther'den Grey'e, İstanbul, 1 Ocak 1910 tarih ve "gizli" 8 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/1000/928); Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, c.II, 1940, s.24.

istifa ettiğini söylüyor; Cemiyet'in baskı yaptığı yolundaki söylentileri yalanlıyor; Cemiyet'le kendi arasında bir anlaşmazlık olmadığını öne sürüyordu. Bu açıklama, İttihat ve Terakki Fırkası Başkanı Halil Bey'ce de doğrulanmaktaydı.[2] Ama, gerçeğin, bu iki iddianın ortasında olduğunu düşünmek daha doğru olur, sanırım. Cemiyet'in rolünü, özellikle Meclis önünde kabineyi güç bir durumda bırakmasını bir yere kadar kabul etmekle birlikte, Sadrazamın istifası için daha inandırıcı nedenler aramak gerekir.

Bu nedenlerden biri, Hüseyin Hilmi Paşa'nın zor ve karışık zamanlarda sadrazamlık görevini sürdürmeye pek istekli olmayışıdır. Devlet idaresi konusundaki deneyimini eyalet idarelerinde edinmiş ve Makedonya Genel Müfettişi olarak tanınmıştı.[3] 1908 Devrimi'nden sonra Kâmil Paşa kabinesinde Dahiliye Nazırlığı yapmış ve Kâmil Paşa 1909 Şubat'ında düşünce Sadrazamlığa getirilmişti.[4] Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk sadrazamlığı, 31 Mart İsyanı'yla son bulan karışık bir döneme rastlamıştı. Aslında, kendisi de bu makama gelmeden önce, Sait Paşa ve Kâmil Paşa gibi işinin ehli sadrazamlardan daha fazla bilgi ve deneyim edinmediği için üzüntü duyduğunu belirtmiştir.[5]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci sadrazamlık dönemiyse, Mahmut Şevket Paşa'nın ve sıkıyönetimin gölgesinde geçmiş; bu yüzden bağımsız hareket olanağı bulamamıştır.[6] "Lynch Olayı" üzerine Meclis'te açılan tartışma da bardağı taşıran son damla olmuştur. Hüseyin Hilmi Paşa (ve Cavit Bey), Meclis'in tavrının anlaşılmaz ve mantıkdışı olduğuna karar verip, sorunu temelden çözmekten başka çare

2 *Yeni Tanin*, no.14 ve 15, 7 ve 8 Ocak 1910; *Stamboul*, 8 Ocak 1910; *Times*, 29 ve 30 Aralık 1909, 30 Aralık tarihli sayıda *Times*'ın muhabiri, Hüseyin Hilmi Paşa'nın *Reuter* muhabiriyle yaptığı konuşmayı aktarmaktadır. İnal, *aynı eser*, s.1672-1673. Hüseyin Hilmi Paşa'nın 1912 Ağustos'unda İttihatçılara baskı yaptığı gerekçesiyle, Ahmet Muhtar Paşa kabinesindeki Adliye Nazırlığı görevinden istifa etmesi belirtmeye değer bir olaydır; bu konuda bkz. İnal, *aynı eser*, s.1674, Abdurrahman Bey hakkındaki yazı.

3 İnal, *aynı eser*, s.1654-1664; Uşaklıgil, *aynı eser*, c.II, 1940, s.23-24.

4 İnal, *aynı eser*, s.1655.

5 Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.23.

6 Abdurahman Efendi, aktaran İnal, *aynı eser*, s.1673; "Eski Bir Nazırın Siyasi Hatıratı", *Tan*, 21 Ocak 1937, aktaran İnal, *aynı eser*, s.1844.

görememişlerdi. İstifasını vermek üzere Padişahı görmeye giden Hüseyin Hilmi Paşa, Başkâtip Halit Ziya'ya, "Parti anlayış göstermemekte direniyor. Meclis'teki çoğunluğun kendi tarafını tuttuğundan emin olmayan hiçbir Sadrazam görevinde kalamaz"[7] diyordu. Ama Saray'a yenilgiyi kabul edip, pes demek için gelmemişti. Halit Ziya aracılığıyla Padişaha birkaç seçenek sunuyordu. Padişah, dilerse, istifasını reddedebilirdi. Ya da istifayı kabul eder, sonra onu yeniden sadrazamlığa atayarak yeni kabineyi kurmasını isteyebilirdi. Kabine, Meclis'te güvenoyu alamazsa; Padişah, Mebusan Meclisi'ni dağıtıp, yeniden seçimlere gidilmesini emredebilirdi. Öte yandan, istifayı kabul etmesinden ve yeni sadrazam seçmeden önce Âyan ve Mebusan Meclislerinin başkanlarıyla görüşüp, bu konuda onların görüşünü alması da mümkündü.[8] Sultan Reşat, Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasını kabul edip, sonrasını olayların gelişimine bırakmayı en uygun yol olarak gördü.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasıyla ilgili başka bir sorun da, "Lynch İmtiyazı" olabilir. Hilmi Paşa'nın Lynch Olayı konusunda Meclis'ten güvenoyu alması, yeni bir sorunun ortaya çıkmasına yol açmıştı. Usul yönünden, Hilmi Paşa'nın İngiliz firmasına bu imtiyazı tanımasında hiçbir sakınca yoktu. Ancak, "milli" çıkarlar açısından bunu yapması olanaksızdı. Bağdat'la Basra Körfezi arasında döşenecek bir demiryolu hattı için imtiyaz tanımanın yaratacağı siyasal karışıklıklar konuşulurken, Hüseyin Hilmi Paşa, "bu sorun yüzünden örsle çekiç arasında sıkışmışa döndük. Politik nedenlerden ötürü İngilizlere imtiyaz tanımam mümkün değil"[9] demişti. Aynı politik nedenler, "Lynch İmtiyazı"nın İngilizler'e verilmesini de engelliyordu. İngilizlerin Irak'ta daha fazla yayılmaları olasılığı gerek Arap mebuslar arasında, gerekse Irak'ta korkuyla karşılanmaktaydı. Bu, Babıâli'nin kayıtsız kalamayacağı bir siyasal sorundu. Daha Meclis'te tartışması yapılırken, Bağdat'ta İngilizlere imtiyaz tanınması aley-

7 Uşaklıgil, *aynı eser*, c.II, 1940, s.24.

8 *Aynı eser*, s.29-30.

9 E.T.S. Dugdale, *German Diplomatic Documents (Alman Diplomatik Belgeleri), 1871-1914*, c.III, Londra 1930, s.367; Büyükelçi von Marschall'ın Alman Dışişleri Bakanlığına gönderdiği İstanbul, 25 Ekim 1909 tarihli yazı.

hinde protesto gösterileri başlamıştı.[10] Bağdat ve Basra'daki durum o kadar ciddi bir hal almıştı ki, Babıâli sıkıyönetim ilan etmeyi bile düşündü.[11] Lynch şirketine bu imtiyazı tanımak tehlikeli olacaktı, öte yandan "birçok konuda yardımına muhtaç olduğu... İngilizleri reddetmek de kolay değildi."[12] Hüseyin Hilmi Paşa'nın içinde bulunduğu açmazdan kurtulmasının tek yolu, istifa etmekti. Böylece, kendisinden sonra iktidara gelecekler de önceden alınmış kararlara ve izlenen politikaya bağlı kalmak zorunda kalmayacaklardı.[13] Gerçekten de Hakkı Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa'nın "Lynch imtiyazı" konusunda aldığı "kararı" rahatlıkla değiştiriyor, üstelik daha da ileri giderek, Irak ve çevresinde İngilizler'e vaat edilmiş bazı imtiyazlardan da cayıyordu.[14]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine kimin getirileceği konusu hayli tartışılmıştı. Sadrazamlık için Hakkı Paşa, Kâmil Paşa, Sait Paşa ve Ferit Paşa'nın düşünüldüğü; Hakkı Paşa'nın, hemen herkesin kabul edeceği tek aday olması nedeniyle seçildiği söyleniyordu. Babıâli'de hukuk danışmanlığı ve İtalya'da büyükelçilik yapmıştı. Devlet idaresinde deneyimli, dolayısıyla tutucu unsurların gözünde uygun bir adaydı. Öte yandan, siyasal bilgiler ve hukuk alanlarında liberal bir eğitimden geçmiş ve müderrislik yapmış olması nedeniyle "kendisinden önceki sadrazamlara kıyasla, yeniliğe ve Avrupalılaşmaya çok daha açık"tı.[15] Partizan olmaması, taraf tutmaksızın bütün tar-

10 Y.H. Bayur, *aynı eser,* c.I, s.318; *Stamboul,* 22 Aralık 1909; *Times,* 11 Aralık 1909. *Times* muhabiri şöyle yazmaktaydı: "...İsmail Hakkı Babanzade ve Arap mebuslar, İngiltere'nin Irak'la kaynaşma isteğinin altında, İngiltere'nin bu ülkeyi ekonomik bakımdan ele geçirmek için hazırladığı kurnazca bir plan yaptığına, ellerinde bir belge olmasa da, gerçekten inanmışlardı." Ayrıca bkz. von Marschall, İstanbul, 26 Ekim 1909 ve 6 Kasım 1909, *Alman Diplomatik Belgeleri,* c.III, s.368 ve s.385.

11 *Levant Herald,* 29 Aralık 1909.

12 Hüseyin Hilmi Paşa'nın von Marschall'la konuşması, *Alman Diplomatik Belgeleri,* cilt III, s.367.

13 *Levant Herald,* 29 Aralık 1909.

14 Lowther'den Grey'e, İstanbul, 15 Ocak 1910 tarih ve "gizli" 25 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/1000/1348); Grey'den Lowther'e, Dışişleri, 17 Şubat 1910 tarih ve "gizli telgraf" 37 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1004/5693); Sir H.B. Smith'in Hakkı Paşa'yla görüşmesi, Smith'ten Nicolson'a, İstanbul, 30 Aralık 1909 tarihli yazının eki (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/1240/636).

15 Yalçın, *Talât Paşa,* s.36; İnal, *Son Sadrazamlar,* s.1763 ve 1783-1784; Uşaklıgil, *aynı eser,* c.II, 1940, s.44 ve sonrası; "Sadrazam Kim Olacak?", *İkdam* ve *Tanin,* 29 Aralık 1909; Lowther'den Grey'e, İstanbul, 1 Ocak 1910 tarih ve "gizli" 8 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/1000/928).

tışmalarda her iki tarafla da pazarlığa oturmasını kolaylaştıracaktı. Kabinesini seçmek için kendisine tam yetki tanınmasını istiyordu, ancak bu şartla sadrazamlık görevini kabul etmişti. Sadrazam olur olmaz ilk yaptığı şey, Mahmut Şevket Paşa'yı Harbiye Nazırı olarak atamak oldu. Böylelikle, sıkıyönetim kumandanı ve ilk üç ordunun genel müfettişinin kabinenin denetimi dışında kalması sonucu ortaya çıkan anormal duruma bir son vermeyi umuyordu.[16] Ancak, Mahmut Şevket Paşa'nın kabineye girmesiyle birlikte ortaya birtakım yeni sorunlar çıktı.

Yusuf Hikmet Bayur, 1910 yılını, Osmanlının –Girit sorunu dışında– karışık dış ilişkilerden ve yabancı devletlerin baskısından uzak yaşadığı ilk ve son yıl olarak niteler.[17] Ancak, dıştaki bu olumlu durum, İmparatorluk içinde siyasal istikrarın sağlanmasına yardımcı olacağı yerde, ortalığın daha da karışmasına yol açmıştır. 1910 başlarında İstanbul'u ziyaret eden Sırbistan Hariciye Nazırı Milanoviç, "Hakkı Paşa'nın pozisyonu sağlam değildi; karşısında Cemiyet vardı, daha önemlisi ordu vardı ve son olarak yeni düzene karşı olan çeşitli unsurlar vardı"[18] demekteydi. Bu sözler, başkentteki durumu kısaca özetlemektedir. Askerle politikacı arasındaki anlaşmazlık sürüp gitmekteydi. Bu arada, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gerek içindeki, gerekse dışındaki tutucu gruplar, yeniden ortaya çıkmaya başlamışlardı. 1909 Mayıs'ından beri uygun bir zaman kollayan gruplardı bunlar. 21 Şubat 1910'da Ahali Fırkası'nın kurulması, bunun başlangıcı oldu.[19] O sıralar, herkes sıkıyönetim sorunuyla

16 A.A.A. (Adıvar), "İbrahim Hakkı Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, c.V/II, 1951, s.892; İnal, *aynı eser*, s.1871 ve 1884; "*Eski bir Nazırın Siyasi Hatıratı" Tanın*, 21 Ocak 1937; Mahmut Muhtar Paşa, *Maziye bir Nazar*, aktaran İnal, *aynı eser*, s.1884; *Yeni Gazete*, 3 Ocak 1910, aktaran *Stamboul*, 3 Ocak 1910; Lowther'den Grey'e, İstanbul, 1 Ocak 1910 tarih ve "gizli" 8 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayı no: 371/1000/928) ve İstanbul, 16 Ocak 1910 tarih ve "gizli" 27 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/1000/3550).

17 Y. H. Bayur, *Tarih*, c.I, s.316.

18 Nicolson'dan Grey'e, Petersburg, 26 Mart 1910 tarih ve "gizli" 158 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/1008/11717).

19 *İkdam*, 22 Şubat 1910; Tunaya, *Partiler*, s.294-303; A.B. Kuran, *Osmanlı*, s.522-523. 1909-1911 döneminde başka tutucu gruplar da oluşmuştu: "Mutedil Hürriyetperveran", öbür adıyla "Mutedil Liberaller Fırkası" ve "Osmanlı Demokrat Fırkası" (Fırka-ı İbad) gibi. (Tunaya, *Partiler*, s.254-261). Ayrıca, Hizb-i Cedid de

uğraştığından bu olay fazla önemsenmedi. Ancak, tutucu bir muhalefetin güç kazanmasının uzun vadede nelere yol açacağı kısa sürede anlaşıldı.

Bunca zamandır kaldırılmayan sıkıyönetim, meşruti hükümeti alay edilecek bir duruma düşürmüştü. Hakkı Paşa, buna bir son vermek amacıyla Mahmut Şevket Paşa'yı kabinesine almış ve 25 Ocak'ta Meclis önünde okunan programında, "artık durumun normale döndüğünü"[20] söylemiş, sıkıyönetimi kaldırmaya söz vermişti. Oysa, yalnızca sözünü yerine getirememekle kalmayacak; Mahmut Şevket Paşa'yı almakla, kabinesinin, Meclis'te daha fazla söz sahibi olacağı tasarısı da geri tepen bir silah haline gelecekti. Mahmut Şevket Paşa'nın kabineye girmesi, reform yanlısı vükelanın*, özellikle mali reform konusunda, azınlıkta kalmasına yol açacaktı.

Cemiyet, kendi kendini, İmparatorluğun idari mekanizmasında ıslahat yapmakla görevlendirmişti ve en çok mali reformlara önem vermekteydi. Hakkı Paşa kabinesinin Maliye Nazırı Mehmet Cavit, daha Meşrutiyetin ilan edildiği günlerde, "halkı" mali ıslahat konusunda eğitmeyi üzerine almıştı.[21] 1909 Haziran'ında, Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde Maliye Nazırlığına getirildiğinde, özel bir komisyon kurup 1910 yılının bütçesini hazırlamakla görevlendirmişti.

vardı. Bütün bu liberal-tutucu gruplar, hep birlikte Cemiyet'e karşı çıkmaktaydılar; hiçbir zaman kendi başlarına hareket etmiyorlardı. Sonunda, 1911 Kasım'ında, bütün muhalefet partileri birleşerek "Hürriyet ve İtilaf Fırkası"nı kurdular. Bunlardan başka, bazı solcu gruplar da vardı. 1910 Eylül'ünde "Osmanlı Sosyalist Fırkası" kurulmuştu. (Bkz. Tunaya, *Partiler*, s.303-314). G. Haupt "Le début du mouvement socialiste en Turquie", *Mouvement social*, no. 45, 1963, s.121-137; Joshua Starr, "The Socialist Federation of Salonik" *Jewish Social Studies*, c.VII, 1945, s.323-336; Sosyalist partinin, başkanı ve kurucularından Hüseyin Hilmi'nin faaliyetleri için bkz. M. S. Çapanoğlu, *Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, İstanbul, 1964. Sosyalist hareket pek başarı kazanamamış, liderleri tutuklanmış, sürülmüş ve parti kısa zamanda ortadan kalkmıştır. Karpat, *Turkey's Politics*, 1959, s.353-354, n. 16'da şöyle yazmaktadır: "Yapılan baskının gerekçesi, Türkiye'de endüstri olmadığı, dolayısıyla sosyalizmin Türkiye'de yapay olarak başlatılmış bir hareket olduğu idi." Parlamentodaki tartışmalarda öne sürülen bir başka görüş de, Osmanlı (Müslüman) toplumu, eşitlik taraftarı ve sınıfsız bir toplum olduğu için, sosyalizmin Osmanlı İmparatorluğu'nda yeri olmadığıydı.

20 Hakkı Paşa'nın programı, *Yeni Tanin*, 26 Ocak 1910; Fransızcaya çevirisi için bkz. 26 Ocak 1910 tarihli *Stamboul*.

* Bakanların (Y.N.)

21 Mehmet Cavit, "Bütçe Nedir?", *Sabah*, 10 Ağustos 1908.

Bütçe taslağı Aralık 1909'da Meclis'e sunulmuş, kısa bir süre sonra da Hüseyin Hilmi Paşa istifasını vermişti.[22] Hakkı Paşa ise, halefinden kalan bütçeyi büyük bir dikkatle uygulamaya, vergi sisteminde ıslahat yapmaya ve ithal mallarının gümrük vergilerini yükseltmek için Avrupalı devletlerle bir antlaşma yapıp, devletin gelirini artırmaya söz veriyordu. Kabinesinin, harcamaları azaltacağını; ama yapılacak kısıtlamaların, hiçbir zaman İmparatorluğun şeref ve haysiyetini kırıcı ya da idari mekanizmanın verimini düşürücü nitelikte olmayacağını belirtiyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun gerek kıyıları, gerekse kara sınırları geniş, büyük bir devlet olduğunu sözlerine ekliyordu. Bu yüzden Harbiye Nezaretiyle Bahriye Nezaretinin ihtiyaçlarına özel bir dikkat gösterilecekti.[23]

1909'da vergi sisteminde yapılan kısmi ıslahat cesaretlendirici sonuçlar vermişti.[24] İngiliz Düyun-u Umumiye Reisi Sir Adam Block, 1910 sonunda bir yazısında, Cavit'in Maliye Nazırı olarak bütün güçlüklere karşın kazandığı başarıları uzun uzun övüyordu.[25]

22 Bütçe taslağı, Marling'ten Grey'e, İstanbul, 28 Aralık 1909 tarih ve "gizli" 990 sayılı yazıya ilişik olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/993/183). Nihai bütçe, W. W. Cumberland, The Public Treasury, E. M. Mears, *Modern Turkey*, New York, 1924, s.390.

23 Hakkı Paşa'nın programı, *Yeni Tanin*, 26 Ocak 1910.

24 *Tanin*, 10 Mart 1910. Lowther'den Grey'e, 29 Mart 1910 tarih ve "gizli" 186 sayılı yazının eki (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/1007/11227). Devlet gelirlerindeki artış, 1909, Türk lirası olarak:

	1910	1909	Artış	Düşüş
Gayrimenkul ver. Temettü (Kazanç) Vergisi	26 625 980	15 780 892	10 872 088	
	2 052 256	1 717 755	334 501	
Aşar Vergisi	85 718 059	76 568 397	9 149 662	
Koyun Vergisi	1 093 004	525 435	567 569	
Askerlik Bedel Vergisi	837 626	7 190 565		6 352 939
Diğer Kaynaklar	33 050 110	18 484 901	19 565 209	
TOPLAM	184 944 903	148 314 619	43 004 479	6 374 195
Gümrük Gelirleri	24 249 854	21 734 404	2 515 450	
Posta, Telgraf Gelirleri	6 291 014[1]	6 312 270		21 256
TOPLAM	154 404 035	120 267 945	40 489 029	6 352 939

25 Yeni rejimin başarıları, Sir Adam Block'un görüşü, *Times*, 15 Aralık 1910; ayrıca bkz. *Tanin*, 24 Aralık 1910.

Ancak, gelirlerdeki önemli artışa karşın ne bütçe açığı kapatılabilmekte ne de kayda değer sürekli bir ıslahat yapılabilmekteydi. Bunun nedeni, ordunun hâlâ siyasal yaşama hâkim olmasıydı. Ordu, bir yandan bütçenin giderler hanesinde en büyük paya sahip olurken, öte yandan sürekli olarak hükümetin işlerine karışıyordu. General Von der Goltz, Türkiye dönüşü, Alman-Asya Cemiyeti'nde yaptığı konuşmada, Babıâli'nin her an başka devletlerin saldırısına uğraması söz konusu olduğu sürece, Osmanlı İmparatorluğu'nda ıslahat yapılmasını olanaksız gördüğünü söylüyordu. Bu durumda, Jön Türkler'in biricik emeli, askeri gücü artırmak oluyordu.[26] Bu görüşü, İttihat ve Terakki Cemiyeti onaylamakta, ordu ise mutlak bir kural olarak benimsemekteydi. Öte yandan, Cavit gibi bazı kişiler, deniz ve kara kuvvetlerinin ihtiyaçlarının karşılanması uğruna, çok daha acil olan ıslahatın geri bırakılmasının akılcı bir davranış olmadığını söylemekteydiler. Onlar, askeri harcamaların kısıtlanmasını, daha verimli alanlara yatırım yapılmasını istiyorlardı.

Askeri bütçe üzerindeki tartışmalar 16 Haziran'da başladı. Mahmut Şevket Paşa kendi bütçesini savunmak üzere söz aldı. İmparatorluğun birinci ihtiyacının güvenlik olduğunu söylüyor, güvenlik sağlanmadan kamu hizmetlerini ve maliyeyi yeni baştan düzenlemeye girişmenin boş yere harcanacak çabalar olacağını ileri sürüyordu. Milli güvenlik bir parti sorunu olmadığına göre, mebuslardan, bu konuda oy kullanırken, üyesi bulundukları partinin tutumunu bir yana bırakarak kendi sağduyularıyla hareket etmelerini istiyordu. Askeri bütçe, Meclis'te oybirliğiyle kabul edilmeliydi ki; Osmanlı milletinin güçlü bir devlet olarak kalmaya karar verdiği herkese kanıtlansındı. Sözlerini bitirirken, Meclis'ten, dokuz buçuk milyon altınlık bütçenin yanı sıra, beş milyon altınlık olağanüstü bir kredi lehinde de oy kullanmasını istedi.[27] Cavit Bey ise, fazlasıyla abartılmış olan bu bütçenin aleyhinde konuşarak, Meclis'in bütçeyi bu

26 Goltz'un konuşması için bkz. *Times*, 9 Aralık 1910.

27 Mebusan Meclisi'nin 115. oturumu, 16 Haziran 1910, *Takvim-i Vekayi*, c.VIII, s.2303 ve sonrası; *Tanin*, *Yeni İkdam* ve *Stamboul*, 17 Haziran 1910; İng. Dışişleri Bakanlığı 1910 Yıllık Raporu; Lowther'den Grey'e, İstanbul, 14 Şubat 1911 tarih ve "gizli" 103 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/1245/6167); *Annual Register, 1910*, Londra, 1911, s.337-338.

biçimiyle reddetmesi gerektiğini söylüyordu. Aslında yeterince büyük olan genel bütçe açığı, askeri bütçe kabul edilirse altından kalkılamayacak bir hal alacaktı. Cavit Bey'in öne sürdüğü para yetersizliği gerekçesine, Mahmut Şevket Paşa'nın yanıtı, kısaca, "ordudan hiçbir şey esirgemeyeceğiz" oldu. Cavit Bey'in ileri sürdüğü öteki gerekçeler de Meclis'i fazla etkilememişti. Üç gün sonra Meclis gerek olağan, gerekse olağanüstü askeri bütçeleri kabul ediyor ve kısa bir süre sonra da Cavit Bey, Paris'ten borç almak amacıyla Fransa'ya hareket ediyordu.[28] Bütçe konusunda Sir Gerard Lowther şöyle yazmaktaydı:

> "Para ve dikkatin üzerinde toplandığı biricik şey ordu... Mahmut Şevket Paşa'nın bütçesi, diğerlerinden çok daha büyük (devlet bütçesinin üçte birine eşit) olmasına rağmen tartışılmaz kabul edilen tek bütçe oldu ve anlaşılan, Mahmut Şevket Paşa, elini halkın kesesine sokup dilediği gibi para harcayacak ve Maliye Nazırı Cavit Bey'e de arkadan hesap defterlerini düzenlemek düşecek... Cavit Bey gibi akıllı bir adamın böylesine yüklü askeri harcamalar karşısında sesini çıkarmaması hayli garip, ama demek ki, ordunun boyunduruğu altında fazla bir şey yapmasına pek olanak yok..."[29]

Ordu ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilişkisi işte bu merkezdeydi.

Askeri bütçe konusunda Cemiyet'in, Mahmut Şevket Paşa'ya boyun eğmesi, bunda Cemiyet'in ilkelerine zıt bir yön olmadığı teziyle savunulabilir. Meclis'teki İttihatçıların, şişirilmiş askeri bütçenin genel bütçe açığını daha da büyüteceğinin farkında oldukları, ama her ne pahasına olursa olsun güçlü bir ordunun gerekliliğine inandıkları da öne sürülebilir. Ama, bu açıklamalar, Cavit Bey'in aynı yıl içinde bir tartışma sonucu Mahmut Şevket Paşa'ya verdiği ödünün gerekçesi

28 Mebusan Meclisi'nin 116. oturumu, 19 Haziran 1910, *Takvim-i Vekayi,* c.VIII, s.2356 ve sonrası; *Tanin* ve *Stamboul;* 20 Haziran 1910; Lowther'den Grey'e, Tarabya, 27 Haziran 1910 tarih ve "çok gizli" 434 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/993/23954); Ataşemiliter Binbaşı Tyrell, askeri bütçenin Meclis'e zorla kabul ettirildiği konusunda söylentiler dolaştığını yazmaktadır. Bkz. Marling'den Grey'e, İstanbul, 23 Kasım 1910 tarih ve "gizli" 858 sayılı yazıya ilişik olarak Binbaşı Tyrell'den Marling'e (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/1017/43077).

29 Lowther'den Grey'e, Tarabya, 27 Haziran 1910 tarih ve "çok gizli" 434 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/993/23954).

olamaz. Üstelik, tartışmanın konusu, Maliye Nezaretinin, Harbiye Nezaretinin hesaplarını kontrol edip edemeyeceğiydi ki; bu kez işin içine anayasal ilkeler girmekteydi.

Cavit Bey'in mali idarenin yeni baştan örgütlenmesi için hazırladığı programda, Maliye Nezaretine bağlı bir teftiş şubesi kurulması öngörülmüştü. Bu şubenin görevi, öbür nezaretlerin hesaplarını gözden geçirip, paranın, bütçelerinde belirtilen alanlarda harcanıp harcanmadığını denetlemekti. Bu, idari mekanizmada ortaya çıkabilecek yetkiyi kötüye kullanmaların önüne geçmek amacıyla alınmış bir önlemdi.[30]

Bazı İttihatçılarla ordunun arasında Yıldız hazinesi yüzünden zaten bir çatışma vardı. İttihatçılar, ısrarla hazineyle ilgili bir soruşturma açılmasını istemekteydiler. Bu istekleri, 1909 Nisan'ında Saray'ı işgal eden sıkıyönetim yetkililerinin bazı hazine mallarını zimmetlerine geçirdikleri iddiasıyla yakından ilgiliydi. Bu konu, zamanında hayli tartışmalara yol açmış ve sonunda Mahmut Şevket Paşa'nın işe karışması üzerine fazla kurcalanmamıştı.[31] Maliye Nezaretinin askeri hesapları gözden geçirmek istemesi, bu konunun yeniden önem kazanmasına neden oldu. Mahmut Şevket Paşa'nın, Maliye Nezaretinden, bütçesinde gösterilmeyen bazı savaş malzemesi için ödenek istemesi üzerine anlaşmazlık doruğa ulaştı. Maliye Nezareti, bu gibi harcamaların olağanüstü askeri bütçeden karşılanması gerektiğini ileri sürüyordu. Sorun, Cavit Bey'e getirildiğinde, o da teftiş şubesinin tarafını tutmuştu. Harbiye Nazırı, bu kararı kabul etmektense, istifasını vermeyi yeğledi.[32]

Yeni İkdam gazetesi, Mahmut Şevket Paşa ile Cavit Bey arasındaki bu çatışmayı, "Nazırlararası bir bunalım" olarak nitelerken; *Tanin,* bunun, "kabinedeki görüş ayrılıkları"ndan başka bir şey olmadığını

30 Menteşe, *Cumhuriyet,* 18 Ekim 1946. Menteşe mebusu Halil Bey, 27 Şubat 1910'da İttihat ve Terakki Fırkası Başkanı seçilmişti, bkz. *Tanin,* 28 Şubat 1910; İngiliz Dışişleri Yıllık Raporu 1910; *Annual Register,* 1910.

31 Menteşe, *Cumhuriyet* 18 Ekim 1946.

32 Menteşe, *Cumhuriyet,* 18 Ekim 1946; *Tanin,* 18 Ekim 1910; *Yeni İkdam,* 17 ve 18 Ekim 1910; Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 30 Eylül 1910 tarih ve "gizli telgraf" 211 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/993/35428) ve İstanbul, 17 Ekim 1910 tarih ve "gizli telgraf" 224 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/994/37832).

belirtiyordu.[33] Hüseyin Cahit'in makalesi, Cemiyet'in, sorunu bir kabine bunalımı haline getirmemek için Harbiye Nazırıyla uzlaşmadan yana olduğunu kanıtlayan ilk ipucuydu. Hüseyin Cahit makalesinde, kâmu harcamaları konusunun Harbiye Nazırıyla Maliye Nazırı arasında görüş ayrılıklarına yol açmasının, Eylül başından beri beklendiğini yazıyordu. Ancak, bu tür görüş ayrılıkları fazla önem taşımadıklarından, endişelenmek gereksizdi. Cemiyet, bu sorunu görüşmek üzere özel olarak toplanmış ve mantıklı bir çözüm yolu bulunması kararını almıştı. Hüseyin Cahit yazısını şöyle bitiriyordu:

> "Bütün bunları bildiğimizden, bugün bir kabine bunalımıyla karşı karşıya olduğumuza inanmıyoruz... Gerek iç, gerekse dış durumlara göz attığımızda, 'her an bir kabine bunalımının ortaya çıkması beklenebilir' sözlerini alaycı bir gülümseme ile karşılamışızdır. Hiçbir kabine sonsuza dek iktidarda kalamaz. Acaba yukarıda adı geçen kanunun yürürlüğe girmesi o kadar acil midir ki, nazırlar Meclis'in açılmasına yalnızca yirmi-yirmi beş gün kala bu konuda anlaşmazlığa düşsünler? Nazırlarımızın sağduyu sahibi olduklarına inanan hiçbir kimse bu soruya 'evet' cevabı veremez."[34]

Hüseyin Cahit'in öngörüsüne uygun olarak Halil Bey, Rahmi Bey ve Dr. Nâzım Bey'den kurulu bir heyet, Mahmut Şevket Paşa'yı evinde ziyaret etti. Oldukça soğuk karşılanmalarına karşın, sorun görüşülmeye başlandı. Halil Bey, Paşa'ya, ülkeye büyük hizmetlerde bulunduysa da bunu, Cemiyet'le işbirliği yaparak gerçekleştirebildiğini hatırlattı. Bu işbirliğinin sürmesi yine ülke yararına olacağından, bir anlaşmaya varılması gerekti. Sonunda, Harbiye Nezareti'nin tam bir güvenlik ve gizlilik içinde çalışması şart olduğundan, Cavit Bey'in Harbiye Nezareti'ni teftiş kanunu dışında tutması koşuluyla, bir anlaşmaya varıldı. Sorun, bu kararın Meclis tarafından onaylanmasına kalmıştı.[35]

33 "Buhran-ı Vükela", *Yeni İkdam*, 17 ve 18 Ekim 1910 ve "Heyet-i Vükelada İhtilaf", *Tanin*, 18 Ekim 1910.

34 *Tanin*, 18 Ekim 1910.

35 Menteşe, *Cumhuriyet*, 18 Ekim 1946. Karşılanışlarını şöyle anlatmaktadır: M. Şevket Paşa, "Neden böyle, sabahın bu erken saatinde geldiniz?" Halil Bey, "Bir sabah kahvenizi içmeye Paşam." M. Şevket Paşa, "Halil Bey, beni arkadan vurmaya fırsat kollayanlarla beraber çalışamayacağım artık."

Cemiyet, her ne kadar gerçeği saklamak istediyse de, bir kabine bunalımı olmuş, bunun çözümü için Mahmut Şevket Paşa'ya ödün vermek gerekmişti.[36] Cemiyet'in saygınlığı azalırken Mahmut Şevket Paşa'nınki artıyordu. 24 Aralık'ta Harbiye Nazırı, Meclis'ten, Nezareti adına ayrılmış olan 9 milyon altının 3 milyonunu dilediği gibi kullanma yetkisi istedi. Meclis ilkönce bu isteğe itiraz ettiyse de, sonunda gene Mahmut Şevket Paşa kazandı.[37]

Harbiye Nezaretiyle Maliye Nezareti arasındaki çatışmanın son perdesi 1911 Ağustos'unda oynandı. Bu süre içinde Cavit Bey istifa etmiş; yerine, İttihatçı olmamakla birlikte Mahmut Şevket Paşa'nın dilediği gibi para harcamasına içerleyen Nail Bey getirilmişti. Mahmut Şevket Paşa, o yıl da bütçesinde bir indirim yapmamakta ve hesaplarını maliye teftiş şubesine göstermemekte ısrar ediyordu. Bir yıl önceki olaylar yaşandı ve yeni bir kabine buhranı beklenmeye başlandı.[38] 29 Ağustos'ta, Sadrazam Hakkı Paşa, Sir Gerard Lowther'e "bir anlaşmaya varılacağından emin olduğunu... ve kendisinin (Hakkı Paşa'nın) istifa edeceği konusundaki söylentilerin aslı olmadığını" söylüyordu.[39] Ancak, bu kez sorunun çözümü gittikçe uzamaktaydı. Nail Bey istifa edeceğini söyleyerek tehditler savuruyor; Mahmut Şevket Paşa yatağına girmiş çıkmıyor; kabine ise, çaresizlik içinde, sorunun görüşülmesi için Paşa'yı bekliyordu.[40] Bu durumda kabine, tartışmanın, Meclis'in açılmasına kadar ertelenmesi kararını aldı.[41] Bu arada, gelişen dış olaylar, birden, bütün bu tartışmaları akademik

36 H. Cahit "Buhran-ı Vükela, Sayiası ve Tefsiratı", *Tanin,* 24 Ekim 1910.

37 "L'armée á la Chambre" ve "Chronique parlementaire", *Stamboul,* 26 Aralık 1910, s.1-2; Marling'den Grey'e, Beyoğlu, 28 Aralık 1910 tarih ve "gizli" 937 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1235/27); Marling'den Grey'e, İstanbul, 3 Ocak 1911 tarih ve "gizli" 4 sayılı yazıya ek olarak; Tyrell'den Marling'e, İstanbul, 2 Ocak 1911 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/1242/838).

38 *Tanin,* 29 Ağustos 1911; "Le cabinet-l'armée et le déficit", *Stamboul,* 28 Ağustos 1911, ayrıca 29 Ağustos 1911. Lowther'den Grey'e, İstanbul, 30 Ağustos 1911 tarih ve "gizli" 614 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1244/34689).

39 Lowther'den Grey'e, İstanbul, 30 Ağustos 1911 tarih ve "gizli" 614 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. no. 371/1244/34689).

40 *Tanin,* 31 Ağustos 1911.

41 *Tanin* ve *Stamboul,* 4 Eylül 1911.

düzeyde birtakım kuramlar haline getirdi. İtalya, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaş açmıştı (29 Eylül 1911). Savaş sırasında Harbiye Nezaretinin durumunun görüşülmesi olanaksızdı.

Muhalefetin güçlenmesini 1910-1911 dönemi içinde incelemeye geçmeden önce, 1910'daki dış borç sorununa kısaca değinmek gerekli olacak. Bu borcun Türkiye'nin iç siyasetini ne ölçüde etkilemiş olduğu daha kesin olarak anlaşılamamıştır.

Babıâli, ilk olarak Kırım Savaşı'na girme zorunluluğu yüzünden yabancılardan borç almak durumunda kalmıştı. Savaşa, Paris ve Londra borsalarından edinilen parayla girilmişti. Bundan böyle, İmparatorluğun mali ihtiyaçlarını karşılamak için yabancılardan borç almak, olağan karşılanan ve sık sık başvurulan bir yol haline gelmişti. 1875'te Babıâli, 200 milyon sterlin tutarında bir dış borcu ödeyememişti. Altı yıl sonra da, tuz, tütün, ipek ve balıkhaneler gibi kaynaklardan sağlanan bazı devlet gelirlerine el koyma yetkisini alacaklılara tanımak zorunda kalıyordu. Bu işlemin denetimiyle görevlendirilen kuruluşa Düyun-u Umumiye (Osmanlı Kamu Borçları İdaresi) adı verilmişti.[42] Aslında, Osmanlı Maliye Nezareti'ne bağlı olan Düyun-u Umumiye, bağımsız bir kuruluş gibi çalışmaktaydı. Yönetici kadro, alacaklı ülkelerdeki hissedarlar tarafından seçiliyor ve onlara karşı sorumlu bulunuyordu. 1881'de Düyun-u Umumiye'nin 300'ü aşkın alacaklısı vardı. 1911'de görevli kadrosu 8 931'i bulmuştu ki, Osmanlı Maliye Nezareti'nde bu kadar memur yoktu.[43] Dahası, bu kuruluş, İmparatorluğun siyasal, toplumsal ve ekonomik yaşamında büyük nüfuz sahibi olacak kadar güçlenmişti. O kadar ki, artık Düyun-u Umumiye kefil olmazsa, Babıâli kolay kolay yabancılardan borç alamıyordu.[44]

Jön Türkler'in emelinin, İmparatorluğun denetimini, Avrupalıların elinden kurtarmak olduğuna daha önce değinmiştik. Bu amacı gerçekleştirebilmek için idari mekanizmanın yeni baştan örgütlenmesi ve

42 İlk borçlar için bkz. F.S. Rodkey, "Ottoman Concern about Western Economic Penetration in the Levant, 1849-1856", *Journal of Modern History*, c.XXX, 1956, s.348-353; Blaisdell, *Financial Control*, birkaç yerde; B. Lewis, "Düyun-u Umumiye" *Encyclopaedia of Islam*, 2. basım, 1963.

43 B. Lewis, *Encyclopaedia of Islam*, 2. basım, 1963.

44 Hüseyin Cahit (1910 Düyun-u Umumiye Osmanlı temsilcisi) "İstikraz Etrafında", *Tanin*, 9 Eylül 1909; B. Lewis, *Encyclopaedia of Islam*, 2. basım, 1963; Blaisdell, *Financial Control*, s.6-8.

böylelikle verimin artırılmasının gerekli olduğu kanısındaydılar. Ancak bu yolla dış borçlara ihtiyaç kalmayacağını düşünüyorlardı. Bu arada, fazla para harcamamak için ıslahattan vazgeçmeye de yanaşmıyorlardı. Başlangıçta ıslahat oldukça pahalıya mal olacaktı. Emekliye ayrılan, işe yaramayan memurlara ya tazminat vermek ya da belirli bir aylık bağlamak gerekiyordu. Ancak İttihatçılar, verimi düşüren yozlaşmış memurların işbaşında bırakılmalarının önünde sonunda daha da pahalıya mal olacağını hesaplamışlardı.[45] Ayrıca, ordunun yenilenmesi masraflarını karşılamak gerekiyordu, bu da yıldan yıla artan bir giderdi. Bu koşullar altında Jön Türkler, iki yakalarını bir araya getirebilmek için dışarıdan borç almayı sürdürdüler.

Hüseyin Cahit, bir yazısında, yeni rejimin dış ülkelerden borç alması konusunda İttihatçıların umutlu olduklarına değinir.[46] İkinci Meşrutiyet'in ilanından önce, "yabancılar tarafından kurulmuş olan Düyun-u Umumiye'ye milyonlar vermekten çekinmeyen bankerlerin; Padişahımıza, Sadrazamımıza, Maliye Nazırımıza borç verecek kadar güvenmedikleri" bu dönemde, Türkiye'nin, Avrupa mali çevrelerinde kötü bir ünü olduğunu yazmaktadır. Hüseyin Cahit, Avrupalı bankerlerin, yeni rejime daha fazla güven besleyeceklerini ve bağımsız bir ülke için onur kırıcı koşullar öne sürmeksizin hisse senetleri çıkarmasına izin vereceklerini umuyordu. Babıâli de, artık borçlarını ödediğine göre, kısa bir süre sonra Düyun-u Umumiye'nin ortadan kalkacağına ve İmparatorluğun yeniden mali bağımsızlığına kavuşacağına inanıyordu.

1910 yazında Cavit Bey, borç almak amacıyla Paris'e gitti. Bir Osmanlı Maliye Nazırının ilkönce Paris'e başvurması olağandı, çünkü Osmanlı ekonomisi Fransa'ya bağlıydı.[47] Önceleri, borçlar 1856'da

45 Nâzım Bey'le yapılan röportaj için bkz. *Pester Lloyd*, 12 Mayıs 1909; Howard'dan Grey'e, Budapeşte, 14 Mayıs 1909 tarih ve "gizli" 40 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1010/19028).

46 Cahit, *Tanin*, 9 Eylül 1909.

47 Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız çıkarları için bkz. Fransa Maliye Bakanlığı'nın yazışmaları, Paris, 8 Şubat 1909, Fransız Dışişleri Bakanlığı, *Documents Diplomatiques Français*, 2. seri, c.XI, no. 643, s.1067-1069. Fransızların kültürel çıkarları için bkz. Constans'tan Pichon'a, Beyoğlu, 1 Haziran 1909 tarihli yazı, *Documents Diplomatiques Français*, 2. seri, c.XI. no 643, s.206-207. Ayrıca bkz. *Times*, 24 Haziran 1910; Blaisdell. *Financial Control*, s.5; Moukhtar Pacha, *La Turquie, l'Allemagne et l'Europe*, Paris, 1924, s.102-104.

Fransızlar tarafından kurulmuş olan Osmanlı Bankası aracılığıyla alınırdı. Bu borçlara Düyun-u Umumiye kefil olurdu. Hissedarların yüzde 55'i Fransa'da, yüzde 30'u Almanya'daydı. İngiltere, hisse senetlerinin sadece yüzde 5'ine sahipti.[48]

Fransız hükümeti, İttihatçıların, Osmanlı İmparatorluğu içindeki yabancı mali ve sınai kuruluşlara karşı bir tutum olarak yorumladığı eğilimi karşısında endişelenmişti. Bu eğilime karşı bir önlem olarak Fransız Hariciye Nazırı Pichon şu öğütte bulunuyordu:

> "Batılı devletlerin, Türkiye'deki bütün yabancı çıkar sahipleri için tehlikeli olan bu kampanyayı daha başlangıç dönemindeyken engellemek üzere birleşmelerinde yarar görüyorum. Osmanlı hükümetine, bir mali ıslahata girişmeye niyetlendiği şu sıralarda, İmparatorluk içindeki yabancı sermayeye düşmanlık beslememesinin kendi yararına olacağı anlatılmalıdır."[49]

Doğal olarak, Fransızlar, İttihatçıların Avrupa ve özellikle Fransa'ya bağlı olmayan yeni bir ekonomik ve siyasal düzen getirme heveslerine katılmıyorlardı. Bu yüzden 1910'da Pichon, Babıâli'ye, Türkler'in ancak İmparatorluk içinde Fransız finansmanının ağır basmasına izin verdikleri sürece Fransa'dan para almaya devam edebileceklerini kesin bir dille bildirmeye karar vermişti. Bu kararın Cavit Bey'in Fransa'ya hareketinden önce alındığı ve istenecek borç konusundaki görüşmelerde Fransa'nın tutumunun ne olacağı, Lowther'in Grey'e gönderdiği "çok gizli" yazıdan anlaşılmaktadır.

> "...Fransızların tutumunun ne olabileceği konusunda işittiklerim benim tahminlerimden pek farklı değil. Fransız bankerler,

48 *Times*, 17 Haziran 1910; Osmanlı Bankası konusunda bkz. Boppe'tan Selve'e, Tarabya, 27 Eylül 1910 tarihli yazı, *Documents Diplomatiques Français*, 2. seri, c. XIV, no. 370, s.531-536. Osmanlı Bankası'nın, Osmanlı Maliye Nezareti'yle yazışmaları Fransızca yapılırdı. Bkz. H.C. Yalçın, "Meşrutiyette İlk İstikraz", *Yakın Tarihimiz*, c.I, s.366-367.

49 Pichon'un Viyana ve Berlin Büyükelçilerine gönderdiği –Londra ve Petersburg'daki elçilere göndermemiş olması tuhaftır– Paris, 9 Nisan 1909 tarihli yazı, *Documents Diplomatiques Français*, 2. seri, c.XII. no. 164, s.203. Fransızlar, Türklerin tütün rejisini millileştirmelerinden çok endişe ediyorlardı. Cavit Bey bu konuda çalışmak üzere bir komisyon kurmuştu. Bkz. yazışmalar, *Documents Diplomatiques Français*, 2. seri, c.XI. no. 643, s.1068-1069.

yapılacak görüşmelerde Cavit Bey'i oyalayıp yıl sonuna kadar para vermemek niyetindeler. Böylelikle, hem mali sıkıntı, hem de gereken meblağ artmış olacak. O zaman da Fransızlar, istedikleri koşulları ve bu arada en fazla değer verdikleri imtiyazları koparabilecekler."[50]

Lowther'in edindiği bilgilerin doğru olduğu kısa bir süre sonra anlaşıldı. Paris'teki Osmanlı Bankası, Osmanlı Maliyesinin ve Maliye Nezaretinin bütünüyle Fransız denetimi altına girmesine yol açacak koşullar öne sürerek Cavit Bey'i "oyalamaktaydı."[51] Cavit Bey, alacağı borca karşılık, İstanbul gümrüklerinden sağlanan vergileri garanti olarak ortaya koymayı teklif ediyor; ama ne her zaman olduğu gibi Düyun-u Umumiye'nin taahhüdüyle, ne de kendi nezaretinin Osmanlı Bankası'nın direktifi altına girmesi koşuluyla borç almaya yanaşıyordu. Sonunda, uzlaşamayacağını gören Cavit Bey başka bir çözüm aramaya koyuldu ve öbür Fransız bankalar topluluğundan, kendi koşullarını kabul ettirip borç almayı başardı.

Cavit Bey, İstanbul'a dönerken uğradığı Selanik'te, bir toplantıda ne koşullarda borç aldığını açıkladı. 1910'da 6 milyon ve 1911'de 5 milyon olmak üzere 11 milyon altın borç alınıştı. Bu tutar, dört Fransız bankası; Credit Mobilier, Louis Dreyfus, Bernard-Janislowsky ve

50 Lowther'den Grey'e, Tarabya, 27 Haziran 1910 tarih ve "çok gizli" 434 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/23945). Fransız Büyükelçisi Bompard, Cavit'in, Paris'e Osmanlı Bankasıyla yapılan görüşmeleri karıştırmak için gittiğini, kendi mali müşaviri Fransız Laurent'i zor durumda bırakmak niyetinde olduğunu iddia ediyordu. Bompard, Cavit'in, İstanbul'da Sir Adam Block, Sir H. Babington-Smith ve Sir Ernest Cassell tarafından temsil edilen İngiliz bankerler tarafından şımartıldığını söylüyordu. Bompard'dan Pichon'a, Beyoğlu, 9 Kasım 1910 tarihli yazı, *Documents Diplomatiques Français,* 2. seri, c.XIII, no. 20 s, 33-36; Cambon'dan Pichon'a, Berlin, 7 Eylül 1910 tarihli yazı, *Documents Diplomatiques Français,* 2. seri, c.XIII, s.884, no. 2; ayrıca bkz. Cavit Bey'in iki hükümet arasındaki önemli mali sorunları görüşmek amacıyla Fransa'yı ziyareti sırasında Fransız Maliye Nezareti'nin Cavit Bey üzerine raporu, *Documents Diplomatiques Français,* 3. seri, c.VI, no 144, s.182-185. René Pinon, *L'Europe et la Jeune Turquie,* Paris, 1911, s.140. Borç alma konusundaki görüşmelerin başarısızlığından Almanya'nın Babıâli'deki Büyükelçisi Baron von Marschall'ı sorumlu tutmaktadır.

51 Y.H. Bayur, *Tarih,* c.I, s.323; Yalçın, *Talât Paşa;* E. M. Eaerle *Turkey the Great Powvers and the Baghdad Railway,* Londra 1923, s.244 ve sonrası; *Times,* 17 Ağustos 1910; Bertie'den Tyrell'e Paris, 11 Ağustos 1910 tarihli "özel ve gizli" yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/172. *Bertie Belgeleri).*

Eyalet Bankaları Topluluğu'nca tarafından sağlanacaktı. Fiyat olarak hükümet için 86'da uyuşulmuştu ki, bunun halka maliyeti, komisyon dahil yaklaşık olarak 92 demekti. Faiz yüzde 4'tü ve Cavit Bey güvence olarak yalnızca İstanbul vilayeti gümrük resimlerini göstermişti. İstikrazın bu koşullarda Paris borsasında kota edilmesi için yalnız işin formalitesi kalmıştı.[52]

Oysa, 3 Eylül'de M. Pichon, o sırada Paris'te bulunan Hakkı Paşa'ya, bu borcun o günkü koşullarda borsaya devredilmesinin mümkün olmadığını söylüyordu.[53] Pichon, borcun piyasaya sürülmesinin, ancak Babıâli'nin daha sağlam bir güvence vermesi ve Fransız yatırımcılarının güvenini kazanması halinde mümkün olabileceğini öne sürmekteydi.[54] Maliye işlerine Fransızların doğrudan doğruya karışmalarını kabul etmeyen Babıâli, bu durumda, görüşmelere bir son verip, borçtan vazgeçmek zorunda kaldı.[55]

Daha Paris'teki görüşmeler sürerken Cavit Bey, Berlin ve Londra'ya, oralardan borç alınıp alınamayacağını araştırmak için adamlar göndermişti. İngiltere'deki Sir Ernest Cassel'den hayli umutluydu. 20 Eylül tarihli *Le Temps* gazetesinde, Türklerin, Sir Cassel'in bankası National Bank of Turkey'le borç konusunda anlaşmaya vardıklarına ilişkin söylentiler bile yer almaktaydı.[56] Ancak, Grey'le Pichon bu ko-

52 Lowther'den Grey'e, Tarabya, 23 Ağustos 1910 tarih ve "gizli" 599 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/31382); *Stamboul*, 23 Ağustos 1910, Cavit Bey'in konuşmasının bir bölümünü vermektedir. Bu borç alma konusu geçici olduğundan, çok az yerde sözü geçmektedir.

53 Bertie'den Grey'e, Paris, 4 Eylül 1910 tarih ve "gizli" 332 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/32248); İngiliz Dışişleri Bakanlığı bunun farkındaydı ve Fransa'yla faal olarak işbirliği yapmaktaydı. Bkz. Grey'den Bertie'ye, Dışişleri, 30 Nisan 1910 tarih ve "gizli" 225 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/11472) ve Dışişleri, 18 Ağustos 1910 tarih ve "gizli" 380 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/29828).

54 Bertie'den Grey'e, 4 Eylül 1910 tarih ve "gizli" 334 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt: 371/993/32407) ve Bertie'den Tyrell'e, Paris, 11 Ağustos 1910 tarihli "özel ve gizli" yazı (İng. Dışişleri Bak.kayıt no. 800/172, *Bertie Belgeleri).*

55 Bertie'den Nicholson'a, Paris, 20 Ekim 1910 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/994/38330); Blaisdell, *Financial Control*, s.215-216; Y.H. Bayur, *Tarih*, c. I, s.323; *Times*, 23 ve 27 Eylül 1910; *Tanin*, 9 Eylül 1910.

56 Lowther'den Grey'e, İstanbul, 20 Eylül 1910 tarih ve "gizli telgraf" 196 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/993/34141); Bertie'den Grey'e, Paris, 20 Eylül 1910 tarih ve "gizli" 359 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/993/34166).

nuda anlaştıklarından, Londra'dan borç almak söz konusu olamazdı. Bu yüzden Cassel, kendisini görmeye gelen Türklere Paris'ten borç almaya bakmalarını, Londra'dan daha iyi koşullarda para sağlayacaklarını söylemişti.[57] National Bank of Turkey'in İstanbul Müdürü Sir. H. Babington-Smith de, "İngiliz hükümetinin görüşlerine aykırı hareket etmek istemediği için" Cavit Bey'e Fransızlarla uzlaşmasını salık veriyordu.[58]

1910 sonbaharında başkentteki gergin havaya karşın Cavit Bey, Babıâli'nin egemenliğini kısıtlayacak hiçbir koşula boyun eğmemekte direniyordu. Bu tutum, Cemiyet'in zaten sallantıda olan durumunu daha da zayıflattı. *Tanin,* Fransızlarla İngilizlerin, Cavit Bey'i devirmek amacıyla birleştiklerini söylerken; Block, "Fransızların Cavit Bey'e indirdikleri bu darbenin, aslında İttihat ve Terakki Fırkası'na, yıkmak amacıyla indirilen bir darbe"[59] olduğunu öne sürmekteydi.

Bu arada Almanlar, İttihatçılara, başkalarından sağlayamadıkları durumda para bulmaya söz vermişti.[60] Alman bankalarının temsilcileri, 1 Kasım'da İstanbul'a geldiler. 7 Kasım'da 11 milyon altınlık borç için anlaşma yapıldı. Bunun 7 milyonu 1910 içinde, geri kalan 4 milyonu ise 1911'de verilecekti. Fiyat 86'dan kesilmişti; faiz yüzde 4 olacaktı. İki gün sonra da anlaşma resmen imzalandı.[61] Sonraları,

57 Grey'den Bertie'ye, Dışişleri, 22 Eylül 1910 tarih ve "özel telgraf" 326 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/993/34385); Earle, *Turkey the Great Powers and the Baghdad Railway,* s.225.

58 Sir H. Babington-Smith'ten Grey'e, Londra, 4 Ekim 1910 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/36803); Block'tan Hardinge'e, İstanbul, 21 Eylül 1910 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak.kayıt no. 371/994/38775); Earle, *Turkey;* Moukhtar Pacha, *La Turquie* s.106. Grey, Fransızları desteklerken, onlar, özellikle Osmanlı Bankası, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumunu zayıflatmaya uğraşıyordu. Bkz. Lowther'den Grey'e, Tarabya, 6 Eylül 1910 tarih ve "gizli" 631 sayılı yazı (İng. Dışişleri bak. kayıt no. 371/993/33040); Block'tan Hardinge'e, 10 Eylül 1910 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/33484); Charles Hardinge, *Old Diplomacy,* 1947, s.165.

59 *Tanin,* 18 Ekim 1910; Block'tan Hardinge'e, İstanbul, 21 Eylül 1910 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/994/38775).

60 Seymour'dan Grey'e, Berlin, 23 Eylül 1910 tarih ve "gizli" 263 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/35473); Earle, *Turkey,* s.225-226; Moukhtar Pacha, *La Turquie,* s.106.

61 Lowther'den Grey'e, İstanbul. 1, 7 ve 10 Kasım 1910 tarihli yazılar (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/994/39840, 40350 ve 41560); Earle, *Turkey,* s.235; Y.H. Bayur, *Tarih,* c.I, s.323.

Cavit Bey bu konuda şöyle söylüyordu: "Almanlar, sorunu akıllıca ve incelikle çözdüler. Doğrudan doğruya borçla ilgili olmayan konulara hiç değinmediler. Türkiye'nin gururunu kırıcı koşullar öne sürmediler. Almanya'nın bu tutumu, o sırada çok zor bir durumda olan Türk hükümetince şükranla karşılandı."[62]

Alman yardımı, tam zamanında yetişmiş ve Cavit'i düşmekten kurtarmıştı. İttihatçılar, Almanya'ya teşekkür borçluydular, ama, Earle'ün de değindiği gibi, bu yardım, "Alman diplomasisine ve Deutche Bank'a, Osmanlı İmparatorluğu'nda dilediği gibi yerleşip genişleme olanağı sağlayamadı." Almanya, bu davranışıyla kazandığı dostluğu, bir yıl içinde, müttefiki İtalya'nın Türkiye'ye savaş açması üzerine yitirecekti. Aslında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İngiltere ve Fransa'ya karşı tutumunda fazla bir değişiklik olmamıştı. Almanya'yla borç konusunda anlaşmaya varılır varılmaz, Cavit, o zamanlar henüz Türk dostu olarak tanınan Noel-Buxton'a yazdığı mektupta, İngiltere tarafından desteklenmemesini üzüntüyle karşıladığını belirtiyor ve hemen arkasından şöyle devam ediyordu: "İnanınız ki, her şeye rağmen, Genç Türkiye'nin İngiltere'ye karşı beslediği dostça duygularda bir değişiklik söz konusu değildir"[63] Oysa, Cavit'in gerek Paris, gerekse Londra'dan borç alamaması, İttihatçı karşıtı muhalefete yeni bir silah kazandırmıştı.

1910 başlarında siyasal yaşama egemen olan hava, muhalefetin yeniden ortaya çıkması için uygundu. Böylece, Ahali Fırkası adını alan bir muhalefet grubu oluştu. Bu parti, kişisel ya da ideolojik nedenlerle Cemiyet'ten hoşnut olmayan mebuslar tarafından kurulmuştu. Aralarında İttihat ve Terakki Fırkası mebusları da vardı. Ancak, 1910, siyasal faaliyetlerde ataklık için çok erken bir tarihti; sıkıyönetim, gerek Cemiyet, gerekse muhalefetin faaliyetlerini kısıtlamaktaydı. Bu yüzden, Ahali Fırkası, bir süre Meclis'te kabineye ve İttihatçılara karşı çıkmakla yetinmek zorunda kaldı.[64]

Ahali Fırkası'nın üye sayısı, gücü ve etkinliği konusunda yanıltıcı olacak kadar azdı. Oysa, Meclis'te ve İttihatçılar arasında bu partiye

62 Cavit, aktaran: Earle, *Turkey*, s.225-226. Cavit'in özel olarak Earle'e yazdığı bir muhtıra bkz. Earle, s.236, n.4.
63 Earle, *Turkey*, s.224.
64 Tunaya, *Partiler*, s.295-296.

kaydolmamakla birlikte, sempati besleyen büyük bir kitle vardı. Bunların, Cemiyet'i içten yıkmaları bile mümkündü. Tutucu muhalefetin yeniden sahneye çıkması, Cemiyet'le orduyu birbirine yaklaştırmıştı. Cemiyet'in kısa zamanda çökmesini önleyen de bu yakınlaşma olmuştur. Her şeye karşın, İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1910'da, özellikle Mahmut Şevket Paşa'nın, Harbiye Nezareti'yle Maliye Nezareti çatışmasındaki zaferinden sonra, eski nüfuz ve gücünü yitirmişti.

30 Nisan'daki bütçe tartışmaları, muhalefete, Cemiyet'i güç duruma düşürmek için yeni bir fırsat yarattı. Cavit Bey, yıllık bütçesini Meclis'e sunarken, Padişahın damatları için ayrılan ödeneklerin biraz artırılmasını önermişti. Meclis bu teklifi reddetti. Cavit Bey, Meclis'in, hükümetin işlerine gereğinden fazla karıştığını protesto etmek için istifasını verdi. Hakkı Paşa da, Maliye Nazırının tarafını tutuyor; Meclis bu kararını geri almazsa kendisinin de istifa edeceğini söylüyordu.[65] Cemiyet, Aralık 1909'da "Lynch Olayı" üzerine baş gösteren bunalıma benzer bir bunalımla karşı karşıya kalmıştı. Meclis'teki İttihatçı grup arasındaki birliği sağlama görevi yine İttihat ve Terakki Fırkası Başkanı Halil Bey'e düştü ve Meclis, Anayasanın 35. maddesi uyarınca kararını geri aldı. Böylece, Cavit Bey'in istifa nedeni de ortadan kalkmış oldu.[66]

İstanbul'daki muhalefet olağan karşılanıyordu, ama Makedonya'da, Cemiyet'in en güçlü olduğu yerde, muhalefetle karşılaşılması beklenmiyordu. Şimdiye kadar, Makedonya, İttihatçılara bağlı kalmıştı. Bazı İttihatçıların, Cemiyet'ten ayrılıp Ahali Fırkası'nı kurmaları üzerine, Rumeli'deki İttihatçı kuruluşlardan İstanbul'a protesto telgrafları yağmaya başladı.[67] Makedonya'da Cemiyet karşıtı gruplaşmalar başladığı yolundaki haberler, İstanbul'da telaşa yol açtı. Cemiyet, böyle bir muhalefeti fazla dal budak salmadan yok etmeye kararlıydı. Bu nedenle, 31 Mayıs'ta Manastır'daki bir muhalif kuruluş

65 Mebusan Meclisi'nin 81. oturumu, 30 Nisan 1910, *Takvim-i Vekayi*, c.VIII, s.1403 ve sonrası; "Buhran-ı Vükela?", *Tanin*, 1 Mayıs 1910; "Chronique parlementaire", *Stamboul*, 2 ve 3 Mayıs 1910.

66 Mebusan Meclisi'nin 4 Mayıs 1910 tarihli 82. oturumu, *Takvim-i Vekayi*, c.VIII, s.1461 ve sonrası; *Tanin* ve *Stamboul*, 5 Mayıs 1910.

67 Tunaya, *Partiler*, s.301.

zora başvurularak kapatıldı ve üyelerinden bazıları tutuklandı. Bu davranışın resmi gerekçesi, derneğin gericiler tarafından kurulmuş olduğu ve son Arnavut ayaklanmasını desteklediğiydi.[68]

Öte yandan, 9 Haziran'da, *Sedayı Millet*'in Başyazarı Ahmet Samim'in öldürülmesi, hükümete muhalefeti karalamak için yeni bir fırsat yaratıyordu. Bu olayla Hasan Fehmi'nin öldürülmesi arasındaki benzerlik dikkati çekecek kadar fazlaydı.[69] Hüseyin Cahit, iki olay arasındaki benzerliği şöyle anlatıyor:

> "Bahçekapı cinayeti, geçen yıl köprü üzerinde işlenen cinayete çok benziyor. Bu olayın kamuoyunu İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyine döndürmek için kullanılması ve yobazların bu olaydan yararlanıp Yıldız'daki askerleri ayaklandırmaya kalkışmaları daha unutulmadı. Buna benzer bir olayın tekrarı karşısında, bu yeni cinayetin de önceden hazırlandığından ve İttihatçı fırka aleyhine tepki yaratmak amacını güttüğünden şüphelenmemek mümkün değil."[70]

Muhalefet ise, Cemiyet'i bu cinayeti hazırlamakla suçluyor ve Ahmet Samim tarafından Şevket Bey adında birine yazıldığı iddia edilen ve kurbanın Cemiyet tarafından tehdit edildiğini ortaya koyan bir mektup gazetelerde yayımlanıyordu.[71]

Artık, 31 Mart'tan alınan ders biraz zor da olsa iyice öğrenilmişti. Bu kez hükümet, işi sağlama bağlamaya kararlıydı. Rejim karşıtları hemen tutuklandılar ve Temmuz başında gerici bir komplo hazırlığının izinde olduklarını açıklayan ilgili makamlar, 19 Temmuz'da

68 Lowther'den Grey'e, İstanbul, 7 Haziran 1910 tarih ve "gizli" 366 sayılı yazıya ek olarak Konsolos Yardımcısı Geary'den Lowther'e, Manastır, 2 Haziran 1910 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1010/20903).

69 Bkz. *Tanin*, 10 Haziran 1910 ve aynı tarihli İstanbul basını: Y.H. Bayur, *Tarih*, c.I, s.322; H. C. Yalçın, "Siyasi bir Cinayete Kurban Giden Gazeteci Ahmet Samim", *Yakın Tarihimiz*, c.I, s.108; Lowther'den Grey'e, Tarabya, 14 Temmuz 1910 tarih ve "gizli" 379 sayılı yazı (İng Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1011/21934).

70 *Tanin*, 11 Haziran 1910. Lowther, Cemiyet'in tarafını tutmaksızın gerek bu cinayetle, gerekse Hasan Fehmi'nin öldürülmesiyle Cemiyet'in hiçbir ilgisi olmadığını ortaya koymaktadır. Bkz. Lowther'den Grey'e, Tarabya, 14 Temmuz 1910 tarih ve "gizli" 379 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/1011/21934).

71 Ahmet Samim'in mektubu, Lowther'den Grey'e, Tarabya, 14 Temmuz 1910 tarih ve "gizli" 379 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1011/21934); Y.H. Bayur, *Tarih*, c.I, s.322.

Sinop Mebusu Dr. Rıza Nur'u tutukladılar.[72] Bir gün sonra da komplonun hikâyesi ayrıntılı olarak basında yer alıyor; tertibin arkasındaki gizli kuruluş ve örgüt uzun uzun anlatılıyordu. Kuruluşun dörder kişilik hücrelerden meydana geldiği söylenmekteydi: Başkan, kâtip ve iki üye. Merkez komitesi ise, bir muhasip, bir bağış toplayıcısı, bir fedai ve iki üyeden kuruluydu. Kuruluşun amacı, belirli kabine üyeleriyle bazı mebusları öldürerek bir ayaklanmaya zemin hazırlamaktı. İktidarı ele geçirdiklerinde Meclis'i dağıtacak, yeniden seçimlere gidecek, sıkıyönetime son verecek ve eski rejimin emekliye ayrılmış devlet memurlarını yeniden işbaşına getireceklerdi. Hareketin merkezi, Paris'teydi; burada, *Osmanlı Islahatı Esasiye Fırkası* ya da *Le Parti Radical Ottoman* adı altında çalışmalarını sürdürmekteydi. Başkanı Stockholm eski Büyükelçisi Şerif Paşa'ydı.[73] Binbaşı Tyrell, Mahmut Şevket Paşa'ya bu komplonun önemli olup olmadığını sorduğunda, "hayır, ama önü alınmasaydı önemli olabilirdi"[74] yanıtını almıştı.

Mahmut Şevket Paşa'nın bu sözleri, komplonun niteliğini açıkça ortaya koymaktadır: Bu komplo, muhalefetin bir tehlike haline gelmeden ezilmesi için bir bahane olmuştu. Tutuklananların duruşmalarının ardından pek bir şey çıkmaması, bu görüşü doğrulamaktadır. Harp Divanı, sonunda, delil yetersizliği yüzünden tutukluları serbest bırakmak zorunda kalmıştır.[75] Bu siyaset oyununun kısa vadeli et-

72 İsmail Hakkı, "Bir Mebusan Tevkifi", *Tanin*, 20 Temmuz 1910; Lowther'den Grey'e, Tarabya, 13 Temmuz 1910 tarih ve "gizli" 481 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/1010/25840); Tunaya, *Partiler*, s.295-296; B. Lewis, *Emergence*, s.215.

73 *Tanin*, 10 ve 20 Temmuz 1910; *Le Weune Ture*, 20 Temmuz 1910; Lowther'den Grey'e, "gizli" 500 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1010/26783); Tunaya, *Partiler*, s.285-294; Şerif Paşa'nın bu komplo suçlamasını reddi için bkz. Şerif Paşa'dan Grey'e, Paris, 25 Temmuz 1910 tarihli mektup (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/1010/25710).

74 Lowther'den Grey'e, İstanbul, 25 Temmuz 1910 tarih ve "gizli" 507 sayılı yazıya ek olarak Tyrell'den Lowther'e, İstanbul, 21 Temmuz 1910 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1010/27811).

75 Dr. Rıza Nur, *Cemiyeti Hafiye*, Dersaadet, 1330, aktaran: Tunaya, *Partiler*, s.288; Lowther'den Grey'e, İstanbul, 25 Ekim 1910 tarih ve "gizli" 773 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1010/39486); "Gizli cemiyetin faaliyetlerini incelemek amacıyla kurulan komisyonun raporu" başlıklı gazete kupürü, Lowther'den Grey'e, Tarabya, 24 Ağustos 1910 tarih ve "gizli" 605 sayılı yazının eki (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1010/31388).

kisi, muhalefet arasında çözülme ve kargaşalık yaratmak olmuştur. Ancak, yan etkileri çok daha önemlidir. Muhalefet, parlamenter ve yasal yöntemlerin, gözüpek bir iktidar karşısında işlemediğini öğrenmiştir.

Mahmut Şevket Paşa, muhalefetle uğraşırken; Cemiyet de siyasetini yeniden gözden geçirmekte ve gücünü artırmak için yollar aramaktaydı. Devrimin ikinci yıldönümü nedeniyle o yılki olaylar gözden geçirildi ve benimsenecek yeni siyaset açıklandı.[76] Cemiyet, "Millete Beyanname"sinde, çeşitli unsurları bir araya getirmek için başvurduğu yöntemlerin, meşrutiyet idaresinin ilk iki yılı içerisinde başarısızlığa uğradığını itiraf ediyordu. Bunun nedeni, aşırı istek ve gayret göstermiş olmasıydı. Artık, ırksal toplulukların Osmanlıcılığa karşı olduklarını kabul ediyor ve bundan böyle diledikleri gibi davranabileceklerini açıklıyordu. Cemiyet, birlik ve bütünlüğü sağlamak için başka bir yola başvurmak niyetindeydi: Var gücüyle İmparatorluğu maddi yönden geliştirmeye çalışacak; eğitime daha fazla önem verecek; bütün unsurları bir çıkar ortaklığı çerçevesinde birleştirmeye uğraşacaktı.

İdari mekanizma konusundaki siyasette bir değişiklik yapılmıyordu. Beyanname, Babıâli'yi, asker göndermeyen ve vergi ödemeyen bölgelerden asker ve vergi almaya; halkın elindeki silahları toplayarak eşkıyalığın önüne geçmeye; gerek siyasal gerekse başka amaçlar güden çeteleri dağıtmaya çağırıyor ve şöyle son buluyordu:

> "...Asker ve para temini; milletin egemenliğinin, milli güvenliğinin ve devlet idaresinin temelini teşkil eder. Vergi vermeyen ve askere gitmeyen, vatanı için hiçbir şey yapmamış demektir... Egemenlik, siyasal ve kutsal bir haktır; ne babadan oğula kalır, ne de bağışlanır. Ancak lâyık olanlar ona sahip olur."[76]

Müslüman olmayan unsurlara karşı takınılan ılımlı tavır, onların Cemiyet'e karşı muhalefetlerini kırmak içindi. Talât Bey, Cavit Bey ve Halil Bey'in 1909 Ağustos'unda çıktıkları Makedonya gezisi, hoş-

76 "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Millete Beyannamesi". *Tanin*, 27 Temmuz 1910.

nutsuzlukları gittikçe artan İttihatçı kuruluşlar arasında bir yakınlaşma sağlamak amacını güdüyordu. Talât Bey'in Selanik'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin "gizli meclis"inde yaptığı söylenilen konuşmaya da bu açıdan bakmamız gerekir.[77] Talât, moralleri bozulmuş İttihatçıların kendilerine olan güvenlerini artırmak için sert deyimler kullanmakta ve Cemiyet'in İstanbul'da, ne kadar güçlü olduğunu söylerken durumu bile bile abartmaktaydı. "Şu anda iktidarın dizginlerini ele geçirmiş bulunuyoruz... ve kabine Cemiyet'in avucu içinde..." ya da "Mebusan Meclisi'nde çoğunluğu bizler meydana getiriyoruz; Meclis'te bize karşı girişilen bütün muhalefet hareketleri yenilgiye uğradı" gibi sözleri doğrulayacak tek bir olay, ne geçmişte, ne de o gün için vardı. Bu iddialardan hemen sonra Talât, kendi kendini yalanlamaktaydı: "Cavit Bey, ben ve öteki üyeler, bazı konularda ümit ettiğimiz başarıyı sağlayamıyoruz."

Cemiyet'in Makedonya'daki kuruluşları arasında bir birlik sağlamak ve 1910 kongresinde Cemiyet'le Fırka arasındaki farklılıkları ortadan kaldırma çabaları, İttihat ve Terakki'nin çökmekte olduğunu belirten olaylardır.[78] Bu çabalar, pek başarılı sonuçlar vermemiş; durum gittikçe kötüleşmeye devam etmiştir. Sıkıyönetime karşın, *Turkia: Journal Démocrate* adlı bir Selanik gazetesinde "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Çöküşünün Nedenleri" adlı bir makale yayımlanmıştır.[79] Aralık ayında Edirne'deki İngiliz Konsolosu, İkinci Ordu'nun küçük rütbeli subayları arasında, Üçüncü Ordu'da başlayan bir muhalefetin yayılmakta olduğunu bildirmektedir. Bu hareket, Ce-

77 Konsolos Yardımcısı Geary'den Lowther'e, Manastır, 28 Ağustos 1910 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 195/2358); *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, c.XI/I, s.207-209. (Bu gizli konuşmadan söz eden Türkçe kaynak bulamadım. F.A.)

78 1910 Kongresinde alınan kararlar, *Tanin* 19 Kasım 1910; Tunaya, *Partiler*, s.191; Fransızcaya çevrisi için bkz. Marling'den Grey'e, Tarabya, 22 Kasım1910 tarih ve "gizli" 844 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1017/43063).

79 *Turkia: Journal Démocrate.* 19 Kasım 1910, Marling'den Grey'e, Tarabya, 22 Kasım 1910 tarih ve "gizli" 844 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/1017/43063).

miyet'e karşıydı. Orduda atamalara siyaset karıştırmasından, Almanya'dan borç alarak Fransa ve İngiltere'nin dostluğunu kaybetmesinden ve kısıtlama politikasından dolayı hükümeti eleştirmekteydi.[80]

Bir yandan Babıâli'nin; Arnavutluk, Makedonya ve Yemen'de uyguladığı baskı siyasetinin başarısızlığa uğraması, öte yandan Cemiyet'in Mahmut Şevket Paşa'ya söz geçirememesi, muhalefeti daha da kamçıladı.[81] 1911 başlarında altı ay önce sindirilmiş muhalefet bu kez "Hizb-i Cedid" adıyla ortaya çıkıyordu.[82] Ahali Fırkası gibi, bu parti de İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki muhalifler tarafından kurulmuştu ve başında Miralay Sadık ve Abdülaziz Mecdi Bey bulunuyordu.[83] Yine Ahali Fırkası gibi tutucu ve gelenekçi nitelikte olup, İttihatçıların toplumsal ve siyasal görüşlerine şiddetle karşıydı. Ocak sonlarında başkentteki siyasi atmosferi *Nationale Zeitung*'un İstanbul muhabiri şöyle anlatmaktaydı:

> "Etrafta, Meclis'in dağılmasının an meselesi olduğuna dair söylentiler dolaşıyor. Jön Türkler'in, Arabistan'daki ayaklanma ve Arnavutluk ve Makedonya'daki kritik durum karşısında Harbiye Nazırının diktatörlüğünü kabul edeceklerdi, Hakkı Paşa'nın devrileceği ve yeni kabineyi Mahmut Şevket Paşa'nın kuracağı bile söyleniyor."[84]

Durum, bu söylentilerde belirtildiği kadar ciddi olmamakla birlikte, gene de, muhalefeti yatıştırmak için Cemiyet'in Talât'ı feda etmesi gerekmişti. Cemiyet'in temel taşlarından biri olan Talât, Dahiliye Nazırı olarak, eyaletlerde uygulanan "sert" politikadan sorum-

80 Marling'den Grey'e, İstanbul, 3 Ocak 1911 tarih ve "gizli" 3 sayılı yazıya ek olarak Konsolos Samson'dan Marling'e, Edirne, 2 Aralık 1910 tarihli yazı ve Tyrell'in Marling'e yazısı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1242/8371). Bu hareketin arkasındaki adam, Miralay Sadık, sözde sarhoşluk suçuyla tutuklanmıştı. Ancak İttihat ve Terakki'nin Merkez Komitesi üyelerinden Eyüp Sabri'nin kefaleti üzerine serbest bırakılmıştı (Tunaya, *Partiler*, s.191). Bkz. Lowther'den Grey'e, İstanbul, 3 Ocak 1910 tarih ve "gizli" 71 sayılı yazıya ek olarak, Samson'dan Lowther'e, Edirne, 26 Aralık 1910 tarihli yazı (İng. Dışişleri bak. kayıt no: 371/1242/4280).

81 Hükümetin, Arnavutluk, Makedonya ve Yemen siyasetleri için bkz. Y.H. Bayur, *Tarih*, c.I, s.318-322 ve c.II/I, s.35-53.

82 *Tanin*, 9 Ocak 1911; Tunaya, *Partiler*, s.186-188; Y.H. Bayur, *aynı eser*, c.II/I, s.55; B. Lewis, *Emergence*, s.215-216.

83 Tunaya, *aynı eser*, s.186; B. Lewis, *aynı eser*.

84 *Nationale Zeitung*, 22 Ocak 1911, aktaran: *Times*, 23 Ocak 1911.

luydu. 10 Şubat'ta görevinden istifa etti ve yerine daha yumuşak başlı bilinen Halil Bey getirildi.[85] Halil Bey'in atanmasından hemen sonra Cemiyet, siyasetinde bazı değişiklikler yaptı. Eyaletlere ve Müslüman olmayan unsurlara merkeziyetçilik kuralının uygulanmasından sessizce vazgeçiliyor, kapitülasyonlara eskisi kadar şiddetle karşı koyulmuyordu. Bu değişiklikler, eyalet valilerine gönderilen bir sirkülerde açıklanmaktaydı. Halil Bey, bu sirkülerde Babıâli'nin başlıca siyasetinin, Osmanlıların özgürlük ve adaletten eşit oranda yararlanmaları olduğunu söylüyor; amaç, "sınırlar içindeki birlik ve bütünlüğü sağlamak ve bu yoldan devletin en büyük yarası olan milliyetlerarası geçimsizliği ortadan kaldırmaktır" diyordu. Valilerin yabancılara konuk muamelesi etmeleri ve kapitülasyonlara uygun davranmaları isteniyordu.[86] Öte yandan Talât, bütün davranışlarıyla dikkati üzerine çektiği faal makamından alınıp disiplin ve anlaşmayı sağlamak göreviyle İttihat ve Terakki Fırkası grup başkanlığına getirilmişti.[87]

Cemiyet, Talât'ın istifasından sonra inisiyatifi muhalefetin elinden almak için çok çalıştı. Bundan sonraki dönemde Mahmut Şevket Paşa, en önemli kişi olmaya devam ettiyse de, Cemiyet'in durumu artık eskisi gibi sağlam değildi. Başkumandan, ara sıra Cemiyet'i tutar gibi görünse de çoğu zaman kararsız davranmaktaydı.[88] Bu yüzden Cemiyet'in eli kolu bağlanmıştı. Gerek ordu, gerekse halkın çok sevdiğine inandığı Mahmut Şevket Paşa'ya ne karşı çıkabiliyor, ne de onsuz bir şey yapmayı göze alabiliyordu.[89] Cemiyet, muhalefeti çelmelemek için liderleri Miralay Sadık Bey'i başkentten uzak bir yere tayin ettirmeyi tasarlamıştı. Mahmut Şevket Paşa, bu isteği reddetti.[90] Bunun üzerine İttihatçılar, muhalefetle uzlaşmayı deneme

85 "Talât Beyin İstifası", *Tanin*, 11 Şubat 1911; *Stamboul*, 11 Şubat 1911. "X" "Les Courants Politiques" şöyle yazmaktaydı: "... Komite zaman zaman kişiler konusunda ödün verse de ne otoritesinden bir şey kaybediyor, ne de siyasetinde bir değişiklik yapıyordu." *Revue du Monde Musulman*, c.XXI, 1912, s.195.

86 Sirkülerin İngilizceye çevirisi için bkz. Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 20 Ocak 1911 tarih ve "gizli" 131 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1244/7134).

87 *Tanin*, 22 Şubat 1911; *Stamboul*, 22 Şubat 1911; Başkan Talât (Edirne), Başkan Yardımcıları: Seyit Bey (İzmir), Münir Bey (Çorum), Ali Cenani Bey (Halep), Mansur Paşa (Bingazi), Sayman: Galip Efendi (Karesi).

88 "Cavit'in Hatıraları", *Tanin*, 28 Eylül 1943, ayrıca 20, 21 ve 22 Eylül 1943.

89 Cavit, *Tanin*, 5 Ekim 1943.

90 Cavit, *Tanin*, 27 Eylül 1943; Y.H. Bayur, *aynı eser*, c.II, s.55.

kararı aldı. 20 Nisan'da Talât, Miralay Sadık'la görüşmeye gitti. Saatlerce süren bu görüşmeden de bir şey çıkmadı. Sadık, İttihatçıları dinsizlik, masonluk, siyonistlik ve çıkarcılıkla suçluyor; bir anlaşmaya varmak için her şeyden önce Cemiyet'in, kabineden ve Meclisten çekilmesini şart koşuyordu.[91]

Muhalefetle uzlaşma çabası da başarısızlığa uğrayınca, bazı İttihatçılar yeni bir plan hazırlamaya giriştiler. Cemiyet, muhalefetin karşısına iki seçenekle çıkacak ve birini seçmesini isteyecekti. Ya İttihatçıların eski programını olduğu gibi kabul eder, ya da iktidara geçer, yeni bir kabine kurar ve bütün sorumluluğu yüklenirlerdi. İkinciyi seçerlerse, kendilerinden yana en az 50 mebus olduğunu düşünen Cemiyet, "İttihat ve Terakki" adını koruyarak muhalefete geçecekti.[92] Ancak, muhalefeti yatıştırmak istemekle birlikte, iktidarı her ne pahasına olursa olsun elinde tutmaya niyetli olan öbür İttihatçılar, bu öneriyi aşırı bir tutum olduğu gerekçesiyle reddettiler.[93] Bu tartışmalar sonunda hazırlanan on maddelik yeni program 23 Nisan 1911'de gazetelerde yayımladı.[94] Programda, İttihat ve Terakki'nin gelecek kongresine kadar onaylanması koşuluyla, muhalefetin bütün isteklerinin kabul edildiği açıklanıyordu.

İncelenmesini kolaylaştırmak bakımından muhalefeti iki temel gruba ayırmak mümkündür: Bunlardan birincisi, eski kuruluşlara ve değerlere bağlı, gelenekçi, dindar gruptu ve liderleri Melâmi tarikatından Miralay Sadık'tı.[95] Yeni programın 6., 7. ve 9. maddeleri bu grubun isteklerini yerine getirmekteydi. 6. maddede, "dinsel ve ulusal ahlak kuralları korunmakla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun geliştirilmesi amacıyla Batı uygarlığının yenilik ve yaratıcılığından ya-

91 Cavit, *Tanin*, 28 Eylül 1943.
92 Cavit, *Tanin*, 29 Eylül 1943.
93 Cavit, *Tanin*, 28 Eylül 1943.
94 *Tanin*, 23 Nisan 1911; *Stamboul*, 24 Nisan 1911; Tunaya, *Partiler*, s.186; B. Lewis, *Emergence*, s.216.
95 "Situation en Turquie", İstanbul, 13, 30 Nisan 1911; Osmanlı Adliye Nezareti Adli Müşaviri Kont Ostrorog'un görevinden istifa ettikten hemen sonra yazdığı ve özel olarak Sir Eyre Crowe'e gönderdiği muhtıra (bkz. İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1247/25257); Sadık Bey'in dinsel geçmişi konusunda ayrıca bkz. Ali Canip Yöntem, "Hizb-i Cedid", *Yakın Tarihimiz*, c.II, s.353-354; Rıza Nur, *Hürriyet*, s.18 ve sonrası; Y.H. Bayur, *Tarih*, c.II/IV, s.235.

rarlanılacağı" öne sürülüyordu. 7. madde, "tarihsel Osmanlı geleneklerinin Anayasa çerçevesi içinde devamının sağlanması ve korunmasını" istemekteydi. 9. madde, "Halifelik ve Padişahlık kurumlarının kutsal haklarının pekiştirilmesi" için Anayasada bazı değişiklikler yapılmasını öngörüyordu.[96]

İkinci grubu oluşturanların çoğu, kişisel çıkarlar peşinde olanlardı. Bunlar devrimden sonra işlerinden olmuş devlet memurları ya da bazı mevkilere göz koyarak Cemiyet'e girmiş, ama bu emellerine kavuşamamış hırslı kişilerdi. Hüseyin Cahit yazılarında, bu gruba hak ettiği değeri vermektedir.[97] Programın geri kalan yedi maddesi de, bu grubu yatıştırmak amacıyla hazırlanmıştı. 1. madde, mebusların imtiyaz vb. çıkarlar peşinde koşmamalarını; 2. madde, mebusların gelecekte devlet memuriyetlerini kabul etmemelerini istemekteydi. 3. maddede, hiçbir mebusun, partisinin Meclis üyelerinden üçte ikisinin onayını almadan nazır olamayacağı açıklanıyordu. 4. maddeyle, yasalara saygı gösterilmesi ve kabine üyelerinin sorumluluklarını benimsemeleri isteniyor; 5. maddede, Cemiyet'in Osmanlılık adına çalışacağı; 8. maddede, devlet memurlarının atama ve işten çıkarılmalarının kurallara bağlanması ve 10. maddede de gizli cemiyetlerin kurulmalarının ve faaliyet göstermelerinin önüne geçilmesi gerektiği söyleniyordu.[98]

Yakın zamana kadar Babıâli'de Adli Danışmanlık yapmış olan Kont Ostrorog, bu siyasal zıtlığın, iki ayrı devlet görüşünün karşı karşıya gelmesi sonucu ortaya çıktığı kanısındaydı. Bir yanda, *"başında parti çatışmalarından uzak, sorumluluk yüklenmeyen bir hükümdar bulunan ve aklın, tecrübenin ışığı altında halkı ilgilendiren sorunları özgürce tartışabilen parlamento üyelerince hazırlanan kanunlarla yönetilen bir meşruti imparatorluk, Bluntschli'nin 'RECHTSSTAAT'ı"* vardı. Öte yanda ise, *"Muhalefet grubundaki tutucu Müslümanlarca benimsenen ve aşırı, fakat mantıklı, bir ideal olan Maverdi ya da İbn-i Haldun'un Dâr-ül-İslam ilkesi"*[99] yer almıştı.

96 B. Lewis, *aynı eser*, s.216.
97 *Tanin*, 24 Nisan 1911 ve H. C. Yalçın, "Bizde İlk Hizipleşme", *Yakın Tarihimiz*, c. II, s.153-154.
98 *Tanin*, 23 Nisan 1911.
99 Ostrorog, "Situation en Turquie".

Kont Ostrorog, Cemiyet'le muhalefet arasındaki bu ideolojik ayrılığın temelinde ekonomik nedenlerin yattığını fark etmişti. İttihatçılar, sadece çağdaş, meşruti, merkezi bir devlet kurmak istemekle kalmıyor; devlet tekeli sistemini savunuyorlardı. Cavit Bey ve takımı, özellikle tütünün devletçe işletilmesi konusu üzerinde ısrarla durmaktaydılar. Bunun sonucu olarak da, "...devletin sigara paketlerinin üzerine birer bandrol yapıştırıp vergi alması koşuluyla, tütün üretimini ve satışını serbest bırakmasını yeğlediği ya da çıkarı olduğu için savunanların" (*aynı yerde*) başdüşmanı olmaktaydılar. Fransızların, kendi yönetimleri altındaki tütün rejisini Babıâli'nin devralması olasılığı karşısında nasıl telaşa düştüklerine daha önce değinmiştik. Öte yandan, elli yılı aşkın bir süreden beri İmparatorluk içinde Fransızlarca işletilen kuruluşların bulunması, Fransa'ya bağlı bir Osmanlı takımının oluşmasına yol açmıştı. Bu takım, en az Fransızlar kadar bu kuruluşların ve dolayısıyla kendi çıkarlarının devamını istemekteydi. Böylece, 1910'da Fransa'dan borç alamadığı için Cavit'e yapılan saldırıların nedeni de ortaya çıkmaktadır. Aslında, ekonomik bir temele dayanan bu sürtüşme, genellikle dinsel bir sorun haline getiriliyor, bu arada Cemiyet'in, çoğunluğu Musevi olan Selanik kentiyle yakın ilişkisinden de yararlanılıyordu.[100]

Yeni program, kısa bir süre için de olsa muhalifleri susturmuştu. Programın ve verilen ödünlerin yıllık kongrede reddedilmesi olasılığı var olsa bile şimdilik bulutlar dağılmış, fırtına geçici de olsa atlatılmıştı. 27 Nisan'da Hakkı Paşa, 45'e karşı 145 oyla güvenoyu alıyordu.[101] Birkaç gün sonra da Cemiyet'in uzun süreden beri başkentten uzaklaştırmaya uğraştığı Miralay Sadık Bey Selanik'e atanıyordu.[102]

Ama bütün bunlar yüzeysel olaylardı; aslında, Cemiyet'in durumunda önemli bir düzelme kaydedilmemişti. Dizginler hâlâ Mahmut Şevket Paşa'nın elindeydi ve 13 Mart'ta sıkıyönetimin süresiz olarak uzatılmasıyla, onun egemenliği de süresiz uzamış oluyordu.[103] Kabinedeki iki İttihatçının, Cavit Bey'le Babanzade İsmail Bey'in, du-

100 Ostrorog "Situation en Turquie" ve Fitzmaurice'den Tyrell'e, tarihsiz (Londra'da alınış tarihi 9 Mart 1911) yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/79, *Grey Belgeleri).*

101 *Tanin ve Yeni İkdam,* 28 Nisan 1911.

102 Cavit, *Tanin,* 5 Ekim 1943; Y.H. Bayur, *Tarih,* c. II/I, s.55.

103 Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 15 Mart 1911 tarih ve "gizli" 171 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak, kayıt no. 371/1246/10018).

rumları hiç sağlam değildi. İkisi de 8 Mayıs'ta istifalarını verdiler.[104] Onların yerlerine getirilen Nail Bey ve Abdurrahman Efendi ise, Cemiyet'in yeni programın 2. maddesini uyguladığını kanıtlarcasına Âyan Meclisi üyeleri arasından seçilmişlerdi. Öte yandan, Cemiyet içinde anlaşmazlıklar sürdüğünden Talât, parti başkanlığı görevinden ayrılıyor; yerine İzmir Mebusu Seyit Bey getiriliyordu.[105] 18 Mayıs'ta ise Harp Divanı, *Tanin* gazetesini kapatma kararı alarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne son darbeyi indiriyordu.[106]

Muhalefet, durumdan yararlanarak Cemiyet üzerindeki baskısını artırdı. Selanik'te bulunan Miralay Sadık, bir bildiri yayınlayarak bütün İttihatçıları, Cemiyet'i din ve ırk farkı gözetmeksizin tüm Osmanlıları bünyesine alacak milli bir kuruluş haline getirmeye çağırıyor; askerlere ise siyasete karışmamayı ve siyasilerin elinde oyuncak olmamayı öğütlüyordu. Bildiri, Miralay Sadık Bey'in ordudan istifa etmek niyetini açıklamasıyla son buluyordu.[107] Meclisin 4 Haziran'da tatile girmesiyle siyasi sorunlar biraz olsun önemlerini yitirdiler. Ancak, Cemiyet üzerindeki baskı devam ediyordu.[108] Sadık Bey'in Makedonya'daki çalışmaları olumlu sonuçlar vermekteydi. 4 Temmuz'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Mitroviça kolu Cemiyet'ten ayrıldığını açıkladı.[109] Ağustos'ta Harbiye Nazırı Rıfat Paşa'nın, Paris'e büyükelçi olarak atanmasıyla, İttihatçıların nüfuzu iyiden iyiye azalmış oluyordu. *Senin* gazetesi, çekilme sırasının Hakkı Paşa'ya geldiğini yazmaktaydı.[110] Bu siyasal atmosfer sürseydi ve Eylül sonunda İtalya Osmanlılara savaş açmamış olsaydı, Cemiyet'in ortadan silinip yok olacağı kesindi. Savaş, İmparatorluk için ne kadar yıpratıcı olursa olsun, İttihat ve Terakki Cemiyeti için gizliden gizliye sevinilecek bir olay, yeniden canlanmak için ele geçmez bir fırsattı.

104 *Tanin,* 9 Mayıs 1911; Y.H. Bayur, *aynı eser,* c.II/I, s.57.

105 *Tanin,* 15 Mayıs 1911 ve "Les Unionistes à Beicos", Beykoz, *Stamboul,* 15 Mayıs 1911.

106 Cavit, *Tanin,* 10 ve 11 Ekim 1943, *Senin,* 19 Mayıs 1911. *Stamboul,* 19 Mayıs 1911. Sıkıyönetim yetkililerinin bu davranışlarının sembolik olması gerekir, çünkü kapatılan gazetenin *Senin* adı altında çıkmasına göz yummuşlardır. Eylül başında *Tanin*'e yeniden çıkma izni verilmiştir.

107 *Yeni İkdam,* 21 Mayıs 1911. Manifesto 19 Mayıs 1911 tarihini taşımaktaydı.

108 Lowther'den Grey'e, Tarabya, 13 Haziran 1911 tarih ve "gizli" 4 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak, kayıt no. 371/1250/23772).

109 Marling'den Grey'e, İstanbul, 9 Temmuz 1911 tarih ve "gizli" 497 sayılı yazıya ek olarak Konsolos Yardımcısı Hough'dan (Selanik'te) Lamb'a, Üsküp, 4 Temmuz 1911 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1250/27808).

110 *The Times,* 14 Ağustos 1911.

V. BÖLÜM

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN GERİLEMESİ, ÇÖKÜŞÜ VE YENİDEN CANLANMASI

İtalya, 29 Eylül 1911'de Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açtı. 28 Eylül tarihli ültimatomda, İtalyan hükümetinin, Trablus'taki çıkarlarıyla ilgili konularda, Babıâli'nin davranışını tatmin edici bulmadığı ve buradaki İtalyan uyruklu vatandaşların yaşamlarının tehlikede olduğu gerekçesiyle bu eyaleti işgal etme kararına vardığı bildiriliyordu. Babıâli'ye, işgal kuvvetlerine karşı direnme gösterilmemesi ve Trablus'taki Osmanlı makamlarına gereken talimatın verilmesi söyleniyordu. İtalya'nın öne sürdüğü koşulları kabul etmesi için Türk hükümetine 24 saat süre tanınmaktaydı. Aksi halde savaş açılacaktı.[1]

Ültimatomun kendisi o kadar şaşkınlıkla karşılanmadıysa da süresi Hakkı Paşa'yı oldukça şaşırttı ve 24 saat gibi kısa bir sürede cevap verme zorunluluğu kabinede büyük bir telaşa yol açtı.[2] Türkler, bir süredir İtalyanların, Kuzey Afrika'daki bu eyalet üzerine planlar kurduklarını biliyorlardı. Sekiz ay kadar önce Hüseyin Cahit, *Ta-*

1 Ültimatom'un metni için bkz. Roddy'dan Grey'e, Roma, 28 Eylül 1911 tarih ve "gizli telgraf" 67 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/1251/38003); Y.H. Bayur, *Tarih,* c.II/I, s.93-95; Sinyor de Martino'nun Sadrazama gönderdiği, Tarabya, 29 Eylül 1911 tarihli savaş ilanının metni için bkz. Lowther'den Grey'e, Tarabya, 29 Eylül 1911 tarih ve "gizli" 663 sayılı yazı (İng. Dışişleri bak. kayıt no: 371/1252/38771). Ayrıca bkz. Lowther den Grey'e, İstanbul, 23 Eylül 1911 tarihli yazı, *British documents on the origins of the war, 1898-1914,* c.XI/I, s.282-283; Ward ve Gooch, *The Cambridge history of British foreign policy, 1789-1919,* c.III, s.454-456; Mendelssohn-Bartholdy, I. Lepsius ve F. T., *Die Grosse Politik der europaeischen Kabinette. 1877-1914,* cilt 30/1, Berlin. 1926, s.61-63; Jagow'dan Bethmann Hollweg'e, 28 Eylül 1911 tarihli yazı.

2 Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* c.II, 1940, s.212.

nin'de çıkan bir yazısında, Trablus'ta Osmanlı egemenliğinin iflas ettiğini söylüyor; Türkler, bu eyaleti dolaysız olarak savunamadıklarına göre, "fazla olgun bir meyve gibi kendi ağırlığıyla düşüverecek" diyordu.[3] Kısa bir süre sonra da İttihatçıların dış siyaset konusundaki akıl hocası Babanzade İsmail Hakkı, İtalyanların, Trablus'a kendilerinin malı gözüyle baktıklarını ve burada Amerikalılara bazı imtiyazlar verileceği yolundaki söylentilerden telaşa düşüp silaha sarılmalarının an meselesi olduğunu söylemişti.[4] Temmuz sonralarında İtalya'nın, İstanbul Büyükelçisiyle Trablus Başkonsolosunu değiştirmesi, "Roma'da, İtalya'nın Türkiye'ye karşı izlediği siyasette bir değişiklik olarak yorumlanmıştı."[5] Bu diplomatik yer değiştirmelerin ne anlama geldiğini İstanbul'dakiler de biliyorlardı. 6 Eylül tarihli *Tanin* gazetesinin yorumu kesindi: "İtalyanlar" diyordu, *Tanin*, "Trablus'a vaat edilmiş belde gözüyle bakıyorlar... Bize, kendimizi savunma hakkı bir yana, onlara soru sorma hakkı bile tanımıyorlar. Bu eyaletin geleceği üzerinde bir söz söyleme yetkisini elimizden almak niyetindeler."[6] Üç hafta sonra verilen İtalyan ültimatomu, bu yorumun ne kadar yerinde olduğunu göstermektedir.

Durumu ne kadar zayıf ve ümitsiz olursa olsun, hiçbir Türk kabinesi, Trablus'u sessiz sedasız düşmana terk edip, gene de iktidarda kalmayı düşünemezdi. Hüseyin Hilmi Paşa, İngiliz Büyükelçisine, "zaten fazlasıyla Osmanlı olmakla ve imparatorluk içinde öteki ırkları özellikle Arapları ihmal etmekle suçlanan hükümet, bir Arap eyaletini bir Hıristiyan devlete bırakmayı aklından bile geçiremez. Böyle bir hareket, İmparatorluk içindeki Arap eyaletlerinin kitle halinde hükümete karşı ayaklanmasına yol açar"[7] diyordu. Ültimatomda öne sürülen kesin koşullar, özellikle yanıtlamak için tanınan sürenin kısalığı, kabineyi çok güç bir seçim yapmaya zorladı: Ya kabul edecek ya da savaşacaktı. Babıâli her ikisini de yapamayacağını biliyordu.

3 *Tanin*, 21 Ocak 1911.
4 *Tanin*, 17 Şubat 1911; Kuran, *Osmanlı*, s.541-542.
5 Rodd'dan Grey'e, Roma, 31 Temmuz 1911 tarih ve "gizli" 117 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1251/30691).
6 *Tanin*, 6 Eylül 1911.
7 Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 4 Aralık 1911 tarih ve "gizli" 893 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1259/49376).

Bu nedenle geri kalan tek yolu seçti ve "Osmanlı Büyükelçilerine telgraflar, Büyük Avrupa Devletleri'ne diplomatik notalar yağdırmaya başladı"[8] İtalya'ya gönderdiği yanıt, zaman kazanmak amacını taşıdığından, en yumuşak dille yazılmıştı. Babıâli, İtalyanların Trablus'u işgal isteklerini kesin olarak reddetmekle birlikte, eyaletteki çıkarlarının korunması için gerekli gördükleri güvenceler konusunda görüşmelere başlamaya hazır olduğunu bildiriyordu. Ayrıca, İtalya'ya özel ekonomik imtiyazlar da önerilmekteydi. Öne sürülen biricik koşul, İtalya'nın bu bölgede Osmanlı egemenliğini tanımasıydı. Eğer görüşmelere gidilseydi, Türklerin daha da alttan alacakları anlaşılıyordu. Aradan bir ay geçmemişti ki, Sait Paşa, Fransız Büyükelçisine, "Biz 'egemenlik' istemiştik... ama konferansta 'süzerenlik' üzerinde ısrar edilseydi, kabul edebilirdik"[9] diyordu. Ancak, İtalya uzlaşmaya yanaşmamış ve ültimatomu uyarınca Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açmıştı.

Savaşın patlaması, iç siyasette hemen etkisini gösterdi. Yıllardır gücünü artırmakta olan muhalefet, Cemiyet'e yeni bir canlılıkla saldırmaya başladı. Hakkı Paşa, durumdan kendisinin sorumlu olduğunu kabul ederek istifasını vermek zorunda kaldı.[10] Bu kritik durumda başa geçmeyi kabul edecek becerikli bir sadrazam bulmak hayli zor oldu. Kâmil Paşa'ya kabineyi kurması önerildiyse de, Sadrazamlığı; ancak Cemiyet'in siyasetten çekilmesi koşuluyla kabul edeceğini söyledi.[11] Bunun üzerine, Padişah yine eski sadrazamlardan Sait

8 Moukhtar Pacha, *La Turquie*, s.136.

9 Bombard'dan de Selves'e, Tarabya, 29 Ekim 1911 tarihli yazı, *Documents Diplomatiques Français*, 2. seri, c.XIV, no. 492, s.722-725. Sait Paşa'nın İtalyanların Trablus'ta Padişaha tanıdıkları "ruhani egemenliği" yeterli bulmaması önemlidir. Ayrıca bkz. Babıâli'nin İtalyan Büyükelçisi'ne 29 Eylül 1911 tarihli yanıtı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1252/38347) ve Danişmend, *Kronoloji*, c.IV, s.384-386.

10 *İkdam*, 30 Eylül 1911; Y.H. Bayur, *Tarih*, c.II/1, s.109; Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, c.II, 1940, s.214-227; Danişmend, *Kronoloji*, s.386; İnal, *Son Sadrazamlar*, s.1776; Menteşe, *Cumhuriyet*, 21 ve 22 Ekim 1946; Lowther'den Grey'e, İstanbul, 1 Ekim 1911 tarih ve "gizli telgraf" 224 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1252/38491).

11 Kâmil'in Lowther ve Fransız Maslahatgüzarı Boppe'la konuşması için bkz. Lowther'den Grey'e, İstanbul, 1 Ekim 1911 tarih ve "gizli telgraf" 224 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1251/38318) ve Boppe'dan de Selves'e, Tarabya, 3 Ekim 1911 tarihli yazı, *Documents Diplomatiques Français*, 2. seri, c.XIV, no. 391, s.580.

Paşa'ya başvurdu. Sait Paşa, 30 Eylül'de sekizinci kez Sadrazam, oldu.[12] Yeni Sadrazam kabineyi kurmakta oldukça güçlük çekti. Sonunda, kurduğu kabine "ruhsuz", "aşırı tutumdaki İttihatçılar'a sempati beslemedikleri bilinen kişilerden kurulu bir İş Kabinesi*"[13] oldu.

Savaşın partilerarası siyaset üzerindeki etkisi, -özellikle, Hakkı Paşa'nın istifasından sonra- geçici ve tedirgin bir ateşkeş dönemini başlatmak oldu. Bir süre için de olsa, yurtseverlik, partizanlığın yerini almıştı. Cemiyet'in nüfuzu hızla azalmaktaydı, ama muhafelet, bundan yararlanacak durumda değildi; dolayısıyla her iki taraf da dikkatlerini İtalyan saldırısına çevirdiler. İtalya, Almanya'nın müttefiki olduğundan, Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz taraftarlığı yeniden canlanmıştı. *Tanin,* Osmanlı basınını İslamcı duyguları işlemekten vazgeçmeye davet ediyor; bu gibi davranışların İngiltere, Fransa ve Rusya'nın çıkarlarıyla çatışacağını söylüyordu.[14] Daha önce Hüseyin Cahit, Alman Büyükelçiliği'nin gazetesi *Osmanischer Lloyd*'u, İslamcılığı Üçlü İttifak'a karşı bir silah olarak kullanmaya kalkışmakla suçlamıştı. Alman gazetesinden, Osmanlıcılık ilkelerine ve siyasetine aykırı olan bu davranıştan vazgeçmesini istemişti.[15] Sonunda, 28 Eylül'de, *Tanin*'de, Almanya, Türkiye yararına bir şey yapamayacaksa; Osmanlıların, Üçlü İttifak'la bir anlaşmaya varabilecekleri açıklandı.[16] Bu nedenle, Sait Paşa, görevine

12 Sait Paşa'yı sadrazamlığa atayan Hat. *İkdam,* 1 Ekim 1911; ayrıca bkz. İnal, *aynı eser,* s.1082-1083; Y.H. Bayur, *aynı eser,* c.II/I, s.109. Moukhtar Pacha, *aynı eser,* s.139.

* İş kabineleri genellikle seçim önceleri ya da darbelerden sonra kurulan ve gündelik işleri gören (nötr) kabinelerdir. (Ç.N.)

13 Kabinenin listesi, *İkdam* ve *Tanin,* 5 Ekim 1911; Y.H. Bayur, *aynı yerde.* Danişmend, *Kronoloji;* Lowther'den Grey'e, İstanbul, 1 Ekim 1911 tarih ve "gizli telgraf" 224 sayılı ve Tarabya, 5 Ekim 1911 tarih ve "telgraf" 293 sayılı yazılar (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1251/38318 ve 371/1232/39063).

14 Hüseyin Cahit, "İttihat-ı Terakki, İslam ve Matbuat-ı Osmaniye", *Tanin,* 23 Eylül 1911.

15 *Tanin,* 28 Ağustos 1911. Hüseyin Cahit şöyle yazıyordu: "Padişah, bütün Osmanlıların hükümdarı ve bütün Müslümanların halifesidir. Bu nedenle, Müslümanların... gözlerini, Halifeliğin merkezi İstanbul'a çevirmeleri doğaldır. Ancak, bu dinsel, ahlaki, duygusal bir bağdır ve politik çıkarlar uğruna suistimal edilmesi, bizim fikir ve ilkelerimize tamamıyla aykırıdır."

16 H. Cahit, "İttifak ve İtilaflar Karşısında Türkiye", Tanin, 28 Eylül 1911. Ne Cemiyet, ne Babıâli, Panislamizmin tehlikeli ağına düşmek niyetindeydiler.

başladığı gün İngiltere'ye bir resmi tebliğ göndererek, İngilizlerin, Osmanlı-İtalyan çatışmasına müdahale etmelerini istedi.[17] Bu isteğe olumlu bir yanıt alamayınca da yalnız İngiltere'yle ya da Üçlü İttifak'la birleşmeyi önerdi. Öne sürdüğü tek koşul, İngiltere'nin, İtalya'ya Osmanlı hükümdarının Trablus'taki egemenliğini kabul ettirmesiydi.[18] Bu teklifin ardından da bir şey çıkmadı. Türkiye'nin yalnız bırakılışı ve Avrupa'nın buna karşı tepkisi, ya da tepki göstermeyişi, Türkler tarafından, Avrupa'nın, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki meşrutiyet rejimine karşı pek olumlu bir tavır takınmaması olarak yorumlanıyordu. Bu hayal kırıklığı, Kâmil Paşa'nın sözlerinde açıkça belli olmaktadır:

> "Evimizde güven içinde oturuyorduk; kapılar, pencereler sonuna kadar açıktı... ve birden birisi içeri girip bir eyaletimizi çaldı. Hukuk nerde? Avrupa'nın verdiği söz nerde?"[19]

Savaşın patlak vermesi, Selanik'te toplanan İttihat ve Terakki Cemiyeti Üçüncü Kongresiyle aynı günlere rastlamıştı. Çeşitli bölgelerden gelen delegeler, 30 Eylül'de başlayan kongreye katılmak üzere Selanik'te toplanmışlardı. Savaş nedeniyle olağan gündemden vazgeçildi ve kongre "Müdafaa-i Milliye Cemiyeti" adını aldı.[20] Bu kongrede tartışılacak belli başlı konunun, İttihat ve Terakki Cemi-yeti'ndeki hizipleşme ve durumdan hoşnut olmayan üyelerin köktenci

Daha önceleri, 1911 Şubat'ında, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, Rus Başkonsolosuna şöyle demekteydi: "Gerek hükümet, gerekse Selanik'teki Cemiyet, Panislamizm hareketini izlemek niyetinde değiller, çünkü böyle bir politika gütmenin Rusya, İngiltere ve Fransa ile aralarında tehlikeli karışıklıklara yol açacağının çok iyi farkındalar..."Aktaran: Moukhtar Pacha, *aynı eser*. s.100.

17 Sadrazamın Tevfik Paşa'ya gönderdiği, 30 Eylül 1900 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1252/38364); Y.H. Bayur, *aynı eser*, c.II/I, s.110 ve sonrası.

18 Türk Hariciye Nazırından İngiliz Hariciye Nezaretine, 31 Ekim 1911 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1263/48554); Y.H. Bayur, *aynı eser*, s.175-183.

19 Boppe'dan de Selves'e, Tarabya, 4 Ekim 1911 tarihli yazı, *Documents Diplomatiques Français*, 2. seri, c.XIV, no. 394, s.584.

20 Tunaya, *Partiler*, s.191-192. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin kuruluşunu ilan eden bildiri 5 Ekim 1911 tarihini taşıyordu. Sekiz kişiden kurulu bu örgütün görevi, gönüllü asker toplamaktı. Müslüman olmayan toplumların, din adamları kanalıyla bu örgütle ilişki kurup, işbirliği yapmaları isteniyordu. Bkz. *Tanin*, 6 Ekim 1911 ve Lowther'den Grey'e, Tarabya, 6 Ekim 1911 tarih ve "gizli" 689 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/1253/39719).

kanada 1911 Nisan'ında kabul ettirdikleri yeni program olduğuna yukarıda değinmiştik. Ancak, savaşın heyecan yaratan atmosferi yüzünden bu soruna bir çözüm bulunamamış ve üstünkörü de olsa uzlaşmak zorunlu olmuştu. Kongreye bundan sonra egemen olan hava, bu uzlaşmanın, "çatlakların üzerine kâğıt yapıştırmaktan ileri gitmediğini" ortaya koymaktadır.[21]

Birkaç aydan beri Cemiyet, kendini savunmakla yetinmek zorunda kalmıştı. Savaş, birden bire, İttihatçılara, halkın yurtseverlik duygularına seslenmek, saldırıya geçmek, inisiyatifi yeniden ele almak olanağını getiriyordu. Kamuoyu, İtalyan saldırısına karşı direnmeye ve yurdun şerefinin korunmasını istemeye kışkırtılıyordu. İtalya'nın saldırısına eşit güçte bir karşısaldırıyla karşılık veremeyen Türkler, daha önce Avusturya'ya karşı girişilen ve başarıyla sonuçlanan boykotu, bu kez de İtalyan ticaretine uygulamaya karar verdiler. 7 Ekim'de Adliye Nezaretinin bütün İmparatorluğa dağıttığı bir sirkülerle, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde İtalyanlara tanınan kapitülasyonların yürürlükten kaldırıldığı açıklanıyordu.[22]

Alınan bu önlemlerin, uzun vadede Cemiyet'in nüfuzunu artırmaya yaradığı söylenemez. Sonraları, Cavit Bey, "Sait Paşa'nın sadrazamlığa getirilişinin ilk günlerinde nasıl gizliden gizliye ümitlendiklerini... ve bu ümidin nasıl boşa çıktığını" yazacaktır. Cemiyet'in oldukça güçlü olduğu sanılmaktaydı, ama her gün yeni bir buhranla karşılaşılıyordu.

21 B. Lewis, *Emergence*, s.216-217; alınan karar 1911 Kongresi'nin resmi kararları arasında değildi, bkz. *Tanin*, 16 Ekim 1911; Fransızcaya çevirisi için bkz. "X", "Doctrines et programmes des partis politiques ottomans", *Revue du Monde Musulman*, c.XXII, 1913, s.152-158; Selanik'teki İngiliz Konsolosunun İngiliz Dışişlerine gönderdiği "gizli kararlar" arasında da yoktu, (bkz. İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1263/51124). Anlaşılan; Cemiyet, bu konuyu, birlik için yurtseverce bir çağrı görüntüsü altında kısaca geçiştirmeyi uygun görmüştü. Bkz. Tunaya, *aynı eser*, s.192, n. 65; 27 Eylül 1327 (Miladi, 10 Ekim 1911) tarihli *Tanin*'de çıkan bildirinin bir bölümünü almıştır. 10 Ekim 1911 tarihli *Le Jeune Turc*'de çıkan Fransızcaya çevirisi için bkz. Lowther'den Grey'e, İstanbul, 7 Kasım 1911 tarih ve "gizli" 796 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1257/44814).

22 Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, c.II, 1940, s.230 ve sonrası. Moukhtar Pacha, *aynı eser*, s.138; sirküler, Lowther'den Grey'e, Tarabya, 12 Ekim 1911 tarih ve "gizli" 737 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/1255/41663).

Sait Paşa'yı iktidara getirenin ve kabineyi kuranın Cemiyet olduğu sanılmaktaydı. Ama bu, "doğru değildi... hükümeti eleştirmek gücünden bile yoksunduk; her türlü ölçülü davranış *(itidal)*, kabulleniş *(sükût)* ve uzlaşma isteği *(itilaf)* bizden gelmekteydi."[23] Zor bir durumda kaldıklarını düşünen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelen üyelerinden bazıları (Talât, Cahit, Cavit, Dr. Nâzım), 16 Ekim'de bir koalisyon hükümeti kurmak için olanaklar araştırmaya başladılar. Bunun, "o gün için çekici bir fikir" olduğunu düşünüyorlardı.[24]

Buhranlı dönemlerde siyasetçiler içgüdüyle ve kamu yararı için haraket ettikleri kadar; ince hesaplarla ve kişisel çıkarlar adına da çalışırlar. Bu kural İttihatçılar için de geçerliydi. Koalisyon hükümetinin, özellikle ülkenin bu bunalımlı günlerinde, siyasi kavgalara ve düşmanlıklara son vereceğini umuyorlardı. Bu fikir, daha önceleri, Sait Paşa kabineyi kurarken de tartışılmış, ancak bazı üyeler (özellikle Hüseyin Cahit), bu dönemde kabineye girmeyi reddettiklerinden üzerinde fazla durulmamıştı.[25] Koalisyonun, ülkenin her yanında muhalefeti yatıştıracağı ve gerek siyasal, gerekse ideolojik ayrılıkları ortadan kaldıracağı kanısındaydılar.[26] İttihatçılar, bu tasarının uygulanması konusunda anlaştıktan sonra, Talât Bey'le, Halil Bey'i bir koalisyon hükümeti kurmak için muhalefeti ikna etmekle görevlendirdiler. Talât ve Halil, doğruca, muhalefetin ideologu Prens Sabahattin'in Kuruçeşme'deki köşküne gittiler. Kendisine hükümette görev almayı önerdiler. Bu önerileri geri çevrildi ve böylece koalisyon fikri de suya düşmüş oldu. Prens Sabahattin faal olarak katılmadıkça, muhalefetle bir koalisyona gitmek söz konusu olamazdı.[27]

23 Cavit, *Tanin*, 16 Ekim 1943 ve 15 Ekim 1911.
24 *Tanin*, 17 Ekim 1911.
25 *Aynı yerde:* Talât, Posta ve Telgraf; Cavit ise Maliye Nazırı olacaktı.
26 Menteşe, *Cumhuriyet*, 20 Ekim 1946.
27 Menteşe, *aynı yerde*. Sabahattin'in sırdaşlarından Dr. Nihat Reşat, Halil Bey'in hatıralarına karşılık olarak, bu dönemde Prens Sabahattin'in ve kendisinin Paris'te olduklarını ve görüşmenin bir yıl sonra, Balkan Savaşı sırasında yapıldığını yazmaktadır. Dr. Reşat'a göre bu, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Sabahattin arasındaki son görüşme olmuştur. Bkz. Dr. Nihat Reşat, "İttihat ve Terakki'nin Muhaliflerle Temasları", *Cumhuriyet*, 22 Kasım 1946.

Cemiyet'le koalisyon kurmak, muhalefet için büyük bir taktik hatası olurdu. Koalisyon, Cemiyet'i iktidarda bırakmak ve muhalefetin bir çıkarı olmaksızın İttihat ve Terakki'nin çökmesinde suçu paylaşması demek olurdu. Durum, Cemiyet'in hızla güçten düştüğünü ve kendi haline bırakılırsa yok olup gideceğini gösteriyordu. Muhalefetin biraz beklemesi, hükümeti ele geçirmek için yeterli olacaktı. Konsolos Samson, Cemiyet'in, Edirne vilayetinde nüfuzunu hemen hemen tümüyle yitirdiğini yazıyor; Kâmil Paşa, Meclis'in dördüncü dönemine kadar Cemiyet'in çökeceğine ve üyelerinin muhalefet saflarında yer alacağına emin olduğunu söylüyordu.[28] Meclis, 14 Ekim'de dördüncü döneme girdi ve Sait Paşa, Mebusan Meclisi'nden güvenoyu istedi. Savaş halinde olunmasa bu güvenoyunu sağlamak hayli zor olurdu. Bu bunalım döneminde bile parti grupları, kabineye görevini sürdürme hakkını tanımadan önce, toplanıp uzun uzun tartışmak gereğini duydular. 17 Ekim'deki parti toplantılarından bir gün sonra Sait Paşa kabinesi, 6'ya karşı 125 oyla iktidarda kaldı.[29] Güvenoyu bir süre için havadaki bulutları dağıtmış gibiydi. Muhalefetin saldırıya geçmek için, başlayalı daha bir ay olan savaşın bir çıkmaza girmesini ve heyecanın yatışmasını beklemesi gerekiyordu.

Kasım ayında savaş her iki tarafın da elini kolunu bağlayan bir döneme girdi. Deniz kuvvetleri çok daha üstün olan İtalyanlar, Türkler'in, Trablus'a büyük çapta asker ve cephane göndermelerini engelliyorlardı. Öte yandan, Babıâli ve Cemiyet, cepheye, aralarında Enver ve Mustafa Kemal'in de bulunduğu seçme subaylar göndermişlerdi. Bu subayların örgütlediği Bedeviler, çöllerdeki İtalyan birliklerini iyice sıkıştırıyorlardı. Bu tür bir savaşta her iki tarafın da hemen yenilgiye uğraması söz konusu olamazdı. Bu nedenle 1912 baharında İtalyanlar,

28 Samson'dan Lowther'e, Edirne, 20 Ekim. 3 Kasım ve 31 Aralık 1911 tarihli yazılar (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2364); Ryan'ın Kâmil Paşa'yla görüşmesi için bkz. Lowther'den Grey'e, Tarabya, 4 Ekim 1911 tarih ve "gizli telgraf" 236 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1252/39009). Ayrıca bkz. Tunaya, *Partiler*, s.192, n. 66.

29 Meclisin açılışı konusunda bkz. *Tanin* ve *Yeni İkdam*, 15 Ekim 1911; parti toplantıları konusunda bkz. "Fırkaların Dünkü İçtimai", *Yeni İkdam*, 18 Ekim 1911; güvenoyu konusunda bkz. *Tanin* ve *Yeni İkdam*, 19 Ekim 1911; ayrıca bkz. Lowther'den Grey'e, Tarabya, 20 Ekim 1911 tarih ve "gizli" 714 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1255/41858).

bazı Türk adalarını işgal edip, Beyrut, İzmir gibi limanları bombardıman ederek ve hatta Boğazlar'a saldırarak savaşın temposunu biraz olsun hızlandırmaya çalıştılar. Ancak, bu gibi taktikler, ticari çıkarları tehlikeye giren Büyük Devletler'in muhalefetiyle karşılaştı.[30]

Savaşta içine düşülen bu çıkmaz, siyasal yaşama 21 Kasım'da Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulması biçiminde yansıdı. Bu parti, sabık Miralay Sadık, Damat Ferit, İsmail Hakkı Paşa, Lütfi Fikri, Rıza Tevfik, Dr. Rıza Nur gibi, tek ortak yönleri İttihat ve Terakki'ye düşmanlık beslemek olan adamların himayesinde kurulmuştu. Bunun dışında Hürriyet ve İtilaf Fırkası, "liberallerin tutucularla, yobazların açık fikirlilerle, meşrutiyetçilerin mutlakiyetçilerle yan yana bulundukları"[31] karmaşık bir yapıdan başka bir şey değildi. Parti, gücünü, uzun süredir birbirine düşman unsurları bir araya getirmesinden alıyordu. Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler, Araplar ve Türkler, kısa vadeli bir amaç çevresinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni yıkmak için toplanmışlardı.[32] Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluşu, Kâmil Paşa'nın, Port Sait'te İngiliz Kralı VII. Edward'la görüşmesiyle aynı günlere rastlamıştı. Muhalif basın, bu olaydan kendi siyasal çıkarları adına yararlanmıştı. Bütün bu girişimler, Baron von Marschall'ın dediği gibi, "İngiltere için delilik derecesinde bir sevgi gösterisi"ydi.[33] Artık iç siyasetle dış siyaset bir daha birbirlerinden ayrılamayacak kadar karışmıştı.

30 Trablus savaşı konusunda bkz. Y.H. Bayur, *Tarih*, c.II/I, birkaç yerde; Kuran, *Osmanlı*, s.541 ve sonrası; Danişmend, *Kronoloji*, c.IV, s.384-386; G. F. Abbott, *The Holy War in Tripoli*, 1912 ve W. C. Askew, *Europe and Italy's Acquisition of Libya*, 1942.

31 "X", "Les courants politiques", *Revue du Monde Musulman*, c.XXI, s.207 ve 218-219. Bu partiyle ilgili en ayrıntılı açıklama için bkz Tunaya, *Partiler*, s.218-219; Nur, *Hürriyet*; ayrıca bkz. Kuran, *aynı eser*, s.552-553; Y.H. Bayur, *aynı eser*, c.II/I, s.233-234; B. Lewis, *Emergence*, s.217; D. A. Rustow, "Damat Ferit Paşa", *Encyclopaedia of Islam*, 2. basım; *Yeni İkdam* ve *Tanin*, 22 ve 23 Kasım 1911 ve Lowther'den Grey'e, İstanbul, 25 Kasım 1911 tarih ve "gizli" 864 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/1263/48319).

32 Nur, *aynı eser*, aktaran Menteşe, *Cumhuriyet*, 23 Ekim 1946; Tunaya, *aynı eser*, s.318-319; Y.H. Bayur, *aynı yerde*; B. Lewis, *aynı yerde*.

33 Marschall'dan Alman Dışişlerine, İstanbul, 30 Kasım 1911 tarihli yazı, *Alman Diplomatik Belgeleri*, c.IV, s.65-66. Cavit, Marschall'a "Bompard ve Lowther'in Cemiyet aleyhine; dolayısıyla Kâmil Paşa lehine kışkırtıcılık ettiklerinden" şikâyet ediyordu. Bkz. Marschall'dan Alman Dışişlerine, İstanbul, 31 Ekim 1911 tarihli yazı, *Alman Diplomatik Belgeleri*, c.IV, s.64. Ayrıca bkz. "İngiltere Kralı-Kâmil Paşa, Bir Hatıra", *Yeni İkdam*, 23 Kasım 1911; R. Storrs, *Orientations*, s.125-126.

İtilafçılar, partilerinin resmen kuruluşunun yirminci gününde ilk başarılarını kaydettiler. Ünlü Sadrazam Tunuslu Hayrettin Paşa'nın oğlu Tahir Hayrettin, 11 Aralık 1911'de yapılan İstanbul araseçimlerinde İttihatçıların adayı Dahiliye Nazırı Memduh Bey'i geride bıraktı. Araseçimler, Rıfat Paşa'nın Paris'e atanmasıyla boşalan Hariciye Nezareti koltuğu için yapılmaktaydı. İtilafçıların 1 oy farkla kazandıkları bu zafer, o gün için büyük önem taşımaktaydı.[34] Seçimlerin yapıldığı gün Cavit Bey şöyle yazıyordu:

> "Bugün İstanbul araseçimleri yapıldı ve bütün ümitlerimize rağmen, Hürriyet ve İtilaf Fırkası adayı kazandı... Bu olaya, belki de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk yenilgisi olarak bakmak mümkündür. Son günlerde içimde bir şey bana, bir aksilik olacağını söylüyordu, ama bir türlü inanmak istemedim. Duyduğumda şaka ediyorlar sandım. 31 Mart'tan beri, beni bu kadar etkileyen bir şey olmamıştı."[35]

Muhalefet, kazandığı "zafer"den oldukça çok yararlandı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden, tarihin sayfalarına mal olmuş bir kuruluş olarak söz ediyorlardı. Onu ortadan kaldırmakla, yerini alacak yeni bir kuruluşun da temellerinin atılacağını sanmaktaydılar.[36] Bu seçim, her iki partinin de gelecekteki siyasal faaliyetlerinin yönünü belirliyordu. İtilafçılar, sonunda her şeyin kendilerinden yana işlemeye başladığına inanmışlardı. İttihatçılar ise bu seçimi, çökmekte olduklarının, dolayısıyla hemen harekete geçmeleri gerektiğinin işareti olarak gördüler.

Cemiyet, işe, bazı İttihatçıları, özellikle Talât, Cavit ve Babanzade İsmail Hakkı'yı, kabineye sokmaya çalışmakla başladı. Bu çabaları Mahmut Şevket Paşa'yla Adalet ve Evkaf Nazırı Hayri tarafından engellendi.[37] Bunun üzerine İttihatçılar, başka bir yola başvurmayı de-

34 12 Aralık 1911 tarihli İstanbul basını; Tunaya, *Middle Eastern Affairs*, Nisan 1954, s.117-118, Türkçe metni için bkz. *Cumhuriyet*, 18 Şubat 1954; Tunaya, *Partiler*, s.322; Y.H. Bayur, *aynı eser*, c.II/I, s.236; Kuran, *aynı eser*, s.553; B. Lewis, *aynı yerde*.

35 Cavit, *Tanin*, 30 Ekim 1943.

36 Cavit, *Tanin*, 30 Ekim 1943; *Yeni İkdam*, 12 Aralık 1911; Tunaya, *aynı eser*, s.322, n. 31. *Tanin*, olayı, irticanın zaferi olarak niteleyerek, Cemiyet'in yenilgisini örtbas etmeye çalışıyordu. Bkz. Hüseyin Cahit, "İstanbul İntihabı", *Tanin*, 13 Aralık 1911.

37 Cavit, *Tanin*, 4 Kasım 1943.

nediler ve uzun çabalardan sonra Hacı Adil Bey'i Dahiliye Nazırı yapmayı başardılar. Ancak, muhalefet hemen tepki gösterdi. Bahriye Nazırı Hurşit Paşa'nın İttihatçılarla aynı kabinede çalışamayacağını söyleyerek istifasını vermesi üzerine, Hacı Adil çekilmek zorunda kaldı.[38] Kendilerini yeniden açmazda bulan İttihatçıların başka bir yol aramaları gerekti. 1910 Ağustos'unda Talât, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik'teki "gizli meclis"inde "güvenoyu alamamak olasılığını sezer sezmez... (Meclis'i) hemen dağıtmak üzere hazırlıklı bulunuyoruz"[39] demişti. Koşullar Talât'ın istediği gibi olmasa bile, durum, bu gibi taktiklere başvurma zamanının geldiğini gösteriyordu.

Mebusan Meclisi'nin dağılması, her iki partinin de ülke çapında propagandaya girişmesini gerektirecekti ki, Cemiyet, böyle bir durumda seçimi rahat rahat kazanacağını hesaplamaktaydı. Cemiyet'in İmparatorluk içindeki nüfuzu önemli ölçüde zayıflamakla birlikte, taşradaki idari mekanizmayı henüz elinde tutmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu gibi, henüz demokratik alışkanlık ve değerlerin yerleşmediği ve seçim sisteminin iki dereceli olduğu, yani mebus adaylarının halkın seçtiği yerel seçim kurullarınca saptandığı bir ülkede, bu, büyük bir avantajdı. Ayrıca, Cemiyet'in İmparatorluk çapında bir örgütü ve oldukça çok deneyimi vardı. Özellikle, seçimler, İtilafçılara örgütlenecek ya da Cemiyet'in örgütünü yıkacak kadar süre tanımadan yapılırsa, bütün bunlar İttihatçıların çıkarına olacak noktalardı.

Anayasanın 35. maddesinde yapılan değişiklik, Mebusan Meclisi'ni dağıtmak için araç olarak kullanılacaktı. Bu madde 1909'da değiştirilerek, Padişah'a tanınan yetkilerin çoğu geri alınmış ve kabine ile Meclis arasında bir anlaşmazlık meydana gelmesi durumunda, son söz hakkı Meclis'e tanınmıştı.[40] Sait Paşa, bu maddeyi yeniden değiştirip eski haline getirmekten, böylelikle hükümdara Âyan Meclisi'ne başvurmaksızın Mebusan Meclisi'ni dağıtma yetkisini geri vermekten yanaydı. Bu konuyla ilgili önergeyi 16 Aralık'ta Meclis'e getirerek, İtalya'yla gerek savaşmak, gerekse barış görüşmelerine oturmak için güçlü ve sağlam bir hükümetin gerekli oldu-

38 Cavit, *Tanin*, 5 Kasım 1943.
39 Bkz. s.112 dipnot 77.
40 Bkz. s.73-74.

ğunu açıklamıştı. Ayrıca, Padişaha bazı yetkilerinin geri verilmesi, muhalefetin programının belli başlı maddelerinden biri olduğuna göre, bu önerge onların isteklerine de uygundu.[41]

Muhalefet, Padişaha bazı yetkilerinin geri verilmesi üzerinde sık sık durduğu için Sait Paşa'ya karşı çıkamamıştı.[42] Meclis, Sait Paşa'ya mat olduğunun farkındaydı, ama daha yeni elde ettiği bazı imtiyazları göz göre göre elden çıkarmak da istemiyordu. Bu yüzden Sait Paşa, 30 Aralık'ta istifasını verdiyse de, ertesi gün yeniden işbaşına getirildi.[43] Sait Paşa'nın önemli bir değişiklik getirmeyen "yeni kabine"si, 3 Ocak 1912'de Padişah tarafından onaylandı.[44] Ertesi gün de 35. maddeyle ilgili tartışma yeniden açıldı ve sorunun sonunda oya sunulduğu 13 Ocak tarihine kadar sürdü. 35. maddede yapılacak değişiklikle ilgili kanun tasarısı, Anayasada bir değişiklik yapmak için gerekli olan üçte iki çoğunluk sağlanamadığından reddedildi.[45] İki gün sonra Padişah, Meclis'i dağıtıyor ve yeni seçimlere gidilmesini emrediyordu. Anayasa uyarınca bu karar, Âyan Meclisi'nce 17 Ocak'ta onaylandı.[46]

41 Anayasanın 35. maddesiyle ilgili değişiklik konusunda bkz. "Yine Kanunu Esasi", *Yeni İkdam,* 14 Aralık 1911; H. Cahit, "Kanunu Esasinin, Tebdili", *Tanin,* 15 Aralık 1911; Cavit, *Tanin,* 1, 2, 3 Kasım 1943; Y.H. Bayur, *aynı eser,* c.II/I, s.237 ve sonrası; Kuran, *aynı eser,* s.553-554. Sait Paşa'nın konuşmasının metni için bkz. *Takvim-i Vekayi,* 20 Aralık 1911. Ayrıca bkz. Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 18 Aralık 1911 tarih ve "gizli" 934 sayılı yazı ve ilişik olarak 18 Aralık 1911 tarihli *Liberte*'nin kupürü (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1263/51583).

42 *Tanin,* 23 Nisan 1911; *Stamboul,* 24 Nisan 1911; Tunaya, *aynı eser,* s.186; B. Lewis, *aynı eser,* s.216. Ferit Paşa'nın Âyan Meclisi'ndeki konuşması için bkz. 23 Şubat 1910 tarihli *Tanin* ve *Stamboul* ve Ferit Paşa'nın 19 Şubat 1910 tarihli *Stamboul* gazetesinde yayımlanan mektubu. Ferit Paşa, 1909'da yapılan Anayasa değişikliklerinin geçmişle bütün bağları kopardığını ve padişaha tanınan önceliklere son verdiğini öne sürmekteydi. İmparatorluğun Fransız devrimini örnek alacak yerde, İngilizlere benzemeye çalışmakla daha doğru davranacağını düşünüyordu. Türkiye gibi bir ülkede halk egemenliği teorisini uygulamaya kalkmak, İmparatorluğun çözülmesine yol açardı; çünkü, Türkler azınlıktaydılar. Dolayısıyla 1909 Anayasa değişikliklerinin geri alınmasını gerekli görüyordu.

43 *Tanin* ve *Yeni İkdam,* 31 Aralık 1911, 1 ve 2 Ocak 1912; İnal, *Son Sadrazamlar,* s.1086-1087; Y. H. Bayur, *aynı eser,* c.II/I. s.240; Danişmend, *Kronoloji,* c.IV, s.386-387.

44 *Yeni İkdam,* 4 Ocak 1912.

45 "Yine 35. Madde", *Tanin,* 5 Ocak 1912. Kanun, 125 lehte, 105 aleyhte ve 4 çekimser oy almıştı. Bkz. *Tanin* ve *Yeni İkdam,* 14 Ocak 1912 ve "X", "Les courant politiques", *Revue du Monde Musulman,* c.XXI, s.199-200.

46 Padişahın Hattı ve Âyan Meclisi'nin kararı için bkz. *Tanin* ve *Yeni İkdam,* 16 ve 18 Ocak 1912. Ayrıca bkz. Y.H. Bayur, *aynı eser,* c.II/I, s.242; İnal, *aynı eser,* s.1087; Kuran, *aynı eser,* s.554 ve Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 17 ve 24 Ocak 1912 tarih ve "gizli" 52 ve 66 sayılı yazılar (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1487/2877 ve 3939).

Meclis'in dağılması üzerine, her iki parti de ateşli bir seçim kampanyasına giriştiler. İttihat ve Terakki'nin muhalefete kıyasla avantajlı olduğu birkaç noktaya yukarıda değinmiştik. Cemiyet, bazı üyelerini kabineye ve başka nüfuzlu mevkilere getirerek durumunu daha da düzeltmişti. Adil Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti genel sekreterliğinden istifa ederek Dahiliye Nazırı olmuştu. Talât, Posta ve Telgraf Nazırı olmuş; Ahmet Rıza, Âyan Meclisi'ne girmiş; Sait Halim Paşa, Şûrayıdevlet Reisi seçilmiş ve 18 Şubat'ta da Cavit Bey Nafia Nazırı olarak kabineye girmişti.[47]

1912 seçimleri, Türk tarihine "sopalı seçim" ya da "dayaklı seçim" olarak geçmiştir.[48] Bazı şiddet gösterileri gerçekten olmuşsa da, seçim kampanyasının bu yönü biraz fazla abartılmıştır. Gümülcüne'deki propaganda konuşmaları sırasında Rıza Tevfik'in dövülmesi olayı, Tevfik Fikret'in "Hakikatin Yıldızı" adlı şiirine konu olmuştur. Bu şiirde çizilen tablonun, İsa ile ona zulmedenleri çağrıştırdığı öne sürülür.[49]

Ve bütün kafile taşlarla mücehhez malumum,
Ettiler "hak" diyerek hakka hücûm.
Ona her darbe şifâ, her acı söz bir müjde;
Taşlar indikçe sızan kanlar o kudsî yüzde.

Oysa, Cemiyet, sopadan çok, ince taktikler kullanmaktaydı. Seçim kampanyası sırasında alacağı oylara karşılık, elle tutulur ödüller dağıtmak olanağına sahipti. Hacı Adil'in Makedonya ve Arnavutluk gezisinin amacı, çeşitli unsurlara imtiyazlar vaat ederek oylarını toplamaktı.[50] Bir yandan da hükümet, basın ve toplantı özgürlüğünü kısıtlayan yasalarla muhalefetin seçim propagandasını baltalamaktaydı.[51]

47 *Tanin,* 23, 24 ve 25 Ocak 1912 ve *Yeni İkdam,* 19 Şubat 1912.

48 B. Lewis, *aynı eser,* s.218; R.E. Koçu, "Türkiye'de Seçimin Tarihi, 1876-1950", *Tarih Dünyası,* c.IV-VII, s.1950; Tunaya, *aynı eser,* s.322; Kuran, *aynı eser,* s.496-497.

49 "Meşrutiyet Devrinde İnkılap Mücadeleleri", aktaran Mustafa Ragıp, *Akşam.* 18 Mart 1943. Ayrıca bkz. Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret ve Şiiri,* s.120.

50 Lamb'dan Lowther'e, Selanik, 22 Şubat 1912 tarihli yazı; Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 27 Şubat 1912 tarih ve "gizli" 170 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1487/9316) ve "Hacı Adil Bey ile Mülâkat", *Tanin,* 25 Şubat 1912.

51 Basınla ilgili yasalar için bkz. *Tanin* ve *İktiham (İkdam),* 19 Mart 1912; Server İskit, "Tahlil ve Tarihçe Kısmı", *Türkiye'de Matbuat Rejimleri,* 1939, s.104-105. Kamu toplantılarıyla ilgili irade için bkz. *Tanin* ve *İktiham,* 19 Mart 1912.

Muhalefet ise, Cemiyet'in bu taktikleriyle boy ölçüşecek silahlara sahip değildi. 1912 Şubat'ında Kâmil Paşa'nın Padişaha yazdığı –İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni, başvurduğu yöntemlerden dolayı açıkça suçlayan– mektubu basında yayımlayarak, Cemiyet'in durumunu biraz olsun sarsmayı denediler. Kâmil, 20 Aralık 1911 tarihli bu mektubu, Mısır'dan, İngiliz hükümdarıyla görüşmüş olmanın gururu içinde yazıyordu: "İmparatorluğun başına gelenlerden ötürü İttihatçıları suçladı ve sıkıyönetimin kaldırılmasını, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dağıtılmasını istedi. Ayrıca, İmparatorluğun başına gelecek daha büyük felaketlerin, ancak İngiltere'yle bir ittifak yapmakla önlenebileceğini söyledi." Hüseyin Cahit tarafından "mezardan bir ses" olarak nitelenen bu güçsüz saldırı, İtilafçılara pek bir şey kazandırmadı.[52] Mart ayında Damat Ferit, Hürriyet ve İtilaf Fırkası başkanlığından çekilerek, yerini Müşir Fuat Paşa'ya bıraktı. Büyük bir olasılıkla bu taktiğe, ordu tarafından daha faal olarak desteklenmek umuduyla başvurulmuştu.[53] İttihat ve Terakki Fırkası büyük bir farkla seçimleri kazandı. 284 mebustan yalnızca küçük bir azınlığı İtilafçılar oluşturuyordu. Seçilen on adaydan dokuzunun İttihatçı olduğu Manastır vilayetindeki seçimlerle ilgili raporunda İngiliz Konsolos Yardımcısı Morgan şöyle demekteydi: "Bu sonucun sağlanması için bütün kanuni ve gayri kanuni yollara başvurulduğunu ayrıca belirtmem gerekmez, sanırım"[54] Bu gözlem, İmparatorluğun her köşesindeki seçimler için geçerliydi.

Meclis, 18 Nisan 1912'de yeni döneme girdi. Ancak, oturuma başlamak için yeterli çoğunluk sağlanamadığından, ilk toplantı 15 Mayıs'ta yapılabildi. Kısa bir süre önce İttihat ve Terakki Fırkası meclis grubu başkanlığına seçilmiş olan Halil Bey, Mebusan Meclisi başkanlığına getirildi.[55] İlk Meclis toplantısından birkaç gün sonra savaş

52 B. Lewis, *aynı eser*, s.217-218. Kâmil Paşa'nın mektubu, Hüseyin Cahit'in karşıyazısıyla birlikte 16 Şubat 1912 tarihli *Tanin*'de ve Hilmi Kâmil Bayur (Kâmil'in torunu), *Kâmil Paşa*, s.308-312'de yayımlanmıştır. Fransızcaya çevirisi için bkz. Lowther'den Grey'e, Beyoğlu, 19 Şubat 1912 tarih ve "gizli" 152 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1486/8187).

53 *İktiham*, 20 Mart 1912.

54 Morgan'dan Lowther'e, Manastır, 18 Mayıs 1912 tarihli yazı, Lowther'den Grey'e, İstanbul, 24 Mayıs 1912 tarih ve "gizli" 435 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1495/23463); B. Lewis, *aynı eser*, s.218.

55 *Tanin* ve *İktiham*, 19 Nisan, 15 Mayıs ve 16 Mayıs 1912; ayrıca bkz. Y.H. Bayur, *aynı eser*, c.II/I, s.244.

nedeniyle iyice artan mali sıkıntılarla baş edemeyeceğini anlayan Nail Bey istifa etti; yerine Cavit Bey Maliye Nazırı oldu. Halaçyan Efendi ise Cavit Bey'den boş kalan Nafia Nazırlığına getirildi.[56] Artık, kabine, kesin olarak İttihatçıların eline geçmiş sayılabilirdi. Seçimlerden önce uzun bir Makedonya-Arnavutluk gezisi yapmış olan Hacı Adil Bey, 5 Haziran'da Meclis'te önemli bir konuşma yaptı. Gezip gördüğü yerlerdeki durumu "patlamaya hazır" olarak niteliyor ve gerekli önlemlerin alınmasını öneriyordu. Getirdiği önerilerin temelini, o güne dek merkeziyetçi sistemin yerleşmesi amacıyla başvurulan baskı politikasından vazgeçilmesi ve yerine, imtiyazlar tanıyan, uzlaşma yanlısı, yani adem-i merkeziyetçi bir siyaset oluşturuyordu. Bu önemli değişiklik önerisini herkes memnunlukla karşıladı. Hüseyin Cahit, bir an önce gerçekleşmesi için sabırsızlandığını yazıyordu.[57]

Anayasanın 35. maddesinin değiştirilmesi sorunu olduğu gibi duruyordu. Mebusan Meclisi'nin çoğunluğuna sahip olan İttihatçıların, bunu artık istedikleri gibi çözmeleri kolaylaşmıştı. Ancak, bu çoğunluğa karşın, parti içindeki muhalefet nedeniyle durumlarından pek emin değildiler. Sait Paşa, Emrullah, Mithat, Nesimi, Ziya, Hayri ve Dr. Nâzım, Cavit Bey'in evinde toplanarak bu sorunu görüştüler ve 35. maddede yapılacak değişikliğin, o sıralar Meclis'ten geçirilemeyeceği kararına vardılar. Kabine, değişiklik yapılması için ısrar ederse, düşebilirdi.[58] Mebusan Meclisi bu konuda ikiye bölünmüştü ve bir anlaşmaya varmak olanaksız görünüyordu. "Meclis'te, en iyi dostlarımız, hatta Halaçyan bile, bu teklifin aleyhindeler." Sanki 1908'deki durum yeniden yaşanmaktaydı. İttihat ve Terakki'nin desteğiyle seçilmiş mebuslar, 1908'de olduğu gibi, Cemiyet'in uyguladığı siyaseti bütünüyle benimsemeyi reddediyorlardı. Cemiyet'in Anayasada bir değişiklik yaparak Meclis'e tanınan yetkiyi biraz olsun kısıtlamak istemesinin nedeni de buydu. İttihat ve Terakki bir kısır döngü içindeydi: 1908'de Cemiyet, devrimin bütün umutlarını yasama organına bağlamıştı, dört yıl gibi kısa bir süre sonra ise, iktidarı yürütme organına geri vererek devrim öncesi du-

56 *Tanin* ve *İktiham*, 23 Mayıs 1912.

57 Hacı Adil'in Meclis'teki konuşması ve H. Cahit'in makalesi, "Hacı Adil Beyin Beyanatı" için bkz. *Tanin*, 6 Haziran 1912; Y.H. Bayur, *aynı eser*, c.II/I, s.262-266.

58 Cavit, *Tanin*, 2 Ocak 1944.

ruma dönmeye başlamıştı. 11 Haziran'da İttihat ve Terakki Fırkası, 1909'da değiştirilen ve Padişah'ın yetkilerini elinden alan bazı maddeleri yeniden tersine döndürmek kararı alıyordu.[59] 7. ve 35. maddelerde değişiklik yapılmasını öneren yasa tasarısı 22 Haziran'da Meclis'e getirildi ve tartışmalardan sonra 13'e karşı 210 oyla kabul edildi.[60]

Hükümetin Meclis'e istediğini yaptırması ve muhalefeti hiç hesaba katmaması, gürültüsüz patırtısız ve yasaya uygun olarak değişiklik yapılamayacağını bir kere daha ortaya koyuyordu. Hükümetin başvurduğu Meclis'i dağıtmak, seçimler, Anayasa değişiklikleri gibi taktiklerin tümü, yasa çerçevesinde yapılmış da olsa Meşrutiyetin ve uygulayıcılarının, yani siyasetçilerin, özellikle İttihatçıların aleyhinde bir not olmuştu. Bu davranışlarıyla, ideoloji ve belirli bir yöntemden bütünüyle yoksun olduklarını kanıtlıyor; kamuoyunda hayal kırıklığının ve inançsızlığın doğmasına yol açıyorlardı. Bu durumda tek çıkış yolu, uzun süredir perde arkasında kalmış olan küçük rütbeli subayların artık siyasete atılmalarıydı.

1912 Mayıs ve Haziran aylarında, İstanbul'da birtakım subaylar, "Halaskâr Zabitan Grubu" adında bir grup kurmuşlardı. Bu grubun, Makedonya'da isyan eden birliklerle ve İstanbul'da Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla ilişkisi vardı.[61] Amaçları, iktidarı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin elinden almak ve "yasal hükümet"i geri getirmekti. Ayrıca, silahlı kuvvetlerin siyasetten çekilmesini ve hükümetin, siyaset adamlarıyla devlet memurlarına bırakılmasını istiyorlardı. Temmuz'da, Cemiyet'i iktidardan düşürmeyi başardıklarında, sözlerinde durarak, kendi aralarından hiç kimsenin hükümette görev almasına izin vermeyeceklerdi.[62]

1908 hareketini andıran bir devrimle karşı karşıya kalan Babıâli'nin tepkisi, Abdülhamit gibi baskı yöntemlerine başvurmak

59 *Tanin,* 12 Haziran 1912; Tunaya, *aynı eser,* s.323 ve sonrası.
60 *Tanin* ve *İktiham;* 23 Haziran 1912.
61 Tunaya, *aynı eser,* s.354 ve sonrası; Binbaşı Tyrell'den Lowther'e, İstanbul, 27 Nisan 1912 tarihli yazı; Lowther'den Grey'e, İstanbul, 1 Mayıs 1912 tarih ve "gizli" 371 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1486/19065).
62 Y.H. Bayur, *aynı eser,* c.II/1, s.253-258; Tunaya, *aynı eser,* s.347; B. Lewis, *aynı eser,* s.219.

oldu. Mahmut Şevket Paşa, subayların siyasete karışmalarını yasaklayan ve buna uymayanların şiddetle cezalandırılmasını öngören bir yasa tasarısı hazırladı. Harbiye Nazırı bu kanun tasarısını Meclis'e sunarken her zaman askerin siyasete karışmasının karşısında yer aldığını açıklıyordu. Üsküp valisi olduğu 1908'den beri bu çeşit faaliyetleri önlemeye çalıştığını söylüyor, Makedonya'daki son olaylar üzerine almak zorunda kaldığı bu sert önlemlerin Meclis'ten geçeceğini ümit ediyordu.[63]

Mahmut Şevket Paşa'nın yasa tasarısı için geç kalınmıştı. Bu arada, İttihatçılar, Nâzım Paşa'yla görüşmeler yapmakta, isyan eden birlikleri yatıştırmak ve aynı zamanda Sait Paşa kabinesinin düşmesini önlemek için Nâzım Paşa'ya Harbiye Nazırlığı'nı önermekteydiler. Ancak, "tarihin onu tanıdığı gibi dürüst, kolayca aldanan, saf bir asker" değil, esaslı bir siyasetçi olan Nâzım Paşa, Cemiyet'i oyalıyor, kesin bir yanıt vermeyi reddediyordu. İsyan devanı ettiğinden, 9 Temmuz'da Mahmut Şevket Paşa istifasını vermek zorunda kaldı.[64]

Mahmut Şevket Paşa'nın istifası duruma bir çözüm getireceği yerde, işleri daha da karıştırmıştı. Hayati önem taşıyan bir hükümet makamı bunalımlı bir dönemde boş kalıyordu. Harbiye Nazırlığı bir kere daha Nâzım Paşa'ya önerildiyse de, Cemiyet'in kabul edemeyeceği bazı koşullar öne sürdüğünden bir sonuca varılamadı. Süren kargaşalıkta, sorumluluk duygusu taşıyan ve sağduyu sahibi olan tek bir kişinin Harbiye Nazırlığı görevini kabul etmemesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin vargücüyle kurtarmaya çabaladığı kabinenin itibardan düşmesine yol açtı. Adaylar arasında gösterilen Mahmut Muhtar Paşa da İttihatçıların teklifini geri çevirmişti.[65] Bütün bunlara karşın, 15 Temmuz'da yapılan güvenoylaması 4'e karşı 194 oyla Sait Paşa'nın lehinde sonuçlanıyordu.[66]

63 *Tanin*, 2 Temmuz 1912; Cavit, *Tanin*, 14-20 Ocak 1944.

64 *Tanin* ve *İktiham*, 10 Temmuz 1912; İnal, *Son Sadrazamlar*, s.1971-1973; Cavit, *Tanin*, 14-15 Ocak 1944; Y.H. Bayur, *aynı eser*, c.II/I, s.258-259. Tırnak içindeki bölüm, Y.H. Bayur'un eserinden alınmıştır, s.212. (F.A.)

65 M. Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s.96-100; Cavit, *Tanin*, 14 ve 15 Ocak 1944; Moukhtar Pacha, *La Turquie*, s.159.

66 *Tanin* ve *İktiham*, 16 Temmuz 1912; İnal, *aynı eser*, s.1089; Ragıp, *aynı eser*, s.102.

Bu güvenoyu, muhalefetin, Meclis'in bağımsız olmadığı ve Cemiyet'in fikirlerini yansıtmaktan başka bir işe yaramadığı konusundaki iddialarının doğruluğunu ortaya koymaktaydı. Ve "Halaskâr Zabitan" harekete geçti. "Basında yayımlanan bir manifesto, Askeri Şûra kanalıyla Padişah'a gönderilen bir bildiri ve hepsinden önemlisi, girişilen bazı askeri hazırlık ve faaliyetler, kısa zamanda kesin sonuçlar verdi."[67] Cemiyet'in durumu hızla kötüye gitmekteydi. Bütün ümitlerini yitiren Sait Paşa, 17 Temmuz'da istifa etti. Padişah'ın, "Neye istifa ettin? Sana hâlâ güveniyorlar." sorusuna, Sait Paşa'nın yanıtı, "bana güvenebilirler, ama benim artık onlara güvenim kalmadı" olmuştu.[68] Cemiyet'te daha fazla uğraşmak için istek kalmamıştı; çökmeye razı olmuş bir hali vardı. Bir konuşmasında Talât, Halil Bey'e şöyle diyordu:

> "Aziz dostum, bir bunalımı atlatıyoruz, ikincisi çıkıyor karşımıza. Devamlı olarak kendi kendime, ülkeyi batırıyor muyuz, diye sormaktayım. Öyleyse bırakalım, öbürleri başa geçsinler. Onlar da bu vatanın evlatları değil mi? Belki de bizden daha iyi başarırlar. Biz de yardım ederiz. Amaç, vatana hizmet değil mi?"[69]

İmparatorluk artık hükümetsiz kalmıştı ve idareyi ele almak Padişah'a düşüyordu. İlk olarak orduya hitaben bir irade yayınladı. Bu iradede, birkaç gün önce kendisine bildiri yollayan subaylara çatıyor ve ordudan siyasete karışmamasını istiyordu. Her iki meclis başkanıyla da görüşmüş ve böyle zor zamanlarda devlet işlerinde çok deneyimli olan, bağımsız görüşlere sahip olan ve siyasi etkilerden arınmış kişilerden oluşturulacak bir kabineye ihtiyaç olduğu kararına varmıştı. Bu nedenle, Londra'daki Osmanlı Büyükelçisi'ni yeni kabineyi kurmak üzere yurda davet etmişti. Kabine kuruluncaya kadar ordunun; Anayasa'ya, Halifelik ve Padişahlık kurumlarının kutsal haklarına bağlı kalmasını istiyordu.[70]

67 B. Lewis, *aynı eser*, s.219; Tunaya, *aynı eser*, s.349; Ragıp, *aynı eser*, s.101.
68 Türkgeldi. *Görüp İşittiklerim*, s.55; İnal, *aynı yerde*; B. Lewis, *aynı yerde*.
69 Menteşe, *Cumhuriyet*, 23 Ekim 1946; Ragıp, *aynı eser*, s.103; Y.H. Bayur, *aynı eser*, c.II/IV, s.210-211.
70 Hatt-ı Hümayun'un metni için bkz. *Tanin*, 20 Temmuz 1912; ayrıca bkz. İnal, *aynı eser*, s.1713-1714.

31 Mart 1909'da kurulan "idare-i maslahat" hükümetinin başına getirilmiş olan Tevfik Paşa, birçok koşul öne sürerek Padişahın önerisini geri çevirdiğinden uygun bir Sadrazam bulma sorunu çözülemedi. Kâmil Paşa, Ferit Paşa ve Hüseyin Hilmi Paşa üzerinde durulmuş, ancak tartışmalı kişiler oldukları gerekçesiyle üçünden de vazgeçilmişti. Talât Bey, Halit Ziya'ya, Padişah üzerindeki bütün nüfuzunu kullanıp, Kâmil Paşa'nın atanmasını önlemesini, yoksa bunun bir iç savaşa yol açabileceğini söylemişti.[71]

Bu durumda en uygun aday Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ydı ve 21 Temmuz 1912'de Sadrazam olarak atandı. Ahmet Muhtar, siyasete karışmamasıyla tanınırdı; ayrıca asker içinde, isyan halindeki ordunun saygısını kazanıp yola getirecek kadar iyi bir ünü vardı. Oğlu Mahmut Muhtar'ın da yer almasından ötürü "Baba-Oğul kabinesi" olarak anılan kabinenin bir başka adı da –üç sabık Sadrazamın bulunması dolayısıyla– "Büyük Kabine" idi. Padişahın istediği gibi, "devlet idaresinde tecrübe sahibi kişiler"den kuruluydu. Ama "siyasi etkilerden uzak kabine" üyelerinin sayısı çok azdı; büyük çoğunluğun amacı, Cemiyet'in siyasi gücüne son vermekti.[72] Kabinede, Kâmil Paşa Şûrayıdevlet Reisi, Ferit Paşa Dahiliye Nazırı, Hüseyin Hilmi Paşa Adliye Nazırı, Nâzım Paşa Harbiye Nazırı ve Mahmut Muhtar Paşa da Bahriye Nazırı olarak görev almışlardı. Bu düzene "Muhtar Paşa-Kâmil Paşa Kabinesi" adını veren *İktiham* gazetesi bir gerçeği ifade etmekteydi: Siyasal fırtına yatışır yatışmaz, Ahmet Muhtar Paşa çekilerek Kâmil Paşa'ya yer açacaktı.[73]

Cemiyet'e artık iktidardan resmen el çektirilmişti ve yeni hükümet çalışmaya başlar başlamaz, İttihat ve Terakki'yi tümüyle yıkmaya kalkıştı. Kabinenin ilk toplantısında Sadrazam, Nâzım Paşa'ya "Cemiyet'in birkaç günlük ömrü kaldığını" söylüyordu.[74] Devrimin dördüncü yıldönümüne rastlayan 23 Temmuz'da, sıkıyönetim kaldırıldıysa

71 Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, c.III, 1941, s.47; Türkgeldi, *aynı eser*, s.49; Y.H. Bayur, *aynı eser*, c.II/I, s.279-280; Ragıp, *aynı eser*, s.104-106.

72 Ahmet Muhtar Paşa'yı sadrazamlığa atayan Hat için bkz. *Tanin*, 22 Temmuz 1912. İnal, *aynı eser*, s.1812-1815; Türkgeldi, *aynı yerde*; Moukhtar Pacha, *La Turquie*, s.159; Uşaklıgil, *aynı eser*, s.47-48.

73 Kabine'nin listesi, *İktiham*, 22 Temmuz 1912; İnal, *aynı eser*, s.1912-1915. Tevfik Paşa'dan Grey'e, 23 Temmuz 1912 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1496/31368).

74 Uşaklıgil, *aynı eser*, s.52.

da 6 Ağustos 1912'de yeniden ilan edildi.[75] Bundan böyle, Cemiyet'i batırmak ve İttihat ve Terakki'yle ilişkisi olan devlet memurlarının işlerine son verip yerlerine Cemiyet aleyhtarı memurları getirmek görevini hükümet yükleniyordu. Bu siyasete karşı çıkan Hüseyin Hilmi Paşa, Ağustos'ta istifasını verdi.[76] Hilmi Paşa'ya göre, bu siyaset bir birlik yaratacak yerde aradaki uçurumu daha da açacak nitelikteydi. Kısmen de olsa amaçlarını gerçekleştirmiş olan "Halaskâr Zabitan", 24 Temmuz'da yeniden harekete geçti. Mebusan Meclisi Başkanına gönderdikleri bir ültimatomla Meclis'in 48 saat içinde dağıtılmasını istediler.[77] Mebusan Meclisi'nde hâlâ hatırı sayılır bir güce sahip olan Cemiyet, bu meydan okuyuşa karşı koyma kararını aldı. Halil Bey'in ültimatomu okuması üzerine Meclis'te büyük bir kargaşalık baş gösterdi. İttihatçılar, hükümetten, askerin böylesine açıktan açığa siyasete karışmasına nasıl izin verildiğinin hesabını sordular. Eski bir asker olan Ömer Naci, ültimatomun, ordudan geldiğine inanmadığını söylüyordu. Bu, Cemiyet karşıtlarınca düzenlenmiş bir siyaset oyunundan başka bir şey değildir, demeye getiriyordu.[78] Sorumluluğun Harbiye Nazırı'nda olduğu kararına varıldı ve kendisinden bir açıklama yapması istendi. Nâzım Paşa ültimatomu bir blöf olarak niteliyor, bunu yayımlayan gazetelere karşı harekete geçeceğini söylüyordu.[79] Oysa, gerçekte blöfü yapan kendisiydi; Halaskâr Zabitan Grubu, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın bir uzantısıydı ve hem Nâzım Paşa'nın, hem de Prens Sabahattin'in bu grupla ilişkileri vardı.[80]

75 *Takvim-i Vekayi,* 24 Temmuz 1912; İnal, *aynı eser,* s.1916; B. Lewis, *Emergence,* s.220; Ragıp, *aynı eser,* s.118.

76 İnal, *aynı eser,* s.1617; Türkgeldi, *aynı eser,* s.56; *İkdam,* 15 Ağustos 1912; Cavit, *Tanin,* 23 Ocak 1944; Marling'den Grey'e, İstanbul, 30 Temmuz 1912 tarih ve "gizli" 647 sayılı ve 14 Ağustos 1912 tarih ve "özel telgraf" 352 sayılı yazılar (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1496/32942 ve 371/1509/36732).

77 Menteşe, *Cumhuriyet,* 29 Ekim 1946; Cavit, *Tanin,* 18 ve 19 Ocak 1944; Tunaya, *Partiler,* s.229.

78 Tartışma için bkz. *Tanin,* 26 Temmuz 1912; ayrıca bkz. Babanzade İsmail Hakkı, "Meclis-i Mebusan'da Tarihi Bir Gün", *Tanin,* 26 Temmuz 1912; Kuran, *Osmanlı,* s.565-567; Ragıp, *aynı eser,* s.109.

79 Tartışma için bkz. *Tanin,* 26 Temmuz 1912.

80 Menteşe, *Cumhuriyet,* 23 Ekim 1912; Tyrell'den Marling'e, İstanbul, 29 Temmuz 1912 tarihli yazı, Marling'den Grey'e, 4 Ağustos 1912 tarih ve "gizli" 657 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1495/33863); Tunaya, *Partiler,* s.346-347.

Bu tartışmadan sonra, Cemiyet, Meclis'teki çoğunluğu elde tuttuğu sürece kabinenin durumunun sağlam olmayacağı anlaşıldı. Meclis'i Anayasa çerçevesinde dağıtmak, hükümetin biricik emeli haline gelmişti. 30 Temmuz'da ateşli bir tartışma sonunda yapılan güvenoylaması 45 aleyhte, 9 çekimser oya karşı 167 oyla kabinenin lehinde sonuçlandı.[81] Durumunu biraz daha sağlama alan hükümet, Mebusan Meclisi'nden geçmiş olan 35. maddenin değiştirilmesiyle ilgili yasa tasarısını Âyan Meclisi'ne sundu. Âyan Meclisi Başkanı Ahmet Muhtar Paşa, çoğunluğu eski subaylardan oluşan âyan arasında hayli nüfuzlu olduğundan, bu tasarının kabul edilmesini kolaylıkla sağladı. Âyan Meclisi 4 Ağustos'ta 35. madde ile 43. maddede yapılan değişikliği de onaylamaktaydı. 43. maddedeki değişiklik, Meclis dağıldığında yeni Mebusan Meclisi'nin iki ay süreyle olağanüstü toplantı halinde bulunmasını ve bu sürenin bir dönem daha uzatılabilmesini öneriyordu. *Tanin* gazetesi, bu yasa tasarısını, Cemiyet ve Anayasaya indirilen "son darbe" olarak nitelemekteydi.[82] Ertesi gün, Meclis'in dağıtılacağını bilen İttihatçı mebuslar, o sabah erkenden toplanarak hükümeti eleştiren bir önergeyi onayladılar, bir daha ne zaman toplanılacağını karara bağlamadan dağıldılar.[83] Bunun hemen ardından Padişah bir irade yayınlayarak Mebusan Meclisi'nin bu davranışının yasadışı olduğunu açıkladı ve bir Hatt-ı Hümayunla Meclis'i dağıtıp, yeniden seçimlere gidilmesini istedi.[84]

İttihatçılar, "Büyük Kabine"nin kuruluşundan beri çok dikkatli davranmaktaydılar. 23 Temmuz'da *Tanin*'de çıkan başyazı, olabileceği ölçüde ılımlı idi ve İttihatçıların bütün ümitlerinin Meclis'te faal bir muhalefet rolü oynayabilmek olduğunu yansıtıyordu.[85] Ama, Meclis'in dağıtılması üzerine bu ümitlerini yitirdiler ve kendilerini daha da kötü günlerin beklediğini düşünerek faaliyetlerini adım adım başkentten Se-

81 *Tanin* ve *İktiham*, 31 Temmuz 1912; Y.H. Bayur, *aynı eser*, c.II/I, s.290-293; Ragıp, *aynı eser*, s.110-111.
82 Babanzade İsmail Hakkı, "Son Darbe", *Tanin*, 5 Ağustos 1912; Ragıp, *aynı eser*, s.111-112.
83 *Tanin*, 6 Ağustos 1912.
84 *Tanin*, 6 Ağustos 1912; İnal, *aynı eser*, s.1817-1818.
85 İsmail Hakkı, "10 Temmuz ve Yeni Kabine".

lanik'e doğru kaydırmaya başladılar.[86] Ancak, Makedonya'da İttihatçı gücün yeniden canlanmasından çekinen hükümet, 8 Ağustos'ta sıkıyönetim ilan etti.[87] Hükümetin Cemiyet'e karşı aldığı önlemler gittikçe artmaktaydı. *Tanin* gazetesinin başına gelenler bu önlemlerin sertliği ve Cemiyet'in çöküşü konusunda iyi bir fikir vermektedir. *Tanin,* 11 Ağustos'ta hükümetin baskısı sonucu "kendi isteğiyle" yayımını durdurma kararı almış, 21 Ağustos'ta yeniden çıkmaya başlamış ve 3 Eylül'de de kapatılmıştı. Ertesi gün *Cenin* adıyla çıkmayı denedi. Ancak bu girişim hemen önlendi. Gene de bir gün sonra *Senin* olarak çıktı ve 12 Eylül'e kadar yayımlanmaya devam etti. Bu tarihte bir kez daha kapatılınca, bu sefer *Hak* adını aldı. Bu saklambaç oyunu Kasım ayına kadar sürdü; sonunda *Tanin,* durum düzelene kadar yayımını durdurdu.[88]

Cemiyet'in her şeye karşın umudunu yitirmediği 1912'de yapılan yıllık kongresinden anlaşılmaktadır. Bu, ilk kez Selanik dışında yapılan bir yıllık kongreydi. Cemiyet, İstanbul'da polis gözetimi altında toplanıyordu. Kongrede, hükümetin aldığı ve Padişahın onayladığı Meclis'i dağıtma kararının Anayasaya aykırı olduğu öne sürüldü.[89] Bu davranışın yasal olmadığını oybirliğiyle kabul eden delegeler, gelecek seçimlere katılıp katılmama konusunda görüş birliğine varamıyorlardı. Aşırı uçtakiler seçimlere katılmanın, aldıkları kararla bağdaşmayacağını söylüyorlardı. Yapılan oylamada katılmama kararı alındı. Ancak, gerçekçiliği hiçbir zaman elden bırakmayan Talât, seçimlere katılmamakla Cemiyet'in hükümetle tam bir çatışmaya gireceğini, böylece hükümete Cemiyet'i yasal yollardan ortadan kal-

86 Cavit, *Tanin,* 22 Ocak 1944.

87 *İktiham,* 9 Ağustos 1912; "X", "Les courants politiques", *Revue du Monde Musulman,* c.XXI, s.205; sıkıyönetimin ilan edildiğini bildiren sirkülerin metni için bkz. Marling'den Grey'e, İstanbul, 10 Ağustos 1912 tarih ve "gizli" 695 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1482/35852).

88 *Cenin,* 4 Eylül 1912; *Senin,* 5 Eylül 1912; *Hak,* 13 Eylül 1912; Cavit, *Tanin,* 24 Ocak 1944; Le Bouvat, "La guerre balkanique dans la presse ottomane", *Revue du Monde Musulman,* c.XXI, s.234 ve 226-227.

89 1912 Kongresinde alınan kararlar için bkz. Marling'den Grey'e, İstanbul, 16 Eylül 1912 tarih ve "gizli" 788 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1486/39742); Tunaya, *aynı eser,* s.192-193; Ragıp, *aynı eser,* s.208 ve sonrası.

dırma fırsatı vereceğini söylüyordu. Uzun tartışmalardan sonra sorun yeniden oya kondu ve bu kez, 85 oy farkla seçimlere katılma kararı alındı.[90]

Bu arada, Balkan devletleriyle savaşa girmek olasılığı gittikçe artmakta ve bütün siyasal tartışmaları ikinci plana itmekteydi. Yavaş yavaş bütün siyasi faaliyetler önemini yitiriyor; seçimler erteleniyor; partiler bu tehdide karşı koyabilmek için geçici ve resmi olmayan bir ateşkes dönemine giriyorlardı. 30 Eylül'de Balkanlar'da, bir gün sonra da Türkiye'de seferberlik ilan edildi. 2 Ekim'de müttefikler isteklerini bildirdiler. .Babıâli'den, Büyük Devletler'in onayıyla Makedonya'ya İsviçreli ya da Belçikalı bir genel vali ataması, yerel yasama meclisleri ve yerel jandarma örgütü kurması ve Büyük Avrupa Devletleri'nin büyükelçileri ile Balkan devletleri temsilcilerinin denetiminde reform yapması isteniyordu. Fransız Hariciye Nazırı, seferberlik ilan edildikten sonra bildirilen bu koşulların istekten çok, bir ültimatom niteliğinde olduğunu düşünüyordu.[91]

Babıâli, gerekli ıslahatı, 1880'de toplanan Doğu Rumeli Uluslararası Komisyonu'nun önerileri doğrultusunda yapmayı kabul etti. Ancak, Meclis yeniden toplanıp bu kararı onaylamadan önce bir güvence veremeyeceğini de belirtti.[92] Hiçbir kabineden, müttefiklerin isteklerini daha olumlu karşılaması beklenemezdi. Basından anlaşıldığına göre, kamuoyu, ıslahatı yalnızca Avrupalıların işe karışmasını önlemek yönünden gerekli görmekteydi. Islahatın muhtariyet ya da adem-i merkeziyetçiliğe dönüşmesi önemliydi.[93] Cemiyet, aklı başında hiçbir hükümetin Büyük Devletler'in denetimi altında ıslahat yapmak sorumluluğunu yüklenmeyeceğini hatırlatarak, hükümeti, Osmanlının devlet işlerine Av-

90 Kararlar için bkz. Marling'den Grey'e, İstanbul, 16 Eylül 1912 tarih ve "gizli" 788 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1486/39742); Ragıp, *aynı eser*, s.214-216.

91 Bertie'den Grey'e, Paris, 2 Ekim 1912 tarih ve "gizli telgraf" 145 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1499/41350); Ragıp, *aynı eser*, s.120.

92 Babıâli'nin Büyük Devletler'e resmi notası için bkz. İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 371/1501/43420.

93 *Tanin* ve *İkdam*, 8 Ekim 1912; Bouvat, "La Guerre balkanique dans la presse ottomane", *Revue du Monde Musulman*, c.XXI, s.225; Moukhtar Pacha, *La Turquie*, s.170-171.

rupa'nın karıştırılmaması konusunda uyardı.[94] Savaş ilan edildiğinden bu yana verilen tavizler gün geçtikçe daha çok göze batmakta, "yerli basının her çeşidi Babıâli'nin herhangi bir müdahaleyi kabul etmesine karşı bir tutum benimsemekteydi... Hep bir ağızdan, böylesine küçük düşmektense savaşa girmeyi tercih ettiklerini söylüyorlardı."[95]

Yeni durum bazı değişiklikleri zorunlu kıldı. Her şeyden önce, İtalya'yla yapılan savaşa bir son verilmeliydi. 17 Ekim'de, Balkan Savaşı başlamadan bir gün önce, Lozan'da İtalyanlarla barış imzalandı. İtalya Trablus'u almış; ancak Babıâli'yi iyiden iyiye küçük düşürmemek için, Trablus kadısını atama yetkisini Halife-Padişaha bırakmıştı. Ayrıca, Kadı'nın Halife ile Libyalı Müslümanlar arasında dinsel bağlantıyı kurmasına izin verilmişti.[96] Bu durumda, Babıâli diplomatik alanda saldırıya geçme kararı aldı. 29 Ekim'de İngiliz dostu, eski Sadrazam ve deneyimli politikacı Kâmil Paşa göreve çağrıldı.[97] Yeni Hariciye Nazırı, 3 Kasım'da, "Büyük Devletler'in arabuluculuğuna başvurmak ve müdahale etmelerini istemek için zamanın uygun olduğunu"[98] açıklıyor ve dört gün sonra, Sir Edward Grey'e yazdığı şahsi bir mektupla İngiltere'nin "müttefiki Rusya'yı, biricik amacı Türkiye'yi ortadan kaldırmak olan bu savaşı önlemeye teşvikini"[99] istiyordu.

Kâmil Paşa'nın atanması, dışarıda, İngiltere ya da Üçlü İttifak'ın sempatisini kazanmak gibi bir sonuç vermemiş, üstelik içeride savaş tehdidiyle kendiliğinden ortaya çıkan siyasi ateşkesin sona ermesi

94 H. Cahit, "Devletlerin Teşebbüsü"; *Tanin,* 10 Ekim 1912; İsmail Hakkı, "Harp ve Diplomasi", *Tanin,* 22 Ekim 1912.

95 Lowther'den Grey'e, İstanbul, 18 Ekim 1912 tarih ve "gizli" 875 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1502/44676).

96 Karl Strupp, *Aktenstücke zur Orientalischen Frage,* 1916, s.256-261; Danişmend, *Kronoloji,* c.IV, s.395-396.

97 *İkdam,* 30 Ekim 1912; İnal, *aynı eser,* s.1410; Türkgeldi, *aynı eser,* s.67-68.

98 Lowther'den Grey'e, İstanbul, 3 Kasım 1912 tarih ve "gizli telgraf" 576 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1513/46564).

99 Kâmil Paşa'dan Grey'e, 7 Kasım 1912 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/79, *Grey Belgeleri).* Kâmil Paşa resmi kanaldan Grey'e başvururken, Cavit, "İttihat ve Terakki Cemiyeti" için gösterdiğimiz çabalarda, nüfuzunuzu kullanarak bize yardımcı olmanızı rica ederim" diyordu. Bkz. Winston, S. Churchill, *The World Crisis,* 1923, c.I, s.523-525.

gibi kötü bir etkisi olmuştu. Cemiyet aleyhtarları bu atamayı sevinçle karşılarken, İttihatçılar, başdüşman ilan ettikleri Kâmil Paşa'nın Hariciye Nazırı olmasına şiddetle karşı çıkıyorlardı.[100]

Savaş, Osmanlı silahlı kuvvetleri için bir felaket haberinden başka bir şey değildi. İtalya'yla savaşan Türk ordusunun yeniden seferberlik durumuna geçebilmesi hayli zaman aldı. Yeni düşmanlarla yeni bir alanda savaşmak için ordu ne manen, ne de maddeten hazırdı. Makedonya'da bir savaş çıktığında uygulanmak üzere önceden hazırlanmış bütün planlar, Harbiye Nezaretindeki siyasi değişiklikler yüzünden altüst olmuştu. Savaş planlarının hazır olup olmadığı sorulduğunda, Nâzım Paşa, "Mahmut Şevket Paşa'nın zamanından kalma bazı planlar var. Onları bulup inceleyeceğim."[101] demişti; ama bu planlar hiçbir zaman kullanılmadı. Hemen hemen hiç örgütlenmemiş olan Türk ordusu her yerde bozguna uğramaktaydı. Kasım başlarında, başkente sadece 65 kilometre kadar uzaklıktaki Çatalca savunma hattına kadar çekilmek zorunda kalmıştı. Tam bir yenilgi an meselesiydi. Daha fazla savaşmayı göze alamayan kabine, düşmanla en uygun anlaşma şartlarını aramaktaydı.

Osmanlı ordularının geri çekilmeye başladıkları 6 Kasım akşamı Kâmil Paşa, Nazırlar düzeyinde bir toplantı düzenledi. Öylesine umutsuzdular ki, Büyük Devletler'in çıkarlarını korumak için İstanbul limanına birer savaş gemisi göndermelerine izin verme kararı aldılar. Bu, Babıâli'nin artık kanun ve nizamı yürütecek güçte olmadığını açıkça itiraf etmesi demekti. Bu karar, ertesi gün *Renin* gazetesinde ağır bir dille eleştirildi.[102] Birkaç gün sonra Kâmil Paşa, Fitzmaurice'e, Büyük Devletler arabuluculuk geri çevirdikleri için doğrudan doğruya Bulgaristan Kralı'yla ilişkiye geçmeye çalıştığını söylüyordu. Ayrıca, Çatalca'daki durum iyice kötüleşirse Harbiye Nazırına bir ateşkes anlaşması isteme yetkisi verdiğini de

100 *Tanin* ve *İkdam*, 30 Ekim 1912.

101 Türkgeldi, *aynı eser*, s.60; Ragıp, *aynı eser*, s.118-120, 129 ve sonrası; Balkan Savaşıyla ilgili olarak bkz. Kuran, *Osmanlı*, s.573-585; R. Rankin, *The Inner History of the Balkan War*, 1914; birkaç yerde.

102 *Renin (Tanin)*, 7 Kasım 1912.

açıklıyordu.[103] Kâmil Paşa'yla görüşmesinden sonra, Fitzmaurice, "Türklerin Bulgarlarla daha fazla savaşmaya cesaretleri olmadığına"[104] karar vermişti.

Kâmil Paşa, bir an önce barış yapılması için çalışırken; Cemiyet, vargücüyle direnmeye devam edilmesini savunuyordu. Hüseyin Cahit, Türkiye'nin yapılacak barış görüşmelerinden hiçbir şey kazanamayacağını yazıyordu. Babıâli'nin elinde, savaştan önceki sınırları kabul etmek ya da küçük bir kayıpla işin içinden sıyrılmak olanağı varsa, bunu hemen yapmalıydı. Ama, Türkiye'yi kayıtsız şartsız Avrupa'nın kucağına atmak bir felaket olurdu.[105] Neyse ki, Kasım sonlarına doğru Türk ordusu, Bulgarları Çatalca hattında durdurmayı başardı. Bu tarihten sonra, Türklerin kendilerine olan güveni arttı; toparlanarak saldırıya geçtiler. Oldukça geniş bir alanda çarpışan Bulgarlar ise, gittikçe kötü duruma düşmeye başladılar.[106] Bu değişiklik üzerine Babıâli ateşkes önerisinde bulunmak için uygun zamanın geldiğini düşünmeye başladı. Oysa, İttihatçılar buna şiddetle karşıydılar. Kamil Paşa, 8 Kasım'da Selanik'in Yunanlıların eline geçmesiyle birlikte, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin düşme zamanının geldiğine inandığından Cemiyet'e karşı sıkı önlemler almaya başlamıştı. Bazı İttihatçılar hapsedilip Anadolu'ya sürülüyor, yolunu bulanlar Avrupa'ya kaçıyorlardı.[107] İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en gürültücü olanlarını başından atmış olan Babıâli, 3 Aralık'ta tarafların en fazla bir hafta içinde görüşmelere başlamaları koşuluyla ateşkes anlaşmasını imzaladı.[108]

103 Lowther'den Grey'e, İstanbul, 11 Kasım 1912 tarih ve "gizli telgraf" 611 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1513/48125).

104 Fitzmaurice'den Tyrell'e, İstanbul, 6 Ocak 1913 tarihli "özel" yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/79. *Grey Belgeleri).*

105 *Tanin,* 9 Kasım 1912.

106 George Pilcher, "In the Chatalja Lines During the November Battle" *The Nineteenth Century,* c.LXXIII, 1913, s.624-643; Ragıp, *aynı eser,* s.130.

107 "Tevkifata Dair-İdare-i Örfiye Beyannamesi", *İkdam,* 26 Kasım 1912; Cavit, *Tanin,* 12, 14 ve 18 Şubat 1944. Selanik düştükten sonra Kâmil Paşa'nın şöyle dediği söylenir: "Artık gelecekleri kalmadı; Selanik'te merkezlenmiş bir ihtilal partisiydiler. Selanik elden gitti, onların da çekilmeleri gerekir." Bkz. Türkgeldi, *aynı eser,* s.76.

108 *İkdam.* 4 Aralık 1912.

Artık, inisiyatif savaş meydanından konferans masasına kaymıştı ve savaşa devam edilip edilmeyeceğini, düşman eline geçen Edirne şehrinin durumu belirleyecekti. Taraflar Aralık ve Ocak ayları süresince barış koşullarını görüşmek üzere Londra'da toplandılar. Türk heyeti, daha Paris'teyken, Türkiye için küçük düşürücü koşullar öne sürülürse anlaşmayı imzalamayacağını açıklamıştı. Reşit Paşa, Türkiye'nin askeri gücünün gün geçtikçe iyileştiğine ve tarafların ağır koşullar öne sürmeleri halinde savaşın yeniden başlayabileceğine işaret etmişti.[109] Türkiye'nin barış önerisi 1 Ocak 1913'te konferansa getirildi.[110]

1. Edirne vilayetinin batısında kalan bütün işgal edilmiş topraklar boşaltılacak, yalnızca özerk Arnavutluk'un durumu ve sınırları hakkında karar verme yetkisi Büyük Devletler'e bırakılacaktı.

2. Edirne vilayeti Osmanlı İmparatorluğu'nda kalacak; gerekirse, Türkiye ile Bulgaristan, aralarındaki sınırda yapılacak değişiklikler konusunda görüşeceklerdi.

3. Türkiye, Ege denizindeki adaları bırakmayacak, gerekirse bu konuda Büyük Devletler'le görüşecekti.

4. Türkiye koruyucu devletlerin Girit konusunda alacakları herhangi bir kararı kabul etmeye hazırdı.

5. Yukarıdaki dört madde bölünmez bir bütünü oluşturmaktaydı.

Türkiye'nin önerileri müttefikler tarafından kabul edilmedi; Babıâli birkaç küçük değişikliğe razı olduysa da; bu bir şeyi halletmedi. Görüşmelere devam edilemedi. Grey'in sabrı ve azmi olmasaydı konferans dağılabilirdi. Grey, işe karışarak, soruna ancak Büyük Devletler'in her iki tarafa da kendi isteklerini kabul ettirmeleriyle çözüm bulunacağına karar verdi. Bu nedenle, Büyük Devletler'in elçilerini 13 Ocak'ta bir toplantıya çağırdı. Toplantıda hazırlanan ortak notada, Babıâli'nin Edirne'yi Bulgarlara bırakması ve Adalar sorununa Büyük Devletler'in çözüm bulması isteniyordu. Notada ayrıca, Babıâli bu "tavsiye"yi dinlemezse, savaşın yeniden başlayacağı ve Türkiye'nin oldukça güç bir durumda kalacağı belirtilmişti. Barış imzalandıktan sonra, Babıâli, Bü-

109 *Times*, 14 Aralık 1912.
110 *İkdam* ve *Times*, 2 Ocak 1913.

yük Devletler'den maddi ve manevi yardım isteyebilecekti; ancak bunun nasıl karşılanacağı, onların tavsiyelerine uyup uymamaya bağlıydı. Nota 17 Ocak'ta Babıâli'ye verildi.[111] Bir emirden başka bir şey olmayan bu nota karşısında Babıâli, ne yapacağını şaşırmıştı. Görünürde kabul etmekten başka bir yol yoktu. Kâmil Paşa'nın Edirne'den vazgeçmeye karar verdiğini düşünen İttihatçılar, 23 Ocak'ta bir hükümet darbesiyle Kâmil Paşa'yı devirdiler ve yeni bir hükümet kurdular.

Tarihte "Babıâli Baskını" olarak bilinen bu darbeyi, Edirne'nin elden gittiğine inanan İttihatçıların umutsuzluk içinde giriştikleri bir hareket olarak nitelemek yanlıştır. Darbe, uzun süreden beri düşünülmekte, hazırlanmaktaydı. Darbenin nedenini Kâmil Paşa'nın Sadrazamlığa getirilmesinde aramak daha yerinde olur.

İtalya'yla savaşa girildiği günlerde, Cemiyet'in bir koalisyon kurmak için muhalefetle görüşme çabalarına ve bu konudaki başarısızlığına yukarıda değinmiştik. Balkan Savaşı sırasında da, bu kez muhalefette olan Cemiyet, gene partizan olmayan bir hükümet kurulması için girişimlerde bulunmuştu. Müttefikler isteklerini bildirdiklerinde Cemiyet, derhal bir bildiri yayınlayarak hükümetin yanında yer alacağını, işbirliği yapmaya hazır olduğunu ve işin içine geçmişi karıştırmayacağını açıklamıştı. Ancak, Kâmil Paşa'nın yeniden Sadrazamlığa getirilmesi üzerine, bu iyi niyet gösterisi çok sürmedi; düşmanlık ve kuşku yeniden siyasete egemen oldu.[112]

Cemiyet, görüşüne ters düşen bu değişikliğe karşın, Kâmil Paşa'yla uzlaşmaya çalıştı. Ama başarılı olamadı. İttihatçılar, Mahmut Şevket Paşa'nın Harbiye Nazırlığına getirilmesini ve daha tarafsız bir kabine kurmasını istiyorlardı. Mahmut Şevket Paşa'nın bu nezarette iki buçuk yıllık deneyimi olduğunu, savaş planları hazırladığını öne sürüyorlardı. Dolayısıyla günün koşullarına uygun nitelikte bir Har-

111 Grey'den Lowther'e. Londra, 17 Ocak 1913 tarihli yazı. *British documents on the origins of the war, 1898-1914,* c.IX/II, s.417; Bompard'dan Poincaré'ye. 17 Ocak 1912 tarihli yazı, *Documents Diplomatiques Français,* 3. seri, c.V, no. 230, s.290-291; *Times.* 14 ve 17 Ocak 1913; G.F. Abbott, "Peace?" *Nineteenth Century,* c. LXXIII, 1913, s.41-52.

112 Bkz. dipnot 28; Ragıp, *aynı eser,* s.96-100.

biye Nazırı olacağı kanısındaydılar. Oysa, Nâzım Paşa'nın İtilafçılarla yakın ilişkisi olduğu ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni tutmadığı biliniyordu. Üstelik, uzun süredir Bağdat'ta vali olarak bulunduğundan, askeri sorunlardan hayli uzak kalmıştı.

Talât Bey ve Sait Halim Paşa, 6 Kasım'da, bu konuyu görüşmek üzere Kâmil Paşa'yı ziyaret ettilerse de, Sadrazam işbirliğine yanaşmadı. Onlara "kısa ve kuru bir dille" cephedeki birliklerin moralinin çok düşük olduğunu söylemeyi yeterli görmüştü. Savaşa devam etmek söz konusu olamayacağından, sorunu masa başında çözmenin yollarını arıyordu.[113] Talât, ayrıca Mahmut Şevket Paşa'yı da görmeye gitti, ama sağlık durumunun iyi olmadığını söyleyen Paşa, önerilen makamı reddetti.[114] 8 Kasım'da, *Tanin*'de, Mahmut Şevket Paşa'nın genel müfettiş olarak atanacağı haberi yayımlandı. Bu haber hükümet çevrelerinde hayli karışıklığa yol açtı. "Padişahın damatları, Kâmil Paşa ve Şeyhülislam'la birlikte bu tayini önlemek amacıyla kayınpederlerini ziyaret ettiler."[115] *Tanin* hemen kapatıldı.[116] Cemiyet ile Kâmil Paşa arasında 9 Kasım'da yapılan son görüşme de bir sonuç vermedi.

Kâmil Paşa'nın deyişiyle "İttihatçıların durum ve görüşlerinde iyi niyet belirtisi bulunmadığından, her iki tarafın da birbirine karşılıklı öğüt vermesinden sonra mesele kapandı."[117] Bu tarihten sonra Kâmil Paşa, Cemiyet üzerindeki baskısını artırdı. Cemiyet de işi konuşarak çözmekten vazgeçerek bir komplo hazırlamaya girişti.[118]

Kâmil Paşa'yı yerinden oynatmayı başaramayan Cemiyet, bu kez Nâzım Paşa'ya dönmüştü. Brüksel'deki İttihatçılara yazdığı bir mektupta, Talât, sonunda bir darbe yapmaya karar verdiklerini bildirmekteydi.[119] Mektupta, önce Nâzım Paşa'yla görüşerek, ona, savaş-

113 H.K. Bayur, *Kâmil Paşa,* s.390; Cavit, *Tanin,* 7 ve 9 Şubat 1944.
114 H.K. Bayur, *aynı yerde*; Cavit, *Tanin,* 7 Şubat 1944.
115 Cavit, *Tanin,* 8 Şubat 1944.
116 Cavit, *Tanin,* 10 Şubat 1944.
117 H. K. Bayur, *Kâmil Paşa,* s.390; Y. H. Bayur, *Tarih,* c.III/IV, s.258-263.
118 Cavit, *Tanin,* 12, 14 ve 18 Şubat 1944 ve *Times,* 11, 18 ve 20 Kasım 1912.
119 Talât'ın mektubunun fotokopisi; Cavit'in hatıralarına ek olarak, *Tanin,* 24 Şubat 1944. 444 kelimelik ve 14 Ocak 1913 (Rumi, 1 Kanunisani, 1328) tarihli bu mektup, Kasım ortasından Ocak ortasına kadar geçen iki aylık dönem içinde İttihatçıların faaliyetlerini anlatmaktadır. Talât hiçbir yerde tarih vermediğinden, sözünü ettiği toplantıların ne zaman yapıldığı, daha da önemlisi, Cemiyet'in hareket planını ne zaman değiştirdiği belli değildir. Gene de, bu mektubun çok önemli bir belge olduğu kesindir.

maya devam etmesi için teşvik ettikleri Kurmay Başkanı İzzet Paşa gibi deneyimli adamlar, Enver, Fethi, Cemal gibi İttihatçı subaylar kullanmasını salık verdiklerini yazıyordu. Ancak Nâzım Paşa, bu yaklaşma çabalarına pek karşılık vermemiş, onlar da ellerinden geleni yaptıklarına inandıktan sonra, Nâzım Paşa'yla uğraşmaktan vazgeçmişlerdi. Bunun üzerine Mahmut Şevket Paşa, İzzet Paşa ve İttihatçı subayların işbirliğiyle hükümeti devirip başa geçme olasılığı üzerinde durmaya başlamışlardı.[120] Büyük bir gizlilik içinde yapılan özel bir toplantıda (tarihi belirtilmemektedir) bütün olasılıklar gözden geçirilmiş, planlar hazırlanmıştı. Ancak, Türklerin savaş açacak (özellikle, Çatalca hattını yarıp saldırıya geçecek) halleri kalmadığından, bir hükümet darbesinin eratın moralini daha da bozacağını düşünmüşlerdi. Bu nedenle, hiç olmazsa bir süre için darbe planları bir kenara bırakılmıştı. Bir zaman sonra (ne zaman olduğunu tahmin etmek güç), bazı kabine üyeleri, elinde hiçbir olanak bulunmadığı halde Edirne'den vazgeçmemeye kararlı olan hükümete karşı çıkmaya başlamışlardı. Bu muhalifler, kabinenin istifa etmesini ve kurulacak yeni kabinenin Edirne'den vazgeçerek ülkeyi içine düşmüş olduğu zor durumdan kurtarmasını istiyorlardı (Yalçın, *Tanin*, 24 Şubat 1944).

Bu arada, Kâmil Paşa bir meşveret meclisinin toplanmasını önermekteydi. Ancak, bazı nazırlar, bu yola başvurmakla kabinenin iyiden iyiye itibardan düşeceği ve ülkenin daha da çabuk batacağı kanısındaydılar (Yalçın, *aynı yerde*). İttihatçılar kabinenin bu konudaki tartışmalarına karışmamaya karar verdiler. Ancak, kabine istifa kararı alırsa, tutumları şöyle olacaktı:

> "Arnavut Ferit (Paşa) ya da Reşit gibi zararlı kişilerin iktidara geçmelerini önlemeye çalışacaktık. Eğer yeni kabineyi kurma görevi Nâzım'a teklif edilirse, ne destekleyecek, ne de kabinesinde görev alacak (tarafsız kalacak)tık... Her ne koşulla olursa olsun,

120 Yalçın. *Tanin*, 24 Şubat 1944; 12 Ocak'ta Talât'ın mektubunun tarihinden iki gün önce, "Enver Bey'den sonra İttihatçı subaylar arasında en fazla nüfuz sahibi olan... Mülâzım Zeki Bey" adında biri Alman Büyükelçisini ziyaret ederek "Arkadaşlarının Kâmil Paşa'yı barış sorunu konusunda kararsız davranışından ötürü kınadıklarını ve savaşı sürdürmek için kabineyi devirmek niyetinde olduklarını" açıklamıştı. Bkz. Baron von Wangenheim'den Alman Dışişlerine, 12 Ocak 1913 tarihli yazı, *Alman Diplomatik Belgeleri*, c.IV, s.156.

barış yapıldığında, ordunun, bu durumu yaratanları, yani kabineyi cezalandırmak isteyeceği muhakkaktı ki, bunun için gerekli hazırlıklar yapılmıştı. Bundan sonra planımızın uygulanmasına geçilecekti. Kabine düşürülecek, Cavit ve Cahit'in teklifine uygun olarak bizler iktidarı ele alarak, eğer nasipse, ülkeyi yeniden canlandırmak için çalışacaktık. Bu olasılık için hazırlanmaya başlamalıydık."[121]

Talât'ın mektubundan, Cemiyet'in, ancak, başka birisi imzalayıp vebalini yüklendikten sonra iktidar ve sorumluluğu üzerine almak niyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Öne sürdükleri tek koşul, Edirne'nin barış yapmak pahasına feda edilmemesiydi. Ancak 17 Ocak tarihli ortak notadan sonra bu koşulun yerine getirilmesi olanaksızdı. Başından beri karamsar olan Kâmil Paşa, bunun farkındaydı, ama aynı zamanda Edirne'yi vermenin günahını yüklenmeyecek kadar deneyimli ve kurnaz bir politikacıydı. Bu açmazdan kurtulmanın yolunu, İmparatorluğun önemli ve sorumlu kişilerinden kurulu bir Saltanat Şûrası toplamakta ve şehri Bulgarlara terk etme sorumluluğunu onlarla birlikte yüklenmekte bulmuştu.

Saltanat Şûrası, 22 Ocak'ta Dolmabahçe'de toplanmış ve hemen hemen oybirliğiyle kabinenin barış konusundaki tutumunu desteklediğini belirtmişti.[122] Ertesi gün, kabine, ortak notaya bir yanıt hazırlamak üzere Babıâli'de toplanıyordu. Ancak, daha yanıtın müsveddesi hazırlanmadan İttihatçılar baskın yapacak; Enver'le birlikte birkaç kişi toplantı odasına girerek, Kâmil Paşa'yı tabanca tehdidiyle istifasını imzalamaya zorlayacaklardı.[123] Odanın kapısında karşılaştıkları Nâzım Paşa'yı da vurdular. Ölmeden önce "Beni aldattınız. Bu muydu verdiğiniz söz?" demesinden de anlaşılacağı gibi, Nâzım Paşa

121 Yalçın, *Tanin*, 24 Şubat 1944.

122 *İkdam*, 22 ve 23 Ocak 1913; H.K. Bayur, *Kâmil Paşa*, s.384-386; Bompard'dan Jonnart'a, İstanbul, 23 Ocak 1913 tarihli yazı. *Documents Diplomatiques Français*. 3. seri, c.V, no. 242, s.300.

123 Hükümet darbesi konusunda bkz. Ragıp, *Esrar Perdesi*, birkaç yerde: Kuran, *Osmanlı*, s.586 ve sonrası: Danişmend, *Kronoloji*, c.IV, s.397-401; Y.H. Bayur, *Tarih*, c.II/I, s.254 ve sonrası; H.K. Bayur, *aynı eser*, s.386 ve sonrası; İnal, *Son Sadrazamlar*, s.1411 ve sonrası, 1874 ve sonrası; Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.78-79; Edib, *Memoirs*, s.342.

ile Cemiyet arasındaki ilişki oldukça karışıktı.[124] Öte yandan, Nâzım Paşa'nın öldürülmesini, ordunun "durumdan sorumlu olanlara" vermek istediği ceza olarak yorumlamak da mümkündür.[125]

Kâmil Paşa'nın Edirne'yi verip vermeyeceği konusunda kesin bir şey söylemek olanaksızdır, ancak eldeki belgeler, şehri terk etmeye hazır olduğunu göstermektedir. Saltanat Şûrasını toplamaktaki amacı, savaş konusunda bir fikir birliğine varabilmekti. Düşüşünden on iki gün sonra, Mısır'a gitmek üzere, Hidiv'e ait bir vapurla İstanbul'dan ayrılırken kendisini geçirmeye gelen Fitzmaurice'e, "kendisinden sonra iktidara geçenlerin Avrupa'nın dostça tavsiyelerini dinlemeyeceklerinden ve bu yüzden Türkiye'nin daha fazla toprak ve para kaybedeceğinden korktuğunu söylüyordu. 2 milyon altın değerinde olan silah ve askeri gereçleri kurtarmaya çalışmıştı... Bunların Çatalca savunma hattını güçlendirmek için gerekli olacağını düşünmüştü..."[126] Bu konuşmanın anlamı, Kâmil'in Edirne'yi gözden çıkarmış olduğudur.

Öte yandan, Cemiyet'in, Kâmil Paşa'nın Edirne'den kesin olarak vazgeçmiş olduğunu düşünmekle bir yanlışlık yapıp yapmadığı önemli değildir. Hükümeti devirmeye çoktan karar vermişlerdi. Günün siyasetinde duygusal bir önem taşıyan Edirne sorunu ise, darbeye psikolojik bir destek olmaktan öteye gitmiyordu. Edirne'yi elde tutmanın ne kadar güç olduğunun İttihatçılar da farkındaydılar. Kendileri iktidara geçtikten sonra, itibarlarını, hatta iktidarı kaybetmeyi göze almadan bu şehirden vazgeçmeleri mümkün olamazdı. Edirne uzun ve kahramanca bir direnişten sonra, 23 Mart 1913'te Sırplarla Bulgarların birlikte giriştikleri bir saldırıda düştü. Ancak, Balkan devletleri savaş ganimetleri konusunda kendi aralarında çekişmeye başlayınca, Cemiyet, bu durumdan yararlanıp, Edirne'yi geri aldı ve böylece Edirne'nin kurtarıcısı sıfatını da hak etmiş oldu.

124 Nâzım Paşa'nın bu sözlerini aktaran: Türkgeldi, *aynı yerde*; Kuran, *aynı eser*, s.588; Nâzım ile İttihatçılar arasındaki karmaşık ilişki konusunda bkz. H.K. Bayur, *aynı eser*.

125 Talât'ın mektubu, *Tanin*, 24 Şubat 1944.

126 Fitzmaurice'in raporu, 5 Şubat 1913 (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2451/340).

VI. BÖLÜM

CEMİYET'İN GÜCÜNÜ SAĞLAMLAŞTIRMASI

İttihatçıların iktidarı muhalefete kaptırdıkları altı aylık sürede, Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük değişiklikler olmuştu. İmparatorluğun Avrupa kıtasındaki topraklarının hemen hepsi Balkan devletlerinin eline geçmişti. Edirne kuşatılmış ve İttihatçılar, ancak bu şehri kurtarmak gerekçesiyle Kâmil Paşa kabinesini devirebilmişlerdi. Bundan sonraki altı ay boyunca Edirne, Türk siyasi hayatında oldukça önemli bir yer tuttu. Oysa, gerçekte, ağırlık merkezi Arap eyaletlerine doğru kaymıştı.

23 Ocak'ta yapılan hükümet darbesi, İttihatçılar için tehlikeli ve cüretli bir adımdı, ama eski nüfuzlarını kazanmak için kaçınılmazdı. İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde Talât ve taraftarlarının grubu, Edirne'nin Bulgarlara terk edilmesi ve sorumluluğu İtilafçıların yüklenmesinden sonra iktidara gelmeyi yeğlediklerini açıkça belirtmiş bulunuyorlardı. Eldeki belgeler Kâmil Paşa'nın Edirne'yi vermeye hazır olduğunu göstermektedir. Ancak, bunun gerçekleşmesini beklemek, heyecanın ve yurtseverlik duygularının egemen olduğu ortamdan yararlanmamak demek olurdu, bu da halkın darbeyi olağan karşılamaması tehlikesini doğururdu. Millet Meclisi'nin* kabineyle fikir birliğine varması Kâmil Paşa'nın elinde güçlü bir silahtı ve en küçük bir gecikme, Sadrazamın durumuna yasal bir geçerlilik kazandırabilirdi. Barış kararının kamuoyunca kabul edilir hale gelmesi, istikrarın kısmen de olsa sağlanması demekti ki, o zaman da İttihatçıların bir darbe girişiminde bulunacak kadar güçleri olmazdı. Altı aylık baskı politikası Cemiyet'i hayli yıpratmıştı; bu açığı ancak uygun zaman kollayarak ve taktik kullanarak kapatabilirdi.

* Genellikle o tarihte Millet Meclisi, Âyanla beraber Mebusan Meclisi'nin yaptığı toplantıya deniyordu. (Ç.N.)

İttihat ve Terakki Cemiyeti, yeniden iktidara geldiğinde, durumu hiç de sağlam değildi. Son beş yıl içindeki yıpratıcı politik çatışmalar, Cemiyet'i başlangıçtaki benliğinin bir gölgesi haline getirmiş, İtilafçılar ise örgütlenecek zaman kazanmışlardı. İtilafçı hükümet devrilmişti, ama İtilafçı örgüt hâlâ vardı ve bir karşıdarbe tehlikesi ortadan kalkmış değildi. Edirne, Türklerde kaldığı ve gerilim yüksek olduğu sürece bu tehlike vardı. Çünkü şehir düşer düşmez ikinci bir darbe için gerekli psikolojik ortam kendiliğinden hazırlanmış olacaktı. Bunu bilen İttihatçılar endişe içindeydiler.

Bu kritik durumda, Cemiyet'in her şeye karşın olgun davrandığını söylemek gerekir. Muhalefetten öç almaya kalkıp, aradaki siyasi uçurumu daha da açmak yerine, uzlaşıcı bir siyaset benimseyerek ülkenin yeni hükümetin yanında yer almasını sağlamaya çalıştılar. Bu siyaset, İstanbul Garnizon Kumandanı Cemal Bey'in (Paşa) darbeden birkaç gün sonra yayınladığı bildiride açıkça yansıtılmaktaydı. Bildiri uzlaşma taraftarı bir üslup taşıyordu. Cemal, keyfi tutuklamaların olmayacağını, yasa çerçevesinde davrandıkları sürece siyasi kuruluşların baltalanmayacağını söylüyor, herkesi hükümetle işbirliğine çağırıyordu.[1] Bu arada, darbe sırasında tutuklananlar, "derhal muhalefet gösterilerine girişmemeleri" konusunda uyarıldıktan sonra serbest bırakılmaktaydılar. *İkdam*'ın Başyazarı Ali Kemal ve Dr. Rıza Nur gibi önde gelen İtilafçılar satın alınarak Avrupa'ya rahat bir sürgün hayatı için gönderilmişlerdi.[2] 14 Şubat'ta, basında yayımlanan Genel Af Kanunu'yla kanunun çıktığı tarihe kadar siyasal suçlarla hapsedilenlerin serbest bırakılacağı ilan ediliyordu. Ancak, "askeri yenilgilere yol açanlarla, düşmana maddeten ya da manen yardım edenler" yasanın dışında kalmaktaydı.[3] Genel af yasasının kesin çizgilerle belirlenmemesi, İttihatçıların, "havlayıp ısırmadığı sürece" muhalefetin varlığına izin verme niyetinde olduklarını göstermekteydi.

1 *Stamboul*, 28 Ocak 1913.

2 Djemal Pasha, *Memoirs of Turkish Statesman, 1913-1919*, s.16; Türkçe metni, Cemal Paşa, *Hatıralar*, s.23.

3 *Takvim-i Vekayi*, 14 Şubat 1914 ve aynı tarihli İstanbul basını. Af Kanunu'nun Fransızca çevirisi için bkz. Lowther'den Grey'e. İstanbul, 19 Şubat 1913 ve "gizli" 135 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1788/8666).

Cemiyet, yeni kabineyi kurarken de aynı dikkat ve sağduyuyla hareket etti. Bir İttihatçı rejimi kurmaya kalkışmadı. Bu tutum, Talât'ın Kâmil Paşa kabinesinin "milletin kutsal haklarını" korumak amacıyla devrildiği iddiasını doğruluyordu.[4] Bir İttihatçı olmadığını çeşitli vesilelerle belli etmiş olan Mahmut Şevket Paşa, Sadrazam ve Harbiye Nazırı olarak atanmıştı. Kabinenin öteki üyeleri de partizan değildiler. Hükümette görev alan üç İttihatçı (Sait Halim Paşa, Hacı Adil ve Hayri Bey) ılımlı olarak tanınmışlardı. Partizan olmayan bir kabine kurmaktaki amaçları, parti politikasına bir son verip bütün unsurları yurtseverlik ülküsü altında toplamaktı.

Bu kritik dönemde, iktidara geçen bir rejimi bekleyen belli sorunlar vardı. Hazine tamtakırdı; ordunun morali bozuktu ve Türkler diplomatik alanda yalnız bırakılmışlardı. Kâmil Paşa'nın bu sorunlara bulduğu çözüm yolu, her ne pahasına olursa olsun barış yapmaktı. Onun devrilmesi, durumu düzelteceği yerde, daha da kötüleştirmişti. Londra Konferansı'na büyük bir kargaşalık egemendi ve delegeler, hükümetlerinden yeni talimat gelinceye kadar hiçbir şey yapmama kararını almışlardı. 26 Ocak'ta, Türk heyetine barış görüşmelerinin kesildiğini bildiren bir ortak nota hazırladılar. Bu nota, 29 Ocak'ta Reşit Paşa'ya verilmiş; bir gün sonra da Balkan devletleri, 3 Şubat akşamı süresi dolan ateşkes antlaşmasını tanımadıklarını açıklamışlardı.[5]

İstanbul'daki hükümet yeni bir sorunla karşı karşıya kalmıştı: Savaş açmak. Ancak, önce gönderilen ortak notaya bir cevap vermek gerekiyordu. Bu da, üzerinde uzun uzun düşünülecek bir konu değildi; var olan ortamda hükümetin bir seçim hakkı yoktu. Artık, Edirne'nin verilmesi söz konusu olamazdı. Öte yandan, verilecek cevap, uzlaşma taraftarı bir hava taşırsa, Balkan devletlerine kabul etmeyecekleri bazı imtiyazlar önerilirse, belki Büyük Devletler'in desteğini kazanmak mümkün olurdu!

Türkiye'nin notaya cevabı, 30 Ocak'ta Büyük Devletler'in elçilerine verildi. Babıâli, Edirne'nin Meriç nehrinin sağ kıyısında kalan kesimini

4 *Stamboul*, 24 Ocak 1913.

5 *Times*, 25-31 Ocak 1913; Albay Lamouche. *Quinze ans d'histoire balkanique*, Paris, 1928, s.133-135.

vermeye razıydı; ama, camilerin, türbelerin ve başka tarihi ve dini önem taşıyan yapıların bulunduğu sol kıyıyı elinde tutmak istiyordu. Bu kesimden vazgeçmek, "bütün ülkede, bir önceki kabinenin düşmesine zemin hazırlayan durumu andırır bir hayal kırıklığına ve kargaşalığa sebep olabilirdi."[6] Ege Denizi'ndeki adalar konusunda ise, ortak notada öne sürülen, Büyük Devletler'in bu adaların durumu hakkında karar vermesi önerisi kabul ediliyordu. Ancak, bu adalardan bazılarının Çanakkale Boğazı'nın savunması için gerekliliği, ötekilerin ise Anadolu'nun bölünmez bir parçası olduğu belirtilmekte, dolayısıyla yarımadanın güvenliği bakımından önem taşıdığına işaret edilmekteydi. Notada ayrıca, Büyük Devletler'in Türkiye'ye karşı iyi niyet göstermeleri, özerk bir gümrük tarifesi uygulaması, yabancıların Osmanlı uyruklularla aynı vergi yükümlülüğü altına girmeleri, Babıâli'nin gümrük vergilerinde yüzde 4 gibi bir zam yapması ve kapitülasyonların kaldırılması konularında işbirliği istenmekteydi.[7]

Ortak notaya verilen bu cevabın reddedileceği ve savaşın yeniden başlayacağı biliniyordu. Ateşkes 3 Şubat'ta sona erdi ve Edirne yeniden bombardıman edildi. Askeri başarının yeni rejime hayli yararı dokunabilirdi, ama görünürde böyle bir olasılık yok gibiydi. Türkler Edirne'yi hâlâ ellerinde tutmaktaydılar; ama İşkodra, Yanya gibi kasabalar düşmekteydi. Babıâli müdahale etmesi için Avrupa'ya başvurdu. Ancak aldığı cevapta, önce Edirne'yi teslim etmesi bildiriliyordu. Çatalca hattındaki güçlü direnme dışında askeri durum gittikçe kötüleşmekteydi. Bu kötüye gidiş, siyasi yaşamı ciddi şekilde etkiledi.

Askeri durumun kötülüğüne karşın, ülkeye egemen olan havada bir değişiklik göze çarpıyordu. Üç aydır Avrupa'da sürgünde olan Cavit Bey, döndüğünde, şöyle yazdı: "Memlekete bir şeyler olmuştu. Bir ümit ışığı belirmişti sanki. Eskiden olduğu gibi, can çekişen bir ülke havası yoktu artık. Genç ve enerjik subayların kumandasındaki ordunun, bu kez bir şeyler yapabileceğini düşünüyorlar."[8] Bu iyimserlik havası içinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Talât'ın teşvikiyle 1 Şubat'ta

6 Ortak notanın ve Babıâli'nin cevabının metinleri için bkz. Lowther'den Grey'e, İstanbul. 1 Şubat 1913 tarih ve "gizli" 81 sayılı yazı (İng Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1788/5501); ayrıca 31 Ocak tarihli *Stamboul* ve İstanbul basını *ve Times.*

7 Bkz. yukarıdaki kaynak.

8 Cavit, *Tanin.* 25 Şubat 1944.

"Müdafaa-i Milliye Cemiyeti"ni kuruyordu. Bu yarıaskeri kuruluşun amacı, bütün ülkeyi savaşa seferber etmek, dolayısıyla hükümetin savaşı sürdürmesine yardımcı olmaktı. Bu cemiyetin belli başlı faaliyetlerinden biri de, halktan para toplamaktı.[9] Birkaç gün sonra çıkarılan, "Savaş Halinde Askeri Gereçlerle İlgili Geçici Kanun"la ülke savaşa hazır bir hale getiriliyor; askeri otorite sivil otoritenin üstünde yer alıyordu.[10]

Ancak, bu iyimserlik ve anlaşma ortamı çok sürmedi. Askeri yenilgi bütün hayalleri yıktı; Mahmut Şevket Paşa ve kabinesinin morali iyice bozulmaya başladı. Talât ve Halil, 15 Şubat'ta Sadrazamı ziyaret edip, kabinesinin bir önceki kabinenin akibetine uğramaması için gerek askeri, gerekse siyasi başarının zorunlu olduğunu belirttiler. Mahmut Şevket Paşa çok öfkelenerek, Edirne düşse bile savaşa devam edilmesine taraftar olduğunu, ama Anadolu için endişe ettiğini söyledi. Eğer Bulgarlar ve Yunanlılar, birleşik Anadolu'ya asker çıkarırlarsa, burayı savunmak olanaksızdı. Üstelik, mali durumu düşünmek gerekiyordu; para iyice tükenmişti.[11] 22 Şubat'ta yapılan bir toplantıda ise Sadrazamın durumu şöyle özetlediği bildiriliyordu:

> "Orduda savaşmak için istek kalmamıştı... Başkumandan İzzet Paşa, istifa etmek teklifinde bile bulunmuştu. Edirne'nin 18 Şubat'ta (Rumi, 3 Mart) düşmesi bekleniyordu ve kumandan bu tarihden dört gün önce teslim olmanın gerekliliğine değinmişti. Yani, düşman bütün gücüyle Çatalca hattına doğru yürüyecek, bu hattı yararak İstanbul'a girecekti. Mahmut Şevket Paşa, ülkenin batmasını önlemek amacıyla barış teklifinde bulunmuştu. Eğer biz (İttihatçılar), Büyük Devletler'in karşısına yeni bir barış teklifiyle çıkmazsak, derhal istifa edecekti."[12]

Talât, Mahmut Şevket Paşa'ya çok içerliyordu.[13]

Edirne 3 Mart'ta düşmedi; Mahmut Şevket Paşa da istifasını vermedi. Ama, Şubat ve Mart ayları boyunca durumda bir ilerleme kay-

9 *Stamboul*, 3 Şubat 1913; Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin aldığı kararlar için bkz. *Stamboul*, 4 Şubat 1913.
10 *Stamboul*, 7 Şubat 1913.
11 Cavit, *Tanin*, 7 Mart 1944.
12 Cavit, *Tanin*, 9 Mart 1944.
13 Cavit, *Tanin*, 19 Mart 1944.

dedilmedi. 26 Şubat'ta, Lowther, ordudaki hoşnutsuzluktan, muhalif subayların tutuklandığından ve Babıâli'nin olası bir darbeye karşı önlemler almaya başladığından söz ediyor; *Tanin* gazetesinin bile Edirne'yi elde tutma umudunu yitirdiğini ve halkı şehrin düşmesi fikrine alıştırmaya çalıştığını yazıyordu.[14] Mahmut Şevket Paşa'nın Edirne konusunda ümitsiz olduğu biliniyordu, ama kabinesi bu konuda ikiye bölünmüştü. Bu moral bozucu anlaşmazlığın kamuoyuna sızmasını önlemek amacıyla, Cemal, 12 Mart'ta yerli ve yabancı basına gizli bir sirküler yolladı. Kabinenin bölünmesiyle ve istifa etmesiyle ilgili söylentilerin basında yayımlanması yasaklanıyor, aksi halde gazetelerin kapatılacağı ve yazarlara işten el çektirileceği bildiriliyordu. Fitzmaurice, kabinedeki görüş ayrılığının, Sadrazamla savaş taraftarı hükümet üyeleri arasındaki anlaşmazlıktan doğduğu kanısındaydı.[15] İki hafta sonra Edirne'nin düşmesi (26 Mart), kabinedeki anlaşmazlığa son veriyor ve Cemiyet aleyhtarı unsurların saldırıya geçmeleri için zemin hazırlıyordu.

23 Ocak'tan beri, her an bir karşıdarbe beklenmekteydi. Şubat sonları böyle bir hareket için en uygun zaman gibi görünüyordu. Tam o sırada polis, hükümete ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı hazırlanan bir komployu ortaya çıkardığını açıkladı. Bu komplonun hazırlayıcısı Prens Sabahattin'in kâtibi Saffet Lütfü Bey'di. Aralarında Çatalca'daki kuvvetlerin kumandanı ve Sabahattin'in amcası Abuk Ahmet Bey'in de bulunduğu bazı subaylar, bu komployla ilgili olmakla suçlanıyordu.[16] Belki de, "bu komplo, İttihatçı kabinenin siyasi düş-manlarını ortadan kaldırmak için bulduğu bir bahaneydi ve Sadrazamın bana anlattıkları gösteriyor ki, (diye yazıyordu Lowther) şimdilik ciddiye alınacak bir tarafı yok."[17] Olay, birçok yönüyle 1910'da ortaya çıkarılan komployu andırıyordu ve aynı biçimde fazla yankı yapmadan unutulup gidecekti. Cemal, Sabahattin'i uyarmış,

14 Lowther'den Grey'e, İstanbul, 26 Şubat 1913 tarih ve "gizli telgraf" 111 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1788/9253). Ayrıca bkz. ilişik olan 26 Şubat 1913 tarihli *Tanin* ve *Stamboul* gazetelerinin kupürleri.

15 Fitzmaurice'den Lowther'e. Beyoğlu, 12 Mart 1913 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2451/340).

16 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s.29-32.

17 Lowther'den Grey'e, İstanbul, 3 Mart 1913 tarih ve "gizli" 181 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1798/10822).

kâtibini ortaya çıkarmasını ve kendisinin suçsuz olduğunu kanıtlamasını istemişti. Saffet Lütfü ise, bir Avusturyalı diplomatın evine sığınmış, onun dokunulmazlığından yararlanmaktaydı. 16 Mart'ta, bu dokunulmazlık ihlal edilerek Saffet Lütfü tutuklandı. Ancak, Sabahattin'in kâtibi Bosnalıydı ve Avusturya pasaportu taşıyordu. Bu nedenle ve Avusturyalıların baskısıyla serbest bırakılarak ülkeden ayrılmasına izin verildi.[18]

Bu komplo düzmece olabilirdi, ama muhalefetin ülke dışında, özellikle Paris ve Kahire gibi birbirinden çok uzak yerlerde faaliyet gösterdiği de bir gerçekti. Her iki şehir de, İstanbul'daki hükümet aleyhtarı siyasi faaliyetlerde, Abdülhamit'in istibdat döneminden beri önemli rol oynamıştı. 1913'te Paris, Şerif Paşa'nın Islahatı Esasiye-i Osmaniye Fırkası'nın merkeziydi. Kahire ise Kâmil Paşa'nın, Şeyhülislam Cemalettin'in, Haziran sonrasında da Sadık Bey'in sığınağı olmuştu. Bu dönemde de İttihatçılar aleyhine hazırlanan entrikalar konusunda Kahire'nin rolü büyük olmuştur.

4 Şubat'ta Kahire'ye hareket eden Kâmil Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhine çalışmalarını burada sürdürmekteydi. Kahire, bu çalışmalar için oldukça elverişliydi. İstanbul'a yakındı; Kâmil'in yakından tanıdığı bir bölgeydi; Hidiv, Babıâli'ye karşı yakınlık göstermekte ve İttihatçı aleyhtarlarını desteklemekteydi. Belki de hepsinden önemlisi, İngiltere'nin işgalindeki Mısır'da, İngilizlerin sadık dostu Kâmil, hâlâ onların desteğini ummaktaydı. Kâmil'in 1910'da Kahire'yi ziyareti konusunda, İngiltere Dışişleri Bakanlığı görevlisi Storrs, şöyle yazmaktaydı:

> "Osmanlı İmparatorluğu'na, dört kere Sadrazamlık yapmış... İngiltere ile Türkiye arasındaki geleneksel dostluğun denenmiş ve inanmış savunucusu... yaşlı Kıbrıslı, Mısır hükümetinden ilgi görmemesine karşılık, gelir gelmez Lord Kitchener tarafından indiği Semiramis Oteli'nde ziyaret edildi."

Aynı Storrs, 1913'te, *"yeniden Sadrazamlığa getirilmesi her an söz konusu olan (Kâmil Paşa'nın) karşılanışındaki değişikliği"* şaşkın-

18 Cemal Paşa, *aynı yerde*; *Stamboul*, 24 Mart 1913; Lowther'den Grey'e, İstanbul, 17 ve 19 Mart 1913 tarih ve "gizli telgraf" 149 ve 154 sayılı yazılar (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1798/12423 ve 12849) ve Fitzmaurice'den Lowther'e, Beyoğlu, 3 ve 26 Mart 1913 tarihli yazılar (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2451/340).

lıkla izlemişti: Hükümdarlar için yapılmış kabul salonu açılmış, yere kırmızı halı döşenmişti. Vali Prens Haydar, Osmanlı Yüksek Komiseri, herkes onu beklemekteydi.[19]

Storrs'un bu sözleri, İngiliz ya da Mısır hükümetinin Kâmil Paşa'yı yeniden başa geçirme niyetinde olduğu anlamına gelmekten çok, bazı çevrelerin –İstanbul'daki yeni hükümetin ömrünün hayli kısa olacağı– inancını yansıtmaktadır. Birçoğu bu oluşumu hızlandırmak için elinden geleni yapmaya hazırdı.

Mart başlarında, İstanbul'daki durum iyice ümitsizleştiğinde, Kâmil, Kitchener'e "İktidardaki Türk hükümetinin fazla dayanamayacağı kanısında olduğunu, gelen bilgilere göre kısa bir süre içinde bir yeni ihtilalin beklendiğini"[20] söylüyordu. Kâmil, Kitchener'e Yunan Maslahatgüzarı'nın kendisiyle görüşmeye geldiğini ve Başvekil adına söylediklerini açıklamıştı:

> "Müttefik Balkan devletlerinin İstanbul'daki yeni hükümet ile barış görüşmelerine başlamasının düşünülemeyeceğini, zira, bu hükümetin ne Sultan'ın, ne de milletin temsilcisi olduğunu söylemiş. Sonra da, Kâmil Paşa'nın Türkiye'ye dönüp, müttefiklerle yeniden görüşmelere başlayacak bir hükümet kurmayı düşünüp düşünmediğini öğrenmeye çalışmış. Paşa, bunu ancak, Üçlü İttifak Devletleri ve özellikle, İngiltere tarafından desteklenirse yapabileceği cevabını vermiş. Durumun size (Grey'e) açılacağını da sözlerine eklemiş. Ekselansları, bana bu bilgileri verdikten sonra, Türkiye'deki iktidar üzerinde bir baskı yapılıp yapılamayacağı konusunda düşünmenizi istediğini belirtti. Türkiye'nin batmasının ancak bu yolla önlenebileceğini ve bu görevi memnuniyetle üzerine alacağını da söyledi. Bu arada, gerekli yabancı baskının yapılması işini İngiltere'nin ve Üçlü İttifak Devletleri'nin üzerlerine alması gerektiğini, kendisinin böyle bir şeyi başlatamayacağını da belirtti. Ancak Üçlü İttifak böyle bir siyaseti benimsediği takdirde kendisinin bunu memnuniyetle uygulayacağını sözlerine ekledi."[21]

19 Storrs, *Orientations*, s.125-126.
20 Vikont Kitchener'den Grey'e, Kahire, 5 Mart 1913 tarih ve "gizli telgraf" 21 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1798/10407).
21 *Aynı kaynak.*

Türkiye'de devlet idaresinin yabancılar tarafından denetlenmesi Kâmil Paşa'nın siyasal fikirlerinin temel unsurlarından biridir. İnal ve H.K. Bayur tarafından yazılan biyografilerinde bu noktaya değinilmemesi, Kâmil Paşa'nın yazılarında ve konuşmalarında bu düşüncesini açıklamamış olmasındandır. Belki de hayatını kaleme alanlar, eski biyografi yazma geleneğine uygun olarak, kahramanlarının kişiliğini lekeleyecek ayrıntıları kitaplarına almamayı uygun bulmuşlardır. Oysa, Kâmil, 1908-1909 yıllarında Ali Haydar Mithat'a, 1913'te de Fitzmaurice'e bu düşüncesinden söz etmiştir.[22]

Kitchener'in yazısına İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın ne tepki gösterdiği bilinmemektedir. Ancak, bu dönemdeki öteki yazışmalardan, İngiltere'nin herhangi bir müdahalede faal rol almak istemediği anlaşılıyor. 1913'te İngiltere, Almanya'yla olumlu bir ilişki kurmak üzereydi ve Türkiye yüzünden Almanları kuşkulandırıp bu ilişkiyi bozmak işine gelmezdi. Türkiye'de İngiliz dostu bir hükümet kurulmasını isterdi, ama böyle bir hükümeti başa getirmek için uğraşmaya yanaşmıyordu.[23]

Kitchener, daha sonra Lowther'e başvurarak, Kâmil adına "İstanbul'a dönüp dönmemesi konusunda tavsiyelerinizi bekliyor. Dönmesinin kendi korktuğu gibi, şimdiki hükümet aleyhine bir ihtilale yol açıp açmayacağı hakkında fikrinizi soruyor..."[24] diye yazıyordu. Lowther, bu yazıya diplomatik ve kendini bağlayamayacak bir cevap verdi. Daha önceleri Kâmil'in "Lowther'den şikâyet edip, onu tembel, gevşek, rahat düşkünü olmakla suçlamasının" ve "Ah nerede White, nerede Currie?"[25] diye iç geçirmesinin nedeni anlaşılıyordu. Lowther'in cevabı şöyleydi: "Ülkenin iç sorunlarıyla bu denli yakından ilgili bir konuda öğüt vermek bana düşmez. Ancak, yeni kabinenin bir sonuca bağlama niyetinde olduğu

22 Mithat, *Hatıralarım*, s.199; Fitzmaurice'in raporu, İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2451/340.

23 Feroz Ahmad, "Great Britain's Relations with the Young Turks, 1908-1914", *Middle Eastern Studies*, c.II/IV, Temmuz 1966, s.302-329.

24 Kitchener'den Lowther'e, Kahire, 7 Nisan 1913 tarihli telgraf (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2452/1574).

25 Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.75; Bernard Lewis tarafından yapılan İngilizce çevirisi, *Bulletin of the Schooll of Oriental and African Studies*, c.V/23, 1960, s.147.

barış görüşmeleri tamamlanana kadar, genel durumdaki kararsızlığın, devam edeceğe benzediğini söyleyebilirim."[26]

Oysa, Lowther'in cevabının müsveddesinde bir ikinci bölüm vardı ki, Kâmil için hayli aydınlatıcı olabilirdi. Bu bölümde, Lowther, "Genel durumdaki kararsızlık, barış görüşmeleri bir sonuca bağlanana kadar sürecek; öte yandan, barış yapmak sorumluluğunu üzerine alanların, bunun vebalini de yüklenmeleri gerekecek. Bu durumda, sağduyu, en doğru yolun, olayları kendi akışına bırakmak olacağını gösteriyor"[27] demekteydi. Bu müsveddenin gönderilmeme nedeni üzerinde söylenecekler, bir tahminden öteye geçmez. Lowther, belki İttihatçıların barışı bir sonuca bağlamalarını, sonra da düşmelerini beklemenin tehlikeli olacağını düşünmüştü. Barıştan sonra bile düşmemeleri olasılığı vardı. İttihatçıları da Ocak ayı boyunca düşündüren ve harekete geçmeye zorlayan aynı olasılık yüzünden, Lowther'in, kendi sağduyusuna aykırı olmasına karşın, Kâmil'in dönüşünü engellemek istememesi mümkündür.

Kâmil'in, İstanbul'a dönmesi sorunu, artık herkesin bildiği bir sır haline gelmişti ve sonunda otoriteler dönmesini yasakladıklarını açıklamak zorunda kaldılar. İlgili makamlar, *Reuter* muhabirine, Hidiv'in ve Kitchener'in Kâmil'in yeniden Sadrazamlığa getirilmesi için uğraştıklarını belirten telgrafların ele geçirilmesi sonunda harekete geçmek zorunda kaldıklarını söylemişlerdi.[28] Kâmil, Mayıs başında birkaç gün için Kıbrıs'a uğradı. Oradan, İngiltere Kraliçesi'nin davetlisi olarak Londra'ya gidecekti.[29] Oysa, 28 Mayıs'ta İstanbul'a geldi ve evinde gözaltına alınarak, başkalarıyla görüşmesi yasaklandı. Cemal söz geçirebilmiş olsaydı, Kâmil sessiz sedasız sınırdışı edilecekti. Cemal, Kâmil'in İstanbul'a gelmesinin, İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhine bir darbe hazırlığının işareti olduğunu biliyordu.[30] Cemal'in bu davranışını, "Anayasayı ve kişi özgürlüklerini kısıtlamanın aşırı bir

26 Lowther'den, Kitchener'e, Beyoğlu, 8 Nisan 1913 tarihli telgraf (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2452/1574).
27 *Aynı kaynak.*
28 *Aynı kaynak*, 22 Nisan 1913.
29 8 Mayıs 1913 tarihli *Âlemdar*, aktaran: *Stamboul*, 8 Mayıs 1913.

örneği" olarak niteleyen Lowther, Kâmil adına görüşmeler yapmayı üstüne aldı. Böylelikle, İngiliz Büyükelçiliği'nin Kâmil'le ilişkiye geçmesine izin veriliyor ve Kâmil de İzmir'e hareket etmeden önce üç gün İstanbul'da kalıyordu.[31]

Cemal'in zamanında müdahalesi, darbenin gerçekleşmesini engellemiş ve tertipçileri daha hızlı davranmaya zorlamıştı. 11 Haziran'da Mahmut Şevket Paşa, Babıâli'ye giderken yolda öldürülüyordu. Cemal duruma hemen el koyarak, kanun ve nizamın bozulmasını önledi. Tutuklanan muhalifler Sinop'a sürüldü. İstanbul'da gece on buçuktan sonra sokağa çıkma yasağı konuldu ve komployla ilgisi olanları sorguya çekmek üzere Harp Divanı kuruldu. 12 kişi idama mahkûm edildi. Verilen ceza 24 Haziran'da uygulandı. Bunların arasında Tahir Hayrettin'in kardeşi ve Padişahın akrabası Damat Salih Paşa da bulunuyordu. Paris'teki Şerif Paşa, Prens Sabahattin, Kâmil Paşa kabinesinin Dahiliye Nazırı Reşit Bey, Gümülcüne mebusu İsmail Hakkı gibi bazı muhalifler hakkında da gıyaben idam kararı alınmıştı.[32] Bu suikast girişimi, İttihat ve Terakki'nin muhalefete karşı baskıyı daha da artırması için bir bahane olmuştu. 12 Şubat 1914 gibi geç bir tarihte, Harp Divanı –o sıra Kahire'de olan– Sadık Bey'i de idama mahkûm ediyordu.[33] Oysa, kurmuş olduğu Hürriyet ve İtilaf Fırkası ne kapatılmış, ne de dağıtılmıştı. Cemiyet'in amacı, çok partili sistem ve temsili hükümet masalına gerçek süsü vermekti.

Paris'te, suikasttan bir gün önce, Kâmil'in oğlu Sait Paşa ile Cavit, "vatanın kurtarılması için babasının başkanlığında İttihatçı bir kabine kurulması" konusunda görüşüyorlardı. Sait Paşa, Kâmil'in şimdiye kadar kurduğu kabinelerin etkisiz kalmasını, babasının İmparatorluk içindeki biricik gerçek güce, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne güvenmemiş olmasına bağlıyordu. Ama, yeniden Sadrazamlığa getirilirse, barış

31 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s.42-46; ayrıca Lowther'den Grey'e, İstanbul, 31 Mayıs 1913 tarih ve "gizli" 488 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1822/25440); *İkdam*, 29 Mayıs 1913 ve *Stamboul*, 31 Mayıs 1913.

32 Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.103-105; İnal, *Son Sadrazamlar*, s.1895; *İkdam*, 12 Haziran 1913; *Stamboul*, 12, 21, 22 ve 24 Haziran 1913 ve Cemal Paşa, *aynı eser*, s.47-53.

33 *Times*, 13 Şubat 1914.

görüşmelerini tamamlamak üzere hemen Avrupa'ya gelmesi ve yerine Mahmut Şevket Paşa'yı vekil bırakması sağlanabilirdi. Böylelikle, ülkede bir yere kadar da olsa birlik ve bütünlük gerçekleşebilir ve kamuoyu muhalefeti susturabilirdi.[34] Bu teklif zamanında yapılmış olsa ve samimi olduğuna inanılabilse, Cemiyet kuşkusuz ki kabul ederdi. Kâmil'i istifa etmeye zorladıkları gün, Ömer Naci'nin üzülerek, "Kâmil Paşa, bize karşı çıkmak yerine birlikte çalışmayı kabul etseydiniz, sonuna kadar Sadrazam kalırdınız, neyi böyle yaptınız?"[35] dediği bilinmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908'den beri, hareketlerine yasal ve saygıdeğer bir nitelik kazandıracak bir Sadrazam, bir Kâmil Paşa arayıp durmuştu.

Mahmut Şevket Paşa'dan boşalan yere Mısırlı Mehmet Ali'nin torunu Mehmet Sait Halim Paşa getirildi ve çoğunluğu İttihatçılardan oluşan bir kabine kuruldu. Bu kabinede, Sadrazamın kendisinden başka Talât Bey, Halil Bey ve Hayri Bey gibi Cemiyet'in ileri gelenleri görev aldılar. Zamanla öbür nazırlar da yerlerini İttihatçılara bıraktılar.

Bu sıralarda Balkanlar'daki askeri durum, Türkiye'nin lehine dönmeye başlamıştı. Bunun nedeni, Balkanlı müttefiklerin savaş ganimetlerini bölüşme konusunda, neredeyse birbirleriyle dövüşmeye başlayacak kadar anlaşmazlığa düşmeleriydi. İttihatçılar, 30 Mayıs'ta Londra Antlaşması'nı imzalamalarına karşın, bu durumdan yararlanmak için sabırla uygun bir zaman kolluyorlardı. Yakın bir gelecekte yeniden savaşın başlamasını bekleyen *Tanin* gazetesi, 18 Haziran'da Babıâli'ye, "Orduyu seferberlik halinde tutmak çok pahalıya da mal olsa, hazırlıksız bulunmamasını" salık veriyordu. Bir hafta sonra Babanzade İsmail Hakkı şöyle yazıyordu: "Balkanlar'daki durum, Türkiye'nin tam bir hareket özgürlüğüne sahip olması gerektiğini gösteriyor. Müttefikler arasında bir savaş çıkmasa da, bugünkü halde askeri üstünlük bizde... Bu, savaş açmamız anlamına gelmez, ama savaş açmaya hakkımız olduğunu gösterir."[36] 30 Haziran'da müttefikler arasında savaş patladı ve Türkiye barış görüşmeleri sırasında istediği toprakları geri almak üzere hemen hazırlıklara

34 Cavit, *Tanin*, 16 Mayıs 1944.
35 Türkgeldi, *aynı eser*, s. 79; Kâmil'in cevabı, "Savulun" ("Defolun") olmuştu.
36 "Bulgaristan Siyaseti", *Tanin*, 26 Haziran 1913.

başladı. Ancak, Babıâli diplomatik bir tepkiyle karşılaşmaktan çekiniyordu. 7 Temmuz'da Sait Halim Paşa, İngiliz Maslahatgüzarı'na, Türkiye'nin Bulgaristan'a saldırmak niyetinde olmadığını açıkladı. Bulgaristan'dan istenen, yeni sınırlara uygun olarak Türk topraklarını boşaltmasıydı ve askeri hazırlıklar, Bulgaristan'a gerekirse zora başvurulacağını göstermek için yapılmaktaydı. Türkiye'nin saldırgan amaçları olduğu konusunda gazetelerde çıkan haberler asılsızdı.[37]

İttihatçılar, Edirne'nin yeniden geri alınması için saldırıya geçilmesinden yanaydılar, ama kabine bu konuda kararsızdı, sonuçtan endişeliydi. Her şeyden önce, Büyük Devletler'in tepkisinden çekiniyorlardı; ayrıca, mali durum eski ciddiyetini korumaktaydı. Harbiye Nazırı İzzet Paşa, iki konuda güvence istiyordu: Saldırı, rejim için tehlikeli siyasal çatışmalara yol açar mıydı ve hazinede bu projenin uygulanması için yeterli para var mıydı?[38] Bütün güvencelere karşın, kabine ikna edilememişti. Kendilerine, Kâmil'in devrilmesinin biricik nedeninin Edirne olduğu, bu şehri yeniden ele geçirmek için harekete geçmezlerse, ülkeyi idare etme hakkını manen kaybedecekleri anlatılmaya çalışılmıştı. Sonunda, bir görüş birliğine varılamadı. Talât'la Sait Halim Paşa Edirne'ye saldırılmasına karar verdiler.[39]

Yetkili Bulgar temsilcisi Nachevich, barış görüşmelerine başlamak üzere 10 Temmuz'da İstanbul'a geldi. Ancak, görüşmeler, daha başlangıçta, Sofya'daki hükümette bir değişiklik yapıldığı gibi sudan bir gerekçeyle erteleniyordu.[40] 13 Temmuz tarihli iradeyle Padişah, Başkumandana Türk topraklarını yeniden işgal emri veriyordu. İradede Enoz'la Midya arasındaki düz çizgiden söz edilmemişti.[41] Basın. Edirne'nin geri alınması lehinde yayıma girişmişti. Avrupa'nın, özellikle İngiltere'nin buna tepkisinden çekinen Sadrazam ise, "Bulgarlara

37 Marling'den Grey'e, İstanbul, 7 Temmuz 1913 tarih ve "gizli telgraf" 323 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1834/31281).

38 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s.58.

39 Cemal Paşa, *aynı yerde* vd; Menteşe, *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1946; Türkgeldi, *aynı eser*, s.106.

40 *Stamboul* ve *Tanin*, 11 ve 12 Temmuz 1913; Marling'den Grey'e, İstanbul, 12 Temmuz 1913 tarih ve "gizli telgraf" 331 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1834/32161).

41 *Stamboul* ve *Times*, 14 Temmuz 1913.

karşı kazandıkları zaferlerle başı dönen Yunanlıların, çok az sayıda asker tarafından savunulan Edirne'yi ele geçirmeye kalkışmaları"[42] korkusuyla harekete geçtiklerini söylemekteydi. Ama ordu, bu derece tedbirli davranmayı gerekli görmüyordu. Enver, 17 Temmuz'da, Çerkesköy'de, "kimsenin Türk ordularını Enoz-Midya hattında durdurmaya hakkı olmadığını ve durduramayacağını; Türk hükümeti Büyük Devletler'e boyun eğse bile, kendisinin askerlerine Edirne ve ötesine saldırma emri vereceğini"[43] söylüyordu. Birlikler ilerlemeye devam ettiler ve 1908 Devrimi'nin beşinci yıldönümünde Edirne yeniden ele geçirildi.

Türkiye'nin dertleri burada bitmiyordu, daha Büyük Devletler'in onayı alınmamıştı. Kabine, bir kez daha ikiye bölünmüş; Edirne'nin elde tutulması, böylelikle Londra Antlaşması'nın ihlal edilip, Büyük Devletler'e meydan okunması konusunu tartışıyordu. Talât, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sözcüsü olarak, Edirne'nin geri verilmeyeceğini kesinlikle belirtti. Ne de olsa doğduğu yerdi. Basına yaptığı açıklamada şunları söylüyordu:

> "Edirne'nin boşaltılmasını isteyen partizanlar olabilir. Ancak, bu görüşü benimseyenlerin kabinede kalmaları düşünülemez. Vekiller heyeti Edirne'nin geri verilmemesi konusunda fikir birliğine varmış bulunuyor... Bu nedenle, bütün hükümet üyeleri adına, sizlere bunun aksini iddia eden söylentileri yalanlama yetkisi tanıyorum. Gümrük vergilerine zam yapılsın diye Osmanlı vatanperverliği satılık edilemez... Edirne'nin bedeli, bu şehri savunmak için kendini feda etmeye hazır olan sadık ve cesur ordumuzun kanıdır."[44]

Büyük Devletler, 7 Ağustos'ta Babıâli'ye, Londra Antlaşması'nın ilkelerine "kesin olarak" saygı gösterilmesini isteyen bir nota gönderdiler. Babıâli, bu notaya verdiği 11 Ağustos tarihli yanıtta, nazik bir

42 Marling'den Grey'e, İstanbul, 14 Temmuz 1913 tarih ve "gizli telgraf" 336 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1834/32474).

43 Ataşemiliter Cooper'den Marling'e, İstanbul, 25 Temmuz 1913 tarihli yazı, Marling'den Grey'e, 26 Temmuz 1913 tarih ve "gizli" 664 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1834/35300).

44 *Stamboul*, 4 Ağustos 1913.

dille bu isteği "kesin olarak" reddediyordu. Talih Türklerden yanaydı. Geçmişte (ve gelecekte) birlik olmayı bir türlü başaramayan Büyük Devletler, bu kez de birleşip harekete geçemediler. Kısa bir kararsızlık döneminden sonra, Ağustos sonunda, Bulgaristan Türkiye'yle aracısız olarak görüşmelere başlamayı kabul etti. Bulgar heyeti, 3 Eylül'de İstanbul'a geldi. Uzun görüşmeler sonunda, 29 Eylül'de, barış antlaşması imzalandı. Babıâli, sonunda öteki önemli sorunların da bir sonuca bağlanması için ısrar edebilecek gücü kazanmıştı. Gene de Sırbistan'la yapılan antlaşma 15 Mart 1914'e kadar imzalanamadı; Türk-Yunan çatışması ülkenin siyaset yaşamında önemli bir rol oynamaya devam etti.

Beş yıldan beri Arnavutluk, Yemen, Libya ve Balkan cephelerinde sürmekte olan savaşlar, yaşamın her safhasını geniş çapta etkilemişti. Bu bölgelerin İmparatorluktan ayrılması ciddi sonuçlar doğurduysa da hepsinin zararlı olduğu söylenemez. İmparatorluk çok daha bağdaşık bir nitelik kazanmış, dolayısıyla Türkler, Osmanlıcılık ve adem-i merkeziyetçilik siyasetlerini yeni baştan gözden geçirmeye zorlanmışlardı.

Çoğunluğu Müslüman olmayan vatandaşlardan meydana gelen Balkanlar, İmparatorluk içinde kaldığı sürece, Osmanlı ideolojisinde İslamcılık unsurunun fazla ağır basmaması gerekiyordu. Böylesine değişik unsurlardan meydana gelen bir İmparatorluğu bir arada tutmanın tek yolu, eğitimi, orduyu ve ekonomiyi merkezi bir sisteme bağlamaktı. Türk olmayan başlıca unsurun, Arapların, İmparatorluk içinde kalması için gerek ideolojinin, gerekse idari mekanizmanın değiştirilmesi zorunluydu. Bu nedenle Arap sorunu önplana geçti.[45]

Temmuz 1912'de, İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidardan düştüğünde Arap eyaletleri, Muhtar ve Kâmil Paşa kabinelerinin değişik bir siyaset benimsemelerini beklemişlerdi. Her iki sadrazam da Arap eyaletlerini yakından tanırlar ve onların isteklerini anlayışla karşılarlardı. Kâmil

45 İmparatorluk içinde Ermeniler, Rumlar, Kürtler ve Çerkesler gibi aslında Türk olmayan başka topluluklar da vardı. Ancak, bu topluluklar, Araplar gibi ayrı değil, Türklerin çoğunlukta olduğu bölgelerde azınlıklar halinde yaşamaktaydılar. Ermeni ve Rumların rolü aşağıda ele alınacaktır. Araplar konusunda bkz. Y.H. Bayur, *Tarih*, c.II/III, 1951, s.218-231; Zeine N. Zeine, *Arap-Turkish Relations and the Emergence of Arap Nationalism*, Beyrut, 1958.

Paşa, 1864'ten beri yürürlükte olan Lübnan Teşkilat Kanunu'nda değişiklik önerilerini kapsayan bir protokol yayınlamıştı.[46] Babıâli baskınından kısa bir süre sonra da İstanbul'da kurulan özel bir komite, Arap eyaletlerinin idarelerini adem-i merkeziyet ilkelerine uygun olarak değiştirmekle görevlendirilmişti. Beyrut'taki İngiliz Konsolosu, "...halk, bu komitenin kuruluşunu kuşku ile karşılamaktaydı; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin zaman kazanmaya çalıştığı biliniyordu. Arap dünyası Kâmil Paşa'ya karşı çok daha fazla sevgi besliyordu..." demekteydi.[47] İttihatçılar, bazı imtiyazlar tanımaya razı olmakla birlikte, Arap eyaletlerine tam özerklik tanımak niyetinde değildiler. Bu tutumları, 9 ve 26 Mart 1913'te Meclis'ten geçen geçici iki yasayla iyice belli oldu. 9 Mart'ta çıkarılan yasa, eyalet maliyelerini İmparatorluk maliyesinden ayırmakta ve gelecekte eyalet vergilerinin (kurulacak olan) özel bir mekanizma yoluyla toplanacağını bildirmekteydi. Yerel hizmetler, yerel gelirden meydana getirilecek özel bir eyalet hesabından karşılanacak ve her eyaletin bütçesi kendi genel meclisi tarafından hazırlanacaktı.[48]

Eyalet idareleriyle ilgili 26 Mart tarihli yasa ise, eyaletlerde İstanbul'dan atanan bir valinin yerel olarak seçilmiş meclisin başına getirilmesini, böylelikle yarıözerk bir idare kurulmasını öngörüyordu. Mali ve öteki önemli sorunlarda yürütme organının başlıca otoritesi vali olacak, ancak eyalet meclisinin kararlarına aykırı hareket edemeyecekti. Eyalet meclislerinin üyeleri, mebus seçimlerinde esas alınan yasalar uyarınca seçilecekti. Faal hizmette olan subaylar, âyan üyeleri, mebuslar, kadılar, devlet memurları ve devletle iş yapan müteahhitler adaylıklarını koyamayacaklardı. Meclis üyeleri, görevleri karşılığında maaş alacaklar ve birinci sefere mahsus olmak üzere, 1912 mebus seçimleri için seçilmiş ikinci derecedeki seçmenler heyeti tarafından seçileceklerdi.[49] İttihatçıların bu yasayı yürürlüğe sok-

46 *Times,* 1 Ocak 1913. Ayrıca bkz. B. Lewis, *Emergence,* s.384-385.

47 Başkonsolos Cumberbatch'den (Beyrut) Lowther'e yazı, Lowther'den Grey'e, İstanbul, 7 Şubat 1913 tarih ve "gizli" 104 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/788/7281).

48 *Takvim-i Vekayi,* 11 Mart 1913. Ayrıca bkz. Lowther'den Grey'e, İstanbul, 22 Mart 1913 tarih ve "gizli" 228 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1801/13761).

49 *Takvim-i Vekayi,* 28 Mart 1913; İ.H. Göreli, *İl İdaresi,* Ankara 1952, s.17 ve 21-23; Lowther'den Grey'e, İstanbul, 12 Nisan 1913 tarih ve "gizli" 300 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1810/17400); Y.H. Bayur, *aynı eser,* c.II/III, 1951, s.220-221 ve c.II/IV, 1951, 304-307; B. Lewis, *aynı eser,* s.385.

maktaki amaçları belliydi: Bir yandan adem-i merkeziyetçi bir sistem uygularken, öte yandan vali ve Dahiliye Nazırı aracılığıyla merkezi hükümetin milli otoritesini sürdürmeye çalışıyorlardı. Kısacası, hem eyaletlerin özerklik isteklerini karşılamak, hem de ulusal bütünlüğü bozmamak çabasındaydılar. Ayrıca, yerel unsurlara kendi idari mekanizmaları üzerinde daha fazla yetki tanır gözükmekle birlikte, yerel meclislerin üyelerini seçerken Arap toplumunun geleneksel liderlerinden çok, ilericilik yanlılarını tercih edeceklerdi. Gelenekçi unsurlar, kendi yetki alanlarına el uzatılmasına karşıydılar ve çıkarlarını savunmak üzere harekete geçtiler.

Irak'taki Arap ileri gelenleri bu yeni idari sistemi olumsuz karşılamışlardı. Basralı eşraf ve mebuslar, doğrudan doğruya Dahiliye Nazırına protesto telgrafları çekmekteydiler. Irak'ın önemli kişilerinden Seyyit Talip, İngiliz Konsolosuna "Yeni yasalarda bazı iyi noktalar bulunmakla birlikte, bir bütün olarak kabul edilmesi olanaksız ve eşraf bugünkü haliyle yürürlüğe girmesine karşı"[50] diyordu. Araplar, özellikle, valiye tanınan, eyalet meclisinin kararlarına müdahale etmek; uygun görmediği konulardaki tartışmaları gündemden çıkarmak, oturumları ertelemek ve dilerse meclisi dağıtmak gibi yetkilerle ilgili maddelere itiraz etmekteydiler. Valiye sıkıyönetim yürürlükte olduğu sürece, mahkemeye başvurmaksızın kendisine karşı gelen meclis üyeleri hakkında dilediği işlemi yapma yetkisi de tanınıyordu. Ama, son hesaplaşmada her şey valinin kişiliğine ve tutumuna bağlıydı.

Seyyit Talip'in liderliğindeki Arap eşrafı, böyle keyfe bırakılmış şartları ne kabul edeceklerini, ne de uygulanmasına izin vereceklerini açıkladılar. İstanbul'un protestolara cevabı, yasanın bu biçimiyle yürürlüğe gireceği ve eyalet meclisi seçimlerinin kısa bir zaman sonra yapılacağı oldu. Babıâli'nin bu olumsuz cevabı eşrafı iyice kızdırmıştı ve Talip Bey'in Crow'e söylediğine göre,

> "İstedikleri sonucu elde etmek için şiddete başvurmaktan çekinmeyeceklerdi... Zaten böyle bir gelişme beklediklerinden, ha-

50 Crow'dan Lowther'e, Basra, 29 Nisan 1913 tarihli yazı; Lowther'den Grey'e İstanbul, 31 Mayıs 1913 tarih ve "gizli" 490 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1801/26188).

zırlıklı ve örgütlenmiş bulunuyorlardı ve eğer yeni vali... yasayı bugünkü biçimde uygulamaya koymak için zor kullanmaya kalkışırsa, ciddi karışıklıklar çıkabilirdi." (*Aynı yerde.*)

Babıâli, kararlı olmakla birlikte, yumuşak başlı davranmaktaydı, dolayısıyla önemli bir çatışma olmadı. Bir yıl sonra patlak veren savaşa kadar durum bu biçiminde sürdü, sonra her şey birdenbire değişti.

Babıâli'nin dil sorunuyla ilgili siyasetini değiştirmesi de bu idari ıslahatla aynı döneme rastlar. Bundan böyle, Arapçanın okullarda öğretilmesine ve idari mekanizmanın bazı birimlerinde kullanılmasına izin veriliyordu. Bu değişiklikle Arapların temel isteklerinden biri yerine getiriliyordu. Ama, asıl önemli yönü, ideolojide büyük bir dönemeci, "Laik" Osmanlıcılıktan "İslamcı" Osmanlıcılığa dönüşümü noktalamasıdır. Şunu unutmamak gerekir ki, bu, tarihsel gerçeğin zorunlu kıldığı bir değişikliktir. Ulusal bütünlük ve çağdaşlaşmanın başlıca sözcüsü *Tanin,* bu değişiklik üzerine şöyle yazmaktaydı:

"Nasıl olur da Türkiye gibi bir Müslüman devlet, kendi dininin dili olan Arapçaya sırt çevirebilir? Arapçaya karşı düşmanca davranmak, İslamlığa karşı düşmanca davranmak anlamına gelmez mi? Arapçayı Kuran'ın ve peygamberimizin dili olduğu için severiz. Severiz, çünkü İslam uygarlığı ile Arapça bölünmez bir bütündür ve Arapçaya sırt çevirmek, 1 300 yıllık eğitim ve uygarlığa sırt çevirmek demektir. Kesin olarak bilmekteyiz ki, Arapça diğer İslam dillerine kıyasla en yaygın ve en canlı dildir. Bunu reddeden bir Türk... kendi uygarlığını ve kendi geçmişini de reddeder.

"Osmanlı hükümetinin Arapçayı yaymak için çaba göstermediği doğrudur, ama Türkçe konusunda da aynı suçu işlemiştir... Hastalık geneldir. Bütün Osmanlı ve Müslüman uzviyetinin bu hastalığa tutulmuş olduğunu ve bundan sorumlu olduğunu kabul etmek gerekir.

"Osmanlı hükümeti doğru yönde bir adım atmıştır, bu yolda yürümeye devam etmesi şarttır. Arapçaya yalnız Arapça konu-

şulan yerlerde değil, her tarafta daha fazla önem vermeliyiz. Hükümetten, birkaç milyon Arabın yöneticisi olarak değil, bir Müslüman devlet olarak, bunu gerçekleştirmesini bekliyoruz."[51]

Bu makalenin İslamcı bir gazetede yayımlanması olağan karşılanırdı. İttihatçıların yayın organında çıkmasının anlamı ise başkaydı. 1909'da *Tanin*'de, hükümetin dil konusunda güttüğü siyaseti ve eğitimi merkezi sisteme bağlayıp, okulları teftiş etme yetkisini savunan yazılar çıkmıştı. Bu yazılar, o zaman, hükümetin merkeziyetçilik ilkeleri doğrultusundaki çalışmalarına Rumların tepki göstermesi üzerine yazılmıştı; ne var ki, Araplara da aynı merkeziyetçi yasalar uygulanmaktaydı.[52]

1913 Mayıs'ında Viyana Büyükelçisi Hüseyin Hilmi'nin ıslahat hareketlerini denetlemek üzere, Suriye'ye genel müfettiş olarak atandığı söylentileri çıktı. Namuslu ve çalışkan bir insan olarak tanınan, ayrıca idaredeki görevlerini ilk önce Arap eyaletlerinde yapmış olan Hüseyin Hilmi Paşa'nın atanmasını Arapların sevinçle karşılayacağı kesindi.[53] Bu söylentilerin ardından bir şey çıkmadıysa da, bir yıl sonra, Arap asıllı Sait Halim Paşa, Sadrazamlığa getiriliyordu. Bu atamayla ilgili değişik yorumlar yapılabilir, ancak Sadrazam seçiminde Arapları yatıştırmak zorunluluğunun da göz önüne alındığı kesindir. Sait Halim Paşa, Jön Türkler döneminin başta en uzun süre kalan Sadrazamı olacak ve görevi ancak Arap isyanından sonra bitecekti. "Türk hükümetinin Türkleştirme siyaseti gütmekle suçlandığı bir dönemde, Sadrazamın, yazılarını yalnızca Fransızca ve Arapça yazan koyu bir İslamcı olması"[54] sadece bir rastlantı değildi. Öte yandan, Sait Halim Paşa'nın, bazılarının öne sürdüğü gibi yetkisiz bir kukla olduğunu söyleyemeyiz. İttihatçıların Araplara karşı izledikleri siyasetin sorumlusu olan ve daha önceleri Mekke Emiri'yle İttihatçıların arasındaki çatışmayı önleyen kişi Sait

51 Babanzade, İsmail Hakkı, "Arapça ve İslahat", *Tanin*, 21 Nisan 1913.

52 Bkz. *Tanin*, 13 ve 21 Haziran 1909 ve bu dönemdeki öbür gazeteler.

53 *Sabah* ve *İstanbul*, 27 Mayıs 1913; İnal, *Son Sadrazamlar*, s.1654 ve sonrası; Husayn Hilmi, *Encyclopaedia of Islam*, 2. basım.

54 Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, s.349, n. 5 ve birkaç yerde; B. Lewis, *Emergence*, s.221 ve 352; İnal, *aynı eser*, s.1893 ve sonrası.

Halim Paşa'dır.[55] Bugün, geriye baktığımızda, Türk milliyetçiliğinin tohumunun o günlerde atıldığını görmek mümkündür; ancak eldeki çağdaş belgeler, kök salması için daha hayli zaman geçmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Şerif Hüseyin'e yeni imtiyazlar tanınmış, otoritesini kısıtlamaktan ve demiryolunu Hicaz'a kadar uzatmaktan vazgeçilmişti. Babıâli, 1914 Mart'ında eyalet idareleriyle ilgili yasayı artık uygulamaz olmuştu. Bölgedeki demiryolları ağının tamamlanmasına karşılık Şerif Hüseyin'e yaşamı boyunca Emir kalacağı, sonra da Emirliğin onun ailesinde babadan oğula geçecek bir kurum haline getirileceği güvencesi verilmişti. Ayrıca, kabileleri yola getirmek için kendisine mali yardım yapılacak; demiryolundan elde edilecek gelirlerin üçte birini alacak, bu projeyi uygulayacak olanlar, onun direktifi altında çalışacaktı.[56]

Eyaletlerde adem-i merkeziyetçilik uygulamaya konulduktan sonra bile Suriye ve Irak'ta yerel özerklik için gösteriler devam etti ve 1913 Haziran'ında Paris'te bir Arap Kongresi toplandı. İttihatçılara kalırsa bu yerel özerklik isteği zaten yerine getirilmişti. Kongreyi pek önemsememekle birlikte, Fransız topraklarında Arapların gösteriye girişmelerinin, Fransızların Suriye'ye müdahalesine yol açmasından çekinmekteydiler. Böyle bir sonucu engellemek amacıyla, Parti Sekreteri Mithat Şükrü (Bleda) başkanlığındaki bir heyeti kongreye katılmak üzere Paris'e yolladılar.[57] Görüşmelere İstanbul'da devam edildi. İttihatçılar, tanımış oldukları imtiyazları (idari adem-i merkeziyetçilik, okullarda Arapça öğretim) tekrarlayarak, bunların yanı sıra, Âyan Meclisi'ne ve idari yüksek makamlara daha fazla sayıda Arap asıllı görevli almaya söz verdiler. Bir yazara göre "(milliyetçi) Arap kuruluşları, başlangıçta, kesin çizgili bir hareket programı uygulamak amacıyla değil, Türklerin kendi örgütlerinde Arap liderlerine eşit haklar tanımamalarına bir tepki olarak

55 C.E. Dawn, "The Amir of Mecca Al-Husayn İbn-Ali and the Origin of the Arab Revolt", *Proccedings of the American Philosophical Society*, c.104/I, 1960, s.18; Cemal Paşa, *Hatıralar*, s.278.

56 Dawn, *Proccedings*, c.104/I, 1960, s.17-19.

57 Cemal Paşa, *aynı eser*, s.69; Y.H. Bayur, *Tarih*, c.II/IV, s.314-315; George Antonius, *The Arab Awakening* (Capricorn, New York, 1965), s.116. Ayrıca bkz. Y.H. Bayur, *aynı eser*, c.II/III, s.224 ve sonrası.

ortaya çıkmışlardı."[58] Arapları yatıştırmak için Âyan Meclisi'ne seçilen beş yeni üyeden biri de Hama Mebusu ve Arap Kongresi Başkanı Abdülhamid Zehravi'ydi. Zehravi'nin gözü Şeyhülislamlıktaydı. Antonius, öbür dört âyan üyesinin "Arap milliyetçilik hareketinin yabancısı" olduklarını söylemektedir.[59] Bundan da anlaşılacağı gibi, İttihatçılar, Meclis'e Arap, Ermeni, Rum hatta Türkleri getirirken, her şeyden önce İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasetini destekleyecek, hiç değilse baltalamayacak kişileri seçmeye dikkat ediyorlardı.

9 Şubat 1914'te Aziz Ali Mısri'nin tutuklanması, Arap sorununa henüz çözüm bulunamadığını ortaya koydu. Aziz Ali, 1909'a kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde önemli sayılabilecek bir yeri olan, Osmanlı ordusunun Arap subaylarındandı. Daha sonraları, imparatorluk içinde özerklik için faaliyette bulunan gizli cemiyetlere girmiş ve tutuklanmasından bir süre önce El-Ahd (Yemin) adlı yeni bir cemiyet kurmuştu. İngiliz Büyükelçisi onun için; "...yeni Türk hükümetini beğenmeyen... genç Araplar grubunun ileri gelenlerinden" demekteydi.[60] Babıâli, Aziz Ali'nin faaliyetlerini kuşkuyla izlemekteydi. Mallet, Aziz Ali'nin Hidiv'den aylık aldığını ve Hidiv'in ondan, Şeyh Sünusi'yi İtalyanlarla barış imzalamaya ikna etmesini istediğini Sadrazamdan öğrenmişti. İtalyanlarla barış imzalamış olan Türkler, Aziz Ali'nin bu davranışına açıkça itiraz edemiyorlardı, ama Hidiv'in çevirmekte olduğu entrikalardan da pek hoşlanmadıkları belliydi. Mallet, "Babıâli, İngiltere hükümetinin değilse bile, Mısır hükümetinin Hidiv'in faaliyetlerinden haberdar olduğundan kuşkulanmakta ve bunu, İngilizlerin Arap siyasetine müdahalelerinin bir kanıtı olarak göstermekte" diye yazıyordu.[61]

58 Majid Khadduri, "Aziz Ali Mısri and the Arap Nationalist Movement", *St. Antony's Papers,* no. 17, *Middle Eastern Affairs,* c.IV, 1965, s.141.

59 Cemal Paşa, *Hatıralar,* s.71; Antonius, *Arab Awakening,* s.117.

60 Mallet'den Grey'e, İstanbul, 24 Şubat 1914 tarih ve "gizli" 117 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2131/9033); Antonius, *aynı eser,* s.110 ve 118-121; Cemal Paşa, *aynı eser,* 71-76; Khadduri, *aynı yerde.*

61 Mallet'den Grey'e, İstanbul, 12 Mayıs 1914 tarih ve "gizli" 335 sayılı ve 9 Mart 1914 tarih ve "gizli telgraf", 153 sayılı yazılar (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2124/22042 ve 371/2131/10697); *British documents on the origins of the war, 1898-1914,* c.X/II, s.833.

Babıâli, Aziz Ali'nin komplo faaliyetlerinden kuşkulanmakta haklıydı. Aziz Ali'nin arkadaşları Mallet'ye, "Irak'ta, Kuveyt'i hatta İbni Suud'u da içine alacak bir ayaklanma hazırlamakta olduklarını"[62] söylemişlerdi. Ancak, bütün bu faaliyetler kamuoyuna açıklanamayacağından, Aziz Ali, Trablus savaşı sırasında 20 bin Osmanlı altınını zimmetine geçirmekten tutuklanmıştı. Aziz Ali'nin böylesine sudan bir nedenle tutuklanması üzerine Araplar, onun, kendisine uzun süredir düşmanlık besleyen Enver Paşa yüzünden tutuklandığına iyiden iyiye inandılar. Aziz Ali, gizli bir oturumda yargılandı ve ölüme mahkûm edildi. Bu ceza, önce 15 yıl ağır hapse çevrildiyse de, 21 Nisan'da affedilen Aziz Ali, ertesi gün Mısır'a hareket etti.[63]

Aziz Ali'nin tutuklanması ve yargılanmasının ne amaçla yapıldığı hâlâ belli değildir. Bu davranışın biricik sonucu, Arap milliyetçilerinin gözünde Babıâli'nin itibardan düşmesi olmuştur. Ancak, Talât'a bakılırsa, Türkler durumdan memnundular. 24 Mart'ta Mallet'le yaptığı konuşmada Talât, Türk-Arap ilişkilerinin sağlam bir temel üzerine oturtulmuş olduğunu söylüyordu.

> "Talip'in, hükümetle ilişkileri düzelmişti, gerek Şeyh Hazal, gerekse Şeyh Mübarek dostça davranmaktaydılar ve İbn Suud'la anlaşma konusunda yardımcı olabilirlerdi... Arapların Meclis'teki temsilcileri konusunda tatmin edici bir çözüm yolu bulunmuştu; Araplar da durumdan memnundular... Babıâli bugünlerde akıllı ve tedbirli davranmaktaydı ve (Talât'ın vardığı sonuca göre) gelecekteki uyuşmazlıklar silah yoluyla değil, anlaşmayla çözümlenecekti."[64]

1913 ortalarına doğru Babıâli, siyasal dengeyi sağlamıştı. İkinci Balkan Savaşı'nın en kötü günleri atlatılmış, Edirne yeniden Türklerin eline geçmişti. Gizli faaliyetler dışında muhalefet yıkılmış, İttihat ve Terakki Cemiyeti tam anlamıyla iktidara geçmişti. Sait Halim Paşa'nın atanması, toplumun kabul edeceği bir kişiyi (İttihat ve

62 *Aynı kaynak*, Aziz Ali'nin tertipçilik ve macera tutkusu ömrü boyunca devam etmiştir. Bkz. Khadduri, *aynı yerde*.

63 Antonius, *aynı eser*, s.120-121; Khadduri, *aynı eser*, c.IV, 1965, s.144-145.

64 Mallet'den Grey'e, İstanbul, 25 Mart 1914 tarih ve "çok gizli" 205 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2128/13883).

Terakki Cemiyeti'nin Prens Sabahattin'ini) Sadrazamlığa getirmek oyununun bir devamıydı. Ancak, Sait Halim Paşa'nın atanmasının öbür yönünü de unutmamak gerekir: Bu davranış, İttihatçıların İslamcı bir siyaset benimsemelerini ve Araplarla anlaşmaya varma isteğini yansıtmaktadır. Kültürlü ve iyi eğitim görmüş bir "centilmen" olan Sait Halim, Sadrazam ve Hariciye Nazırı olarak yabancı büyükelçileri idare etmeyi çok iyi başarmıştı. Bu dönem boyunca diplomasi, Babıâli'nin en önemli görevlerinden biriydi.[65]

Hüseyin Cahit, (Edirne geri alınmadan önce) savaş sonrası durumu incelerken, "...aldırmazlık, savaşta da beter bir hastalık. Savaş bir sınavdır; milletimizin girdiği ve başaramadığı bir sınav; tembel bir öğrenci olduğunu, mezun olmak için gerekli bilgileri edinmediğini ispatladığı bir sınav. Şimdi önümüzde iki hedef var: Savaşın yıktıklarını onarmak ve idari mekanizmada ıslahat yapmak"[66] demekteydi.

Bütün tersliklere karşın, İttihatçılar, iyimserliklerini sürdürmekteydiler ve geleceğe güvenle bakma kararından dönmemişlerdi. Ortada ne bir umutsuzluk belirtisi, ne de yabancı bir devleti (ya da devletleri), işleri düzene koymak için davet etme eğilimi vardı. Islahat ve çağdaşlaşmanın gerekliliğine olan inançları, fiilen ıslahata giriştikleri kritik dönemlerde bile sarsılmamıştı. Mahmut Şevket Paşa hükümeti, gümrük tarifelerinin yeniden gözden geçirilmesi, gümrük vergi ve resimlerine yüzde 4 zam yapılması, yabancılardan vergi alınması, Osmanlı topraklarındaki yabancı postanelerin kapatılması ve kapitülasyonların kaldırılması gibi konularda onaylarını almak amacıyla Büyük Devletler'le görüşmelere başlamıştı. Şu var ki, İttihatçılar, iç ıslahat sorununu, ciddi olarak ancak Eylül'den sonra ele alabileceklerdi.

Gerek ülkenin, gerekse İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin idaresinde yapılacak ıslahat ve İmparatorluğun yeni ideolojik temeli gibi sorunlar, 1913 İttihat ve Terakki Kongresi'nde görüşülmüştü. Beşinci yıllık kongre, 20 Eylül Cumartesi günü İstanbul'da başlamış ve açılış söylevini Ali Fethi (Okyar) okumuştu. Söylevde, geçen yılın

65 Sait Halim ve kabinesi konusunda bkz. Babanzade İsmail Hakkı'nın yazısı, *Tanin*, 19 Haziran 1913.
66 *Tanin*, 26 Nisan 1913.

olayları inceleniyor ve Cemiyet'in bu dönemde "ikinci bir hükümet"le karşı karşıya kaldığı belirtiliyordu. Ali Fethi, İttihatçı aleyhtarlarını, "her şeyden önemlisi, devletin gençler tarafından idare edilmesine düşman" olmakla suçluyordu. Ayrıca, kongrede görüşülecek konuların dökümü de yapılıyordu. Fethi Bey, İmparatorluğa ekonomik canlılık kazandıracak yeni yasalara, ticaret ve endüstrinin geliştirilmesi için tarım kooperatiflerine, banka ve benzeri kuruluşlara ihtiyaç olduğunu belirtiyordu. Eğitim sorununa da değinerek, delegelerden, İslamlığın, "yozlaşmasının önüne geçmek için", çağdaş dünyayla aynı düzeye getirilmesi konusunda çalışmalarını istiyor, dil konusunda da şunları söylüyordu:

> "Osmanlı hükümeti, İmparatorluğu meydana getiren çeşitli unsurların ilerlemesini ve gelişmesini istediğine göre, iç siyasetinin temeli olarak yerel dillerin okullarda, mahkemelerde, bürokraside kullanılmasını benimsemeli ve devlet memurlarını seçerken, gidecekleri bölgelerin dillerini bilip bilmedikleri konusunu hesaba katmalıdır."[67]

Sözlerine devamla, bu ilkenin çeşitli unsurlara uygulanmasıyla birlikte, Osmanlıcılığın, bütün ırk gruplarını birbirine bağlayacağını, ortak emellere sahip sağlam ve birleşmiş bir bütün haline getireceğini belirtiyordu. Sonunda, İttihat ve Terakki'nin bundan böyle bir cemiyet olmaktan çıkıp, bir parti niteliğini kazanacağı –ki bu ilk kez ilan ediliyor değildi– ve iç yapısının yeni baştan örgütleneceği açıklanıyordu.

Ali Fethi'nin önerileri, kongrede tartışıldıktan sonra, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasal programında ve parti yönetmeliğinde yer aldı.[68] Kongrenin onayladığı parti programı dört bölümden oluşuyordu: Siyasal (Madde 1-17), Ekonomik (Madde 18-33), İdari (Madde 34-41) ve Eğitsel (Madde 42-48). Genel anlatımıyla program, çağdaşlaşma ve İmparatorluğun siyasal, toplumsal, ekonomik ve idari yapısına akılcı bir yöntem getirme siyasetinin yinelemesinden oluşuyordu. Değişik olan yönü ise, Cemiyet'in, bunu, Prens Sabahattin'in ve İtilafçıların tasarılarını andıran yarıfederal, çokuluslu bir çerçeve içinde yapmaya karar vermiş

67 *Stamboul,* 22 Eylül 1913.
68 *Stamboul,* 15, 16, 17 ve 24 Ekim 1913; Tunaya, *Partiler,* s.214-225.

olmasıydı..."[69] Parti yönetmeliğinde, genel kurulundan yerel kulüplere kadar Cemiyet'in hiyerarşik örgütünün yetki ve görevleri tanımlanmaktaydı.[70] Bu ıslahata kadar, Merkez-i Umumi (Merkez Komitesi) adlı gizli bir topluluk, Selanik'teki karargâhtan, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve İmparatorluğun kaderini belirlemekte ve Cemiyet, bu yüzden, muhalefet tarafından sık sık sorumluluk yüklenmeksizin siyasete müdahale eden gizli bir örgüt olmakla suçlanmaktaydı. Bu yönetim biçimi, İttihatçı örgütün içinde de bir tutarsızlığa yol açıyordu. Resmen İttihat ve Terakki Fırkası'nın olmasına karşın, Merkez Komitesinin yetki ve görevleri kesin olarak belirlenmediğinden, partinin yetki ve görevlerinin de ne olduğu tam olarak tanımlanamıyordu. Yeni yönetmelikle bu tutarsızlık ortadan kaldırılmış olacaktı.

Yönetmelikte, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, İstanbul'da merkezlenmiş siyasal bir parti olduğu açıklanmaktaydı (Cemiyet, Balkan Savaşı'nın başlaması üzerine merkezini İstanbul'a almak zorunda kalmıştı). Parti, Başkan (Reis-i Umumi) ve 20 üyenin yer aldığı bir Genel Kuruldan (Meclis-i Umumi); Genel Sekreter (Kâtib-i Umumi) başkanlığında on üyeli bir Merkez Komitesinden (Merkezi Umumi) ve Başkan Yardımcısı (Vekil-i Umumi) yönetimindeki on iki kişilik Genel Sekreterlikten (Kalemi Umumi) oluşuyordu. Genel kurulun görevi, Meclis dışındaki İttihatçı kuruluşlardan sorumlu Merkez Komitesi ile Meclis'teki İttihatçıları denetleyen genel sekreterliğin çalışmalarını bağdaştırmaktı. Böylelikle, karar alma yetkisinin bir grubun tekeline geçmesi önlenmiş oluyordu. İktidar, bundan böyle çeşitli fikirlerin temsil olanağı bulabileceği genel kurula geçmiş oluyordu. Ayrıca, bu sistemin yardımıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki görüş ve eylem birliğini güçlendirmek de mümkün olacaktı. Merkez Komitesi yine en güçlü tek topluluk olmaya devam ediyorsa da, 1913 yönetmeliğiyle getirilen daha esnek sistemle genel kurul ve genel sekreterliğe bağlandığından, özgürlüğü belli ölçüde kısıtlanıyordu. Ancak, bu sistemin başarısı siyasal koşulların lehine gelişmesine bağlıydı. 1914'te başlayan savaş ve savaşı hazırlayan olaylar, bir "rekabet siyaseti" uygulanmasını güçleştirecekti. Bu koşullar altında, her yıl toplanması ka-

69 *Stamboul*, 15, 16, 17 Ekim 1913; Tunaya, *aynı eser*, s.214-218.
70 *Stamboul*, 24 Ekim 1913; Tunaya, *aynı eser*, s.218-225.

rarlaştırılmış olan İttihat ve Terakki Kongresi 1916'ya kadar toplanamayacak ve Merkez Komitesinin eski güçlü durumuna gelmesi önlenemeyecekti.

Balkanlardaki savaşın sona ermesi ve günlük düzenin yeniden kuruluşu, normal siyasal hayata dönülmesini gerektirmişti. İttihatçılar için bunun anlamı, Meclis'in ve parlamenter rejimin geri gelmesiydi. 1913 sonbaharında, Babıâli, genel seçimlerin yapılacağını açıkladı. Seçimler 1913-1914 kışında yapıldı ve üçüncü Osmanlı Meclisi 14 Mayıs 1914'te İstanbul'da toplandı.

Burada, insanın aklına şu soru geliyor: İttihatçılar, iktidarı kesin olarak ele geçirdikleri halde, neden Meclis'i yeniden gerekli gördüler? Devleti Meclis'siz yönetmeye devam edebilirlerdi. Bu soruya, İngiliz Büyükelçiliği'nin yaptığı gibi, alaycı bir tavırla şu yanıtı vermek kolaydır:

> "Onu (Meclisi), itaatkâr bir makine haline getirmek imkânına sahip olduklarından, (İttihatçılar) bir şey kaybetmeyecekleri gibi, Anayasa ilkelerine saygı göstermekle kazançları olacaktı. Anayasa ilkelerine bağlılıkları, İttihatçıların var oluş nedenleriydi ve Abdülhamid istibdadına karşı kullandıkları başlıca silahtı. Devrimi anlamsız kılmak yerine, meşruti idare biçimini, özellikle çeşitli unsurlardan meydana gelen Doğu ülkeleri için geçerli biricik hükümet şekliyle, yani akıllı bir despotizmle bağdaştırma yoluna gitmeyi tercih etmişlerdi."[71]

Mallet'nin, bu sözlerindeki liberalizme olan aşırı güveni bir yana bırakılırsa, yaptığı tahlilde gerçek payı bulunduğunu kabul etmek gerekir. Ancak, Meclis'in "itaatkâr bir makine" olacağı varsayımı yanlıştır; en azından, kanıtlanmamıştır. Bu konuda bir yargıya varmak için ölçü olarak önceki Meclisler ele alınırsa, görülür ki, ne 1877-1878'deki ilk Meclis, ne de 1908'den sonrakiler beklenildiği gibi itaatkâr çıkmışlardır. Dahası, İttihatçıların çoğunlukta olduğu Meclisler, ötekilerine kıyasla çok daha dik başlı davranmışlardır. 1914'te kurulan Meclis, olağanüstü koşullar altında çalıştığından, tavrı pek iyi anlaşılama-

71 Mallet'den Grey'e, İstanbul, 21 Mayıs 1914 tarih ve "gizli" 363 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2134/23213).

mıştır. Ancak, seçimlerde İttihatçıların bir görüş birliği sağlamak için nasıl uğraştıkları göz önüne alınırsa, yeni Meclis'in pek de yumuşak başlı olmayacağı sonucuna varılabilir.

1913-1914 seçimlerine giren biricik örgütlenmiş siyasal parti, İttihat ve Terakki'ydi. Öteki parti, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, resmen yasaklanmış ya da dağıtılmış olmamasına karşın, ortadan silinmişti. İttihat ve Terakki'nin her şeyi kapsayan ideolojik yapısı nedeniyle son sözü söyleme hakkı vardı. Ama Türk olmayan unsurlar (Ermeniler, Rumlar, Araplar), Meclis'te, sayıları oranında temsilci bulundurmak için ısrar etmekteydiler.

30 Ekim'de, İstanbul'daki Ermeniler, bir toplantı düzenlediler ve seçimlerde bir bütün olarak haklarını savunma kararı aldılar.[72] Kısa bir süre sonra da Ermeni Patriği, Adliye Nezaretine gönderdiği bir önergeyle Ermeni azınlığının Meclis'te, nüfusa orantılı olarak temsil edilmesini, iki milyon Ermeninin yirmi kadar temsilcisi olmasını öneriyordu.[73] Babıâli, Anayasada değişiklik yapılmasını gerektiren bir konuda görüş belirtme yetkisi olmadığı gerekçesiyle bu öneriyi dikkate almadı. Ancak, bu yanıt aynı zamanda, bütün Osmanlıların haklarıyla ilgili bir konuda, Ermeni Patriğinin söz sahibi olmadığı anlamına da geliyordu. (*Aynı yerde.*) 24 Kasım tarihli *Tanin,* Ermenilere, bütün milleti temsil eden mebusları, ırksal temsilciler niteliğinde görmek gibi büyük bir yanlışlık yaptıklarını hatırlatıyordu. Ermeniler böyle davranmakla kendilerini, amaçlarını gerçekleştirecek gücü bulunmayan bir azınlık olmaya mahkûm ediyorlardı.

Rum azınlığının orantılı temsil konusundaki benzer istekleri de aynı şekilde reddedildi.[74] 11 Aralık'ta *Tanin,* eğer İmparatorluk içindeki her topluluk Meclis'teki temsilcilerini kendi seçerse, Anayasanın anlamı kalmayacağından yakınıyordu. Ülke bir konfederasyon haline gelirdi; Ermeniler, Rumlar, Türkler, Araplar için ayrı ayrı meclislerin kurulması. her topluluğun kendi programı olması gerekirdi.

Ermeniler ve Rumlar isteklerinde ısrar ettiler. Sonunda, İttihatçılar, bu istekleri kabul etmemekle birlikte, bir uzlaşmaya varmak için topluluk liderleriyle görüşmeyi uygun buldular. Uzun tartışmalardan

72 *Stamboul,* 31 Ekim 1913.
73 *Tanin,* 19 Kasım 1913.
74 *Stamboul,* 10 Aralık 1913.

sonra, İttihat ve Terakki'nin her iki topluluğun da isteklerini sayı bakımından kabul etmesine karar verildi. Ancak, Cemiyet, Ermeni ve Rum temsilcilerin, kendi topluluklarının çıkarlarını her şeyin üstünde tutan (*communalist*) kişiler olmamasını ve adaylıklarını koymadan önce Cemiyet tarafından sınanmalarını şart koşuyordu. Soruna, gene de tam olarak çözüm bulunamamıştı; çekişmeler bir süre daha devam etti. Sonunda Ermeniler, 16 temsilciye razı oldular. Rumların İstanbul'dan üç mebus çıkarma istekleri yerine getirildi.[75] Azınlıklar yatıştırılmıştı, ama seçilen mebusların hepsi İttihatçı adayları değildi. Dahası, mebus olan İttihatçı adayların, Meclis'te bazı konularda tutumlarının ne olacağı kesin olarak bilinemiyordu.

1914 başlarında İttihat ve Terakki Cemiyeti, dikkatini idari ıslahat sorununa verdi. Listedeki ilk kurum, Rumeli savaş meydanlarında sırtı yere gelerek şan ve şerefini yitiren Osmanlı ordusuydu. Islahatın örgütlenme yönünü üzerine alması için Babıâli, Almanya'dan büyük yetkiler tanıdığı bir askeri heyeti davet etti ve General O.V.K. Liman von Sanders başkanlığındaki bu heyet, Aralık ayında İstanbul'a geldi.[76] Ordunun yeni baştan örgütlenmesinden daha önemli olan, eski subayların ayıklanması sorunuydu. Bu yaşlı subayların bozguncu davranışları, savaş sırasında, yurtsever küçük rütbeli genç subayların moralini bozuyordu. Üstelik, dikkatli ve temkinli yaşlı generallerini dinlemeyip Edirne'yi yeniden ele geçirenler, bu genç subaylardı. Bundan böyle, askeri örgütte temizlik faaliyetlerine girişileceği kesin olarak karara bağlanmış; iş, bunun ne zaman yapılacağına kalmıştı.

Ordunun gençleştirilmesi sorunu, daha İzzet Paşa Harbiye Nazırıyken ele alınmıştı. İzzet Paşa, ordunun yaşlı subaylardan arınması gerektiğine kendisinin de inandığını söylemiş, ancak "hepsi benim arkadaşlarım" diyerek işi üzerine almaya yanaşmamıştı. Onu ikna et-

75 *Times*, 26 Şubat 1914; *Stamboul*, 10 Aralık 1913 ve 2 Mart 1914. Bu seçimle ilgili Rus ve Ermeni görüşleri için bkz. *Stamboul*, 9, 12, 13, 14 ve 15 Aralık 1913 ve aynı tarihli öbür gazeteler. Ermeni sorunu konusunda bkz. İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2116 (1914).

76 Heyetin çalışmaları ve karşılaştıkları sorunlar konusunda bkz. Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, Annapolis, 1927.

meye uğraşan Talât'ın çabaları da bir sonuç vermedi. Bunun üzerine, İzzet'in bir süre için istifa etmesine ve gençleştirme işini üzerine almayı kabul eden Enver'in Harbiye Nazırı olmasına ve sonra koltuğunu yine İzzet Paşa'ya bırakmasına karar verildi.[77] Tuğgeneralliğe yükselmiş olan Enver Paşa, 4 Ocak 1914'te Harbiye Nazırı oldu. Üç gün sonra yayınlanan bir iradeyle, Padişah, askeri atamalarda değişiklikler yapılacağını, "Makedonya'daki yenilgiler silsilesinden sorumlu olan kumandanların ve 55 yaşını aşkın generallerin çoğunun emekliye ayrılacağını"[78] bildiriyordu.

Temizleme hareketi, idari mekanizmanın hemen her dalını ve özellikle, çağdaşlaşma girişimlerini etkiledi. Yaşlı subaylar (örnek olarak Mahmut Şevket Paşa'yı alabiliriz) yurtsever olmakla birlikte, tutucu kimselerdi. Çağdaşlaşmaktan anladıkları, ordunun gereçlerinin yenilenmesiydi ki, bu tutum, hareketin temposunu hayli yavaşlatıyordu. Onlar için, toplumun en önemli kuruluşu, orduydu; ordunun ihtiyaçları, her ne pahasına olursa olsun, karşılanmalıydı. Ordunun sivillerin denetimi altına girip, siyasetin oyuncağı olması düşüncesini nefretle karşılıyorlar, bunu önlemek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Ordunun siyasete karışması ve dolayısıyla asker-sivil işbirliğinin artması, ıslahatın neden olduğu değişikliklerin başında gelir.

Öte yandan, maliye sorunu, Babıâli'nin en büyük derdi olmaya devam ediyordu. Yabancıların kontrolündeki "Düyunu Umumiye", vergilerin büyük bir oranına sahip çıktıkça ve ordu, harcamalarını kısıtlamamakta ısrar ettikçe bu soruna bir çözüm yolu bulmak olanaksızdı. Cemiyet'in, Düyunu Umumiye ve Türkiye'deki yabancılara tanınan imtiyazlar konusunda yapabileceği pek bir şey yoktu, ama ordunun harcamalarını kısıtlamaya kararlıydı. Enver Paşa, yaptığı ilk basın toplantısında, askeri bütçeyi kısıtlayacağını açıklıyordu:

77 Menteşe, *Cumhuriyet,* 3 Kasım 1946; Y.H. Bayur, *Tarih,* c.II/IV, s.316. Bayur, eserinin 317. sayfasında, İttihatçıların, temizlik hareketinin bitiminde İzzet'i geri getirmek niyetinde olmadıklarını söyler. Ancak, İttihatçıların bu niyette oldukları anlaşılmaktadır. Sait Halim Paşa, Rus Büyükelçisine Enver'in atanmasının geçici olduğunu söylemiştir. Bkz. Mallet'den Grey'e, İstanbul, 8 Ocak 1914 tarih ve "çok gizli telgraf" 17 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2111/1068).

78 Tırnak içindeki bölüm, Jön Türkler üzerine yazılmış ve Profesör Dankwart A. Rustow'un bana okutmak nezaketini gösterdiği bir müsveddeden alınmıştır. İradenin metni için bkz. 8 Ocak 1914 tarihli *Stamboul* ve öbür gazeteler. Enver'in atanması konusunda bkz. Menteşe, *Cumhuriyet,* 3 Kasım 1946; *Stamboul* ve *Tanin,* 3, 4 ve 5 Ocak 1914.

"Harbiye Nezareti bütçesinin kısıtlanabileceğini, her zaman düşünmüşümdür. Islahatı yürütmek için ülkeden, olanaklarının ötesinde fedakârlıklar istemenin ve ağır borçlar altına girmenin ülkeyi batırmaktan başka bir şeye yaramayacağı kanısındayım. Islahata mütevazi bir ölçüde, nicelikten çok, niteliğe önem vererek başlayacağız. Tanrı'nın bu yolda bize yardımcı olacağına inanıyorum."[79]

Orduda yapılacak temizleme hareketine de değinen Enver, eskiden Osmanlı ordusunun, barış zamanı faaliyetleri için işe yarayan subaylarla savaşa yatkın subaylardan meydana geldiğini; bundan sonra yalnızca ikinci gruptakileri orduda bırakmaya niyetli olduğunu açıklamıştı. Harbiye okullarında yıllarca okumuş ve "savaş nazariyatına bihakkın vâkıf" subaylara ihtiyacı olmadığını söylüyordu. Gelecekte, yalnızca yetenekli subaylara ilerleme olanağı tanınacaktı. "Bir subayın görevi, süslü bir üniformayla boy göstermekten ibaret değildir. Asker olmak; talim ve terbiye, bilim ve sanat, ve hepsinden önemlisi, cesaret ve çok çalışmak demektir. Bu meziyetler ancak gençlerde bulunur ve yine ancak gençler öğrenmek, çok çalışmak yeteneğine sahiptir."

Bu dönemde Maliye Nezaretinin önemi hayli artmıştı. 1911 Temmuz'unda kurulan Mali Islahat Komisyonu'nun yetkileri Mart ayında genişletildi. Maliye Nazırı başkanlığındaki komisyonun, çoğu yabancı uzman olan beş üyesi vardı ve çalışmalarını Maliye Nazırının başkanlığında sürdürmekteydi. Gelecekte, bütün mali konuların Maliye Nezaretince denetlenmesi ve nezaret bütçelerinin bu komisyondan geçmeden önce Meclis'e getirilmemeleri karara bağlanmıştı. Komisyonun bir diğer görevi de, mali idarede yapılacak ıslahatın programını hazırlamak, devletin imzaladığı ihale ve imtiyaz mukavelelerindeki mali koşulları ve ortaya çıkabilecek anlaşmazlıklarla itirazları incelemekti.[80] Başlıca amacı, idari mekanizmayı mali yönden

79 *Tanin*, 10 Ocak 1914.

80 Mallet'den Grey'e, İstanbul, 9 Mart 1914 tarih ve "gizli" 153 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2132/11482). Mallet'ye bu bilgileri veren Babıâli'nin mali danışmanı ve bu tasarının mimarı olan Sir Richard Crawford idi.

akılcı bir yönteme bağlamak ve harcamaları denetleyecek bir kuruluş yaratmak olan bu sistemi, Harbiye Nezareti de kabul ediyor ve hesaplarını komisyonun denetimine bırakmaya razı oluyordu.

Askeri bütçe, ordunun yetki ve itibarının ölçüsü olarak alınırsa, 1914'te, ordunun artık, birkaç yıl önceki gibi siyaset yaşamına hâkim olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Mehmet Cavit'in 30 Mayıs'ta Meclis'e sunduğu 1914-1915 bütçesi –iki yılı aşkın bir zamandır bütçe ilk kez oya konuluyordu–, askeri harcamalarda yüzde 30 kadar bir indirim yapıldığını gösteriyordu. Bu bütçe, 4 Temmuz'da, Mebusan Meclisi'ne getirilmiş ve uzun boylu tartışmalara yol açmadan kabul edilmişti.[81] Bu dönemde, İmparatorlukla Yunanistan'ın arasında gerginlik sürmekteydi. Babıâli, donanmanın ihtiyaçlarını, bütçede buna ayrılmış bir fondan değil, halktan topladığı bağışlarla karşılamaktaydı.

23 Ocak 1913'teki Babıâli Baskını'ndan beri İttihatçılar, kabinedeki durumlarını pekiştirmeye uğraşmaktaydılar. Ancak, bu konuda ağırkanlı davranıyorlardı. Örneğin, Mahmut Şevket Paşa kabinesinde arka planda kalıp, Sait Halim'in Devlet Şûrası Reisi, Hacı Adil'in Dahiliye Nazırı ve Hayri Bey'in Evkaf Nazırı olmalarıyla yetinmişlerdi. Baskından sonra kurulan kabine, "İttihatçı" olarak nitelenebilirse de Harbiye, Nafıa, Maliye Nezaretleri ve Şeyhülislamlık gibi önemli makamlar İttihatçı olmayanların ellerindeydi. Bunlara zamanla sahip çıkıldı; Cemal, Nafıa; Enver, Harbiye; Cavit, Maliye Nezareterine; Hayri de Şeyhülislamlığa getirildi.

Bunlardan ilk üçü mantığa uygun atamalardı, ama dördüncüsünün üzerinde durmak gerekecek. Ürgüplü Mustafa Hayri Bey'in Şeyhülislam olarak atanması, İslam geleneğine aykırıydı ve bu atamanın, İttihatçıların İslamcı bir siyaset benimsedikleri ve bu makama çok önem veren Arapları yatıştırmaya çalıştıkları bir dönemde yapılması daha da garipti.[82]

81 *Stamboul*, 1 Haziran ve 6 Temmuz 1914; Mallet'den Grey'e, Beyoğlu, 3 Haziran 1914 ve Tarabya, 11 Temmuz 1914 tarih ve "gizli" 417 ve 496 sayılı yazılar (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2114 ve 2135/25475 ve 371/2114 ve 2135/32683).

82 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s.71. Ocak 1913'te, Mahmut Şevket Paşa Padişahtan Ali Şerif Haydar'ı Şeyhülislam olarak atanmasını istemiş, ancak bu isteği, Ali Şerif Haydar'ın şeriat konusunda yeterince bilgi sahibi olmadığı gerekçesiyle reddedilmişti. Bkz. İnal, *Son Sadrazamlar*, s.1877.

Geleneksel olarak, Şeyhülislamlık kurumunun başına, İslam dini ve kanunları (Şeriat) konusunda iyi bir eğitim görmüş ulema arasından seçilen biri getirilirdi. Şeyhülislam, ülkenin en ileri gelen din adamıydı. Hayri Bey, bu seçkin zümreden olmakla birlikte, çoktandır onlardan ayrılmış, bu zümrenin simgesi olan sarığı bile bağlamaz olmuştu. Üstelik, siyasete atılmış ve laik mahkemelerde görev almıştı. Devrimden sonra doğum yeri olan Niğde'den adaylığını koymuş, mebus seçilmişti ve birçok kabinede Adliye ve Evkaf Nazırlığı yapmıştı.

Gelişmekte olan bir toplumda, Şeyhülislamın gelenekçi-tutucu kesimden seçilmesi hayli baltalayıcı olabilirdi. Dinsel öneminin yanı sıra, doğrudan doğruya Padişah tarafından atanması nedeniyle kabinede imtiyazlı bir durumu vardı. Yine bu nedenle, hemen hemen Meclis'in otoritesi dışında kalıyordu. Şeyhülislamın, hatta Evkaf Nazırının, haklarında gensoru açılmasını önerenlere karşı çıktıkları, Meclis'in böyle bir yetkisi olmadığını söyledikleri bile olmuştu. Tutucu ve birlikte çalışmaya yanaşmayan bir Şeyhülislam, ıslahatı engelleyebilirdi. İttihatçılar, 1914'te kendi adaylarından birini Şeyhülislamlığa getirecek, ıslahatın önündeki bu engeli ortadan kaldıracak güce sahipti. Hayri Bey'in atanmasına tutucular tepki göstermediler, basın da bunu oldukça iyi karşıladı.[83] Çağdaşlaşmayı bir kere akıllarına koymuş olan İttihatçılar, toplumsal ve siyasal ıslahat uğruna geleneksel bir kurumu ve simgeyi kullanmaktaydılar.

Çağdaşlaşmanın siyasal alanda karşılaştığı bir başka engel de Saray'dı. Devrimden sonra Cemiyet, Yıldız'ı kontrolü altına aldığını düşünmüş; ama kısa bir süre sonra, Saray'ın 31 Mart Olayı'nda parmağı olduğu ortaya çıkınca yanıldığını anlamıştı. Ayaklanmadan hemen sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti Halit Ziya'yı (Uşaklıgil), olup bitenleri yakından izlemek için Yıldız'a yerleştirdi. Ancak, Saray, her zaman için Cemiyet'in boyunduruğu altına girmemeyi başarmış ve İttihatçı aleyhtarlarının sığınağı olmuştu. Damatların ve şehzadelerin gündelik siyasette, özellikle muhalefetin izlediği siyasette oynadıkları rol, sayılarıyla karşılaştırılamayacak kadar büyüktü. Bu nedenle, Cemiyet, Saray'ı ve hanedanı denetimi altına almaya kesin karar vermişti.

83 Öbür gazetelerin gösterdikleri tepkiler konusunda bkz. *Stamboul*, 17 Mart 1914.

Mallet'nin, Ocak 1914'te "gizli bir kaynaktan" öğrendiğine göre, Saray'da gizli bir komisyon, hanedana nasıl davranacağı konusunda direktif vermekteydi. Bu komisyon, Şeyhülislâm, Enver Paşa –kısa bir süre sonra damat olacaktı– ve Sait Halim Paşa'dan meydana gelmişti, "sözde" başkanları da "veliaht şehzade"[84] idi.

Bu komisyonun hazırladığı ve Padişah tarafından onaylanan yönetmelik gereğince, hanedan mensupları bundan böyle siyasette faal rol alamayacaklar ve siyasal bir partinin tarafını tutamayacaklardı. Komisyonun izni ve Padişahın onayı olmaksızın geziye çıkmaları da yasaklanıyordu. Ayrıca, hanedandan olmayanlarla evli Padişah kızları, kocalarının hükümet ya da komisyon tarafından "itibara layık olmayan kişi" ilan edilmeleri halinde, ayrılabilecekler ya da boşanabileceklerdi. Bu yönetmelik hazırlanırken, bir yandan da Padişahın çevresindekilerden bazıları uzaklaştırılmış; veliaht şehzade değiştirilmişti. Uzaklaştırılanların yerine, artık hanedanı iyiden iyiye ele geçirmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarları getiriliyordu.[85]

14 Mayıs'ta, Meclis, yeni dönemine girerken iktidarın bütün ipleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin elindeydi. Muhalefet partileri ortadan kalkmış, Meclis'in çoğunluğu Cemiyet'in eline geçmiş, ordu kontrol altına alınmış, iç kargaşalık ve anlaşmazlıkların kaynakları ortadan silinmişti; hiç olmazsa öyle gözükmekteydi. Balkan Savaşları'nın son bulmasından beri ülkenin hayli ilerleme kaydettiği söylenebilirdi. 1913-1914 döneminin gelir istatistikleri, kaybedilen toprakların beklenildiği kadar büyük bir mali zarara yol açmadığını göstermekteydi. 1912-1913 dönemiyle karşılaştırıldığında 945 bin altınlık bir artış görülmekteydi ki, bu, vergi toplama mekanizmasının daha iyi çalışması, vergilerin artırılması ve gerek Anadolu, gerekse İstanbul'daki vergilerin daha verimli olmasıyla açıklanıyordu.[86] Ama, asıl önemlisi, İmparatorluğa egemen olan iyimser ve umutlu havaydı. Bu havanın etkisi, Meclis'in

84 Mallet'den Grey'e, İstanbul, 25 Ocak 1914 tarih ve "gizli" 47 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2128/4586). Ne yazık ki, bu olaylara değinen Türkçe kaynak bulamadım.

85 *Aynı kaynak.* Bu konuda daha ayrıntılı bir rapor ve komisyonun hazırladığı kurallar konusunda bkz. Mallet'den Grey'e, İstanbul, 24 Şubat 1914 tarih ve "gizli" 124 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2128/9040).

86 Mallet'den Grey'e, Beyoğlu, 12 Mayıs 1914 tarih ve "gizli" 322 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2114/22029).

açılışında yapılan çeşitli konuşmalarda açıkça belli oluyordu.[87] Islahatçılık ülkece benimsenmiş ve altı yıllık fırtınalı pratikten sonra İttihatçılar, sorunlara gerçekçi bir gözle bakmayı öğrenmişlerdi. Mallet, "Arnavutluk'taki hareket gibi olaylar ortalığı karıştırmazsa, Cemiyet'in kurduğu bugünkü hükümetin ömürlü olmaması için hiçbir neden yok"[88] demekteydi.

Mallet'nin yalnızca iç sorunlar ele alındığında doğru olarak nitelenebilecek olan yorumu, Türkiye'nin artık kurtulamayacak bir şekilde bulaşmış olduğu Avrupa diplomasisini hesaba katmamıştı. Türkiye'nin çözmek zorunda olduğu bir sorun daha vardı: Dünya siyaseti içinde tek başına, tecrit edilmiş olarak kalmak. Tarafsızlık, akla ilk gelen ve en mantıklı çözüm yolu gibi görünse de, savaş patladıktan sonra Türkiye'nin tarafsız kalmasına öbür devletlerin göz yumması pek beklenemezdi. Üstelik, Balkan Savaşları'ndan sonra İstanbul'daki hava, tarafsızlık siyasetini psikolojik yönden olanaksız kılmaktaydı.[89] İttihatçılar, tarafsız kalındığı ve tecrit siyaseti benimsendiği sürece, Büyük Devletler'in Türkiye'yi aralarında paylaşacaklarından emindiler. Bu inançlarını doğrulayan bir sürü tarihsel kanıt vardı. Bu nedenle, Üçlü İttifakla birleşmeye çalışılmış, ama bir başarı sağlanamamıştı. Sonunda, gittikçe artan bir korkunun etkisiyle Almanya'ya dönen İttihatçılar, onun ittifak önerisini büyük bir sevinçle kabul edeceklerdi. Umutsuzluk içinde girişilmiş bir kumar olacaktı bu. Olayların haklılığını doğrulamayacağı bir kumar.

87 Padişahın açılış söylevi için bkz. *Stamboul*, 15 Mayıs 1914; Meclis başkanının açılış söylevi, *Stamboul*, 20 Mayıs 1914; Mebusan Meclisi'nin açılış söylevi, *Stamboul*, 24 Mayıs 1914; Âyan Meclisi'nin açılış söylevi, *Stamboul*, 26 Mayıs 1914.

88 Mallet'den Grey'e, İstanbul, 21 Mayıs 1914 tarih ve "gizli" 363 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2134/23213).

89 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s.121; Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.114.

VII. BÖLÜM

İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN SİYASETİ

Hikâyemizin 1914'te birdenbire kesilmesinin nedeni, bu incelemenin, Birinci Dünya Savaşı sırasında Jön Türkler'i ele alan daha geniş kapsamlı bir çalışmanın birinci bölümü olmasıdır. Gene de bu incelemede ele aldığımız altı yıllık dönem içinde (1908-1914) Osmanlı İmparatorluğu'nun her alanda kökten bir değişim geçirdiğini söyleyebiliriz. 1908'in Osmanlı İmparatorluğu 1914'te tanınmayacak bir duruma gelmişti. Bu değişiklikler, 1914'ten sonra daha da hızlı gelişecek ve İmparatorluk, Birinci Dünya Savaşı'nın başında tarihe karışacaktır. Bu nedenle, 1914 yılı, incelemeye ara verip durumu bir daha gözden geçirmek için uygun bir tarih olacaktır.

Bu yıllar içindeki değişikliklerin en önemlisi, Babıâli'nin yabancı devletlere bırakmak zorunda kaldığı topraklar ve bunun bütün gelişmelere olan büyük etkisidir. Bu zincirleme toprak kaybetme süreci, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan'la birleşmesiyle başlar. Babıâli'nin sözde egemenliği altında bulunan her iki toprak parçasının İmparatorluktan ayrılmasına, Türkiye'deki yeni rejimin bu bölgelerde otoritesini kullanmaya kalkması korkusu yol açmıştır. Babıâli'nin itibarını zedeleyen ve Jön Türkler'in kaderini çizen olaylar ise, 1911'de İtalya ve bir yıl sonra da Balkan devletleriyle yapılan savaşlardır. İtalyanlar Libya'yı, Balkan devletleri ise Türkiye'nin Edirne ile İstanbul arasındaki kara parçası dışında kalan Avrupa'daki topraklarının tümünü işgal etmişlerdi.

Bu kayıplar, hiçbir abartmayı gerektirmeyecek kadar önemlidir. Yalnızca alan ve nüfus olarak hesaba vurulduğunda Türklerin, 3 milyon km^2'lik bir alanın 1 100 bin km^2'sini ve 24 milyonluk nüfusun 5 milyonunu yitirdikleri görülür.[1] Tek başına yeterince büyük olan bu kayıplar, Rumeli'yi de kapsadığından daha da önemli olmaktadır. Rumeli, uzun yıllardan beri İmparatorluğun kalbi olmuştu; en ileri ve verimli eyaletler Rumeli'deydi. İmparatorluğun zenginliklerine büyük katkıda bulunan bu eyaletler, aynı zamanda orduya asker, bürokrasiye eleman yetiştiren başlıca kaynaktı. İmparatorluğa çokuluslu niteliğini kazandıran Rumeli'deki topraklardı. Bu toprakların kaybedilmesinin Jön Türkler'in ideolojisi üzerindeki etkisi, ağırlık merkezinin Anadolu'ya kayması olmuştur. Makedonya'nın bu denli önem taşımasına karşın, doğma büyüme Makedonyalı olan İttihatçıların, üstelik girişikleri hareketin de beşiği olan bu toprakların kaybedilmesine fazla tepki göstermemeleri ve yeniden İmparatorluğa katmak için harekete geçmemeleri oldukça şaşırtıcıdır.

Libya'nın kaybedilmesi bu kadar önemli değildir. Giderek Türklerin sırtında maddi bir yük olmaktan başka bir işe yaramayan Libya'dan kurtulduğu bile söylenebilir. Ancak, ideolojik nedenlerle Babıâli, İmparatorluğun bütünlüğünü, özellikle Arap eyaletlerini korumak bakımından Afrika'daki topraklarını elde tutmayı gerekli görmekteydi. İtalya'yla savaşa girildikten kısa bir süre sonra, Hüseyin Hilmi Paşa, Lowther'e, Libya'nın Hıristiyanlara bırakılmasının, Arapların Türklere karşı ayaklanmasına yol açabileceğini söylemişti. Babıâli'nin Libya'yı savunmaktaki başarısızlığı, Arapların, gözünde itibardan düşmesine ve Arapların İmparatorluğun yeniden canlanması konusundaki inançlarını yitirmelerine yol açacaktı. Yeni kurulan Arap Adem-i Merkeziyet Partisi'nin amaçlarından biri de "Arabistan yarımadasındaki şeyhler arasında bir birlik yaratmaktı. Böylelikle, Osmanlı İmparatorluğu parçalanırsa, Araplar, gerek Türklerin, gerekse yabancı devletlerin karşısında kendi çıkarlarını sa-

1 İstatistikler, Yeni Uluslararası Yıllık-1908, New York, 1909. s.703'den alınmıştır. Libya'nın yüzölçümü yaklaşık olarak 1 050 000 km^2, nüfusu ise 1 milyondu. Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarının yüzölçümü yaklaşık olarak 167 500 km^2, nüfusu 6 130 bin idi. Bu topraklardan Babıâli'nin elinde kalan İstanbul vilayeti, Çatalca mutasarrıflığı ve Edirne vilayetinin bir kısmı idi. Üçünün toplam yüzölçümü yaklaşık olarak 12 300 km^2, nüfusu ise 2 300 bindi (bütün sayılar yuvarlaktır).

vunabilecek güçte olacaklardı. Trablus ve Balkan Savaşları'ndaki yenilgilerden sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması olasılığı daha da güçlenmişti."[2]

İttihatçıların, Fransa'nın Suriye'de gözü olduğunu düşünmeleri bir kuruntu değildi. 1913 yazında, Arapların, kongrelerini yapmak üzere Paris'te toplanmaları, bu kuşkuların yersiz olmadığını bir kere daha gösteriyordu. Sürgündeki Jön Türkler'in, Abdülhamit rejimine karşı yabancıları müdahaleye çağırmayı düşündükleri biliniyordu. Şimdi de Araplar, Cemiyet'ten kurtulmak için aynı kaynağa başvurmaktaydılar. İttihatçılar, Arapların İmparatorluğa bağlı kalmalarını sağlamak amacıyla Libya'daki milliyetçilere bazı imtiyazlar tanımaya, İtalya'nın eline geçtikten sonra bile yerel direnme hareketini desteklemeye devam etmişlerdi. 1914'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce kurulan, ordudan ayrı, gizli bir örgüt olan Teşkilât-ı Mahsusa'nın belli başlı görevlerinden biri de, Libya'da yerel bir gerilla hareketini örgütlemekti.

Balkan Savaşları'ndan sonra, Osmanlıcılık siyasetinin yerine, İslamcılığın ve milliyetçiliğin getirildiği kabul edilir. Bu milliyetçiliğin Türk milliyetçiliği değil, Turancı bir milliyetçilik olduğu ileri sürülürse de ikisinin arasındaki fark, kesin olarak belirlenmiş değildir. Önemli olan, yeni bir ideolojik formülün getirilmesinden çok, izlenen siyasette bir değişiklik yapılmış olmasıdır. Artık, Arnavutların, Rumların ve Slavların gönlünü almak gerekliliği kendiliğinden ortadan kalkmış; iş, Ermenilerle Arapları yatıştırmaya kalmıştı. İdeolojik bütünü meydana getiren üç öğe, Osmancılık, İslamcılık ve Milliyetçilik –ki hiçbiri tanımlanmamıştı– eskisi gibi geçerliydi. Değişen bir şey varsa, o da bu bütüne katkı oranlarıydı. Türklerin sayıca İmparatorluğun en önemli öğesi haline gelmeleri, milliyetçiliğe daha fazla önem verilmesi zorunluluğunu doğurmuştu. Öte yandan, Araplarla uzlaşmak gerekiyordu, bunun için de başvurulacak yol İslamcılıktı. Padişah ve hanedan, gerek Müslüman olanların ve olmayanların, gerekse Türk olanların ve olmayanların bağlılıklarının odak noktası olmaya devam ediyordu. Osmanlıcılık ise eskiden olduğu gibi, üç unsur arasındaki karşıtlıkları çözmekte kullanılacaktı.

2 Sylvia G. Haim, *Arab Nationalism*, Kaliforniya, 1964, s.25.

İslamcılık, Osmanlı İmparatorluk ideolojisinin temel taşlarından biri olmuştu ve Türkler dinlerine çok bağlıydılar. Milliyetçi duyguların, –Arapların yanı sıra– Müslüman Arnavutlar arasında önem kazanması ve 1912'de İmparatorluktan ayrılmaları, Osmanlıcılığa ve İslam bütünlüğüne yıkıcı bir darbe indirmişti. Arnavutlar, yıllardır devletin temel taşlarından birini oluşturmuş ve onlara imtiyazlı davranılmıştı. İmparatorluğun yönetiminde oynadıkları önemli rolden sonra, ayaklanmaları ve ayrılmaları Türkleri oldukça şaşırtmıştı.

Türklerin bu değişikliklere karşı gösterdikleri tepki, daha ırkçı düşünmek ve kendi milliyetçiliklerine belirli bir biçim vermeye başlamak oldu. Bu tepki, önceleri Turancılık biçimini aldı. Bunun nedeni, kısmen, Turancılığın yeterince tanımlanmamış, dolayısıyla İslamcılıkla kolayca bağdaştırılabilecek kadar belirsiz bir ideoloji olması, kısmen de Rusya Türklerinin Cemiyet'te nüfuz sahibi olmalarıydı. Dahası Turancılık, İslamcılık gibi bir yayılma ideolojisi olduğundan, Batı cephesinde tam anlamıyla gerileyen Jön Türkler'in ruhsal gereksinimlerine uygun düşüyordu. Bir yandan Rusya, öbür yandan Fransa ve İngiltere'yle savaşa girilmesi, her iki ideolojik akıma da güç kazandırdı. Her ikisi de din kardeşlerini Hıristiyan devletlerin boyunduruğundan kurtarmak amacını güdüyordu. İttihatçılar, hangi ideolojik unsurun ağır bastığına önem vermiyorlardı; çünkü, hangisi olursa olsun, liderlik Türklerin elindeydi. Anadolu Türklerinin çevresinde biçimlenen bir Türk milliyetçiliğinin tohumları 1914'te atılmıştı. Ancak, filiz vermeye başlaması için, Turancılıkla Osmanlıcılığın hayalden başka bir şey olmadığının anlaşılmasını ve Birinci Dünya Savaşı'nın birbirini izleyen yenilgilerini beklemek gerekecekti.[3]

Bu ideolojik tutumların iç siyasete etkisi 1908, 1912 ve 1914 Meclislerinde, çeşitli toplulukların temsilci oranlarında kendini hemen belli etmektedir.[4]

3 Niyazi Berkes. *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp*, Londra, 1959. Özellikle, Profesör Berkes'in kitabın başındaki denemesi, ideolojik yön değiştirmeler konusunda ilginç bir kaynaktır.

4 Rustow ve Ahmad'ın basılmamış bir çalışması. Bkz. Bölüm II, s.28, n. 4.

Yıl	*Toplam*	*Türk*	*Arap*	*Arnavut*	*Rum*	*Ermeni*	*Musevi*	*Slav*
1908	288	147	60	27	26	14	4	10
1912	284	157	68	18	15	13	4	9
1914	259	144	84	–	13	14	4	–

1908 istatistikleri, gerilimlerin var olduğu, fakat olayların daha patlak vermediği "olağan politika" döneminin endeksi olarak alınabilir. Bu dönemde, ırksal gruplar, nüfusları oranında temsil edilmişler ve Rumlar dışında herkes tatmin olmuştu. Cemiyet, her toplulukla görüşmeler yapmış ve mebuslar arasında bir görüş birliği yaratmaya çalışmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel programına karşı olan hiçbir aday mebus seçilmeyecekti. Cemiyet, bu yolla Meclis'teki çoğunluğa egemen olmayı tasarlamıştı. Oysa, olayların gelişimi, yapılan hesaplara uymayacak ve bunun üzerine Cemiyet, 1912 seçimlerine çok daha amansızca el atarak Meclis'teki egemenliğini sağlamak için her yola başvuracaktı.

Gerek Meclis'te, gerekse Makedonya'da açıktan açığa İttihatçı aleyhtarlığı yapanların başında Arnavutlarla Rumlar geliyordu. Bu nedenle, 1912'de temsilci sayıları iyice azaltılmıştı. 1912 ile 1914'teki Rum temsilci sayıları karşılaştırıldığında, Rumların 1912'de Rumeli'den hemen hiç temsilci çıkarmamış olmaları gerektiği ortaya çıkar. Ermeni ve Slav mebusların sayılarında fazla bir değişiklik göze çarpmamaktadır. Ancak, bu arada, her iki topluluğun aşırı İttihatçı aleyhtarı mebuslarının yerlerini daha ılımlı adaylara bırakmaya zorlandıklarını belirtmek gerekir. Türk ve Arap temsilcilerinin sayıları ise artmıştır. Türklerin; Arnavut, Slav ve Rumlardan boşalan yerleri doldurulmuş, Arap temsilcilerin ise Libya'daki savaş nedeniyle artırılmış olması gerekir.

1914 seçimlerinde göze çarpan en önemli değişiklik, Arap temsilcilerin sayılarındaki artıştır. 1912'de Arap eyaletlerinden 59, Libya'dan 9 mebus çıkmıştı. 1914'te 25 Arap daha Meclis'e girmişti. Arapların bu konuda artık hiçbir şikâyetleri olamazdı, çünkü 5 338 bin Arabı 84 mebus temsil ederken, 12 500 bin Türkü 144 mebus temsil ediyordu. Bütün bunlar, Arap muhaliflerini yatıştırmak, İttihat ve Terakki'nin İslamcılık siyasetine Arapları ısındırmak amaçlarıyla ya-

pılıyordu. İlk amaç, Haziran 1914'te Arap eşrafından Seyyit Talib'in istifa etmesiyle suya düştü; bir süre sonra da ikincisinin boş bir çaba olduğu anlaşıldı.

Bu yıllar içinde İttihatçıların karşılaştıkları sorunların hemen hepsi, inatçı bir azimle sarıldıkları çağdaşlaştırma siyasetinden doğmaktaydı. Devleti kurtarma sorununa verdikleri yanıt, İmparatorluğun bütün yapısını tepeden tırnağa çağdaşlaştırmaktı. Ayrıca istedikleri, devletin o günkü durumunu korumak da değildi; Abdülhamit bunu en iyi şekilde başarmıştı. İttihatçılar, devleti yeniden canlandırmak, dünya devletleri arasında söz sahibi olacağı bir yere getirmek istiyorlardı. Bir anlamda kumar oynuyorlardı; istedikleri, ya hep ya hiçti. Getirdikleri ıslahat programı, geleneksel düzen sayesinde imtiyazlı mevkilere gelmiş olan herkesin onlara karşı cephe almasına yol açmıştı. Yaşamın akılcı bir düzene sokulmasına (rasyonelleştirilmesine) en az Hıristiyan, Rumlar, Slavlar ve Ermeniler kadar Müslüman Türkler, Araplar ve Arnavutlar da karşı koydular. Oysa İttihatçılar, her ikisi de aynı devletin vatandaşı olan bir Müslümanla bir Hıristiyanın ayrı yasalarla yöneltilmesini, temel ilkelere aykırı, çağdışı bir tutum olarak görüyorlardı. Bu konuda ödün vermemeye kesin olarak kararlıydılar. Bu siyaset, İmparatorluğun felaketine yol açtıysa da, gelecekteki Türk devletinin temelini oluşturacaktı.

Çağdaşlaşma çabaları, bir yandan da yabancı devletlerin çıkarlarıyla çatışmaktaydı. Egemen bir devletin, Türkiye'de yabancılara tanınmış olan imtiyazlara göz yumması beklenemezdi. Bu imtiyazlar, yalnız yasaların bütünlüğü ilkesini ihlal etmekle kalmıyor, aynı zamanda çağdaşlaşmayı da olanaksız kılıyordu. İttihatçılar, 1914'e kadar, kapitülasyonlardan kurtulmak için, ilgili devletlerle görüşmeler yapmak ve idari mekanizmayı kapitülasyonları gereksiz kılacak biçimde ıslah etmek yoluna gitmişlerdi. Bu yöntemler bir yarar sağlamadı. Sonunda, 9 Eylül 1914'te, Büyük Devletler savaşa iyice tutuştukları bir sırada, kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdıklarını açıkladılar. Büyük Devletler şiddetle itiraz ettilerse de, o sıra pek bir şey yapacak halleri yoktu.

Avrupalı devletlerle eşit sayılma çabaları, 2 Ağustos 1914'te imzalanan Türk-Alman ittifakının ortaya çıkmasında önemli rol oyna-

mıştır. Uzun süredir küçümsenen Türkiye, sonunda, bir Avrupalı devlet tarafından "eşit" koşullarla ortak kabul ediliyordu. İttifakta kapitülasyonlar sorununa değinilmiyordu, ama Almanya, savaş sırasında Babıâli'yle yaptığı bir antlaşmayla Türkiye'yi eşit kabul ettiğini bildirecekti. İttihatçılar, ekonomik egemenliğe sahip olmadıkça, milli egemenliğin anlamı olmadığını anlamışlardı. Ekonomik egemenlik için yabancı boyunduruğundan kurtulmak yeterli değildi; devletin desteğiyle kurulan ve geliştirilen bir milli ekonomi gerekliydi. Devletçilik üzerinde durmaları, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve genellikle bütün İslam toplumunda, devletin geleneksel olarak önemli bir rol oynamasındandı. Bu konudaki çalışmalar için gerekli siyasal temel 1914'te atılmıştı. Savaş sırasında milli bir ekonomi kurma görevini İttihat ve Terakki yüklenecekti.

Türkiye'nin 1908 devrimi sonrasındaki siyasetinde İttihatçı ideoloji ve örgütünün belirsiz niteliğinin etkisi kesin olarak görülür. 1908 Haziran'ında, İttihat ve Terakki Cemiyeti, sınırlı toplumsal ve ekonomik çıkarların temsilcisi bir siyasal parti olarak değil, halk iradesinin sözcüsü olarak ortaya çıkmaktaydı. Bu, mutlakiyete karşı savaş vermiş gizli bir cemiyet olmanın mirasıydı ve devrimden sonra da Cemiyet'in psikolojik yapısının bir unsuru olarak kaldı. İstibdatla mücadele sırasında çatışan çıkarlar (Türk olanlar-olmayanlar, Müslüman olanlar-olmayanlar gibi) bir yana bırakılmış, herkes Abdülhamid'e karşı birleşmişti. İttihatçılar dışında kim varsa, bu görüş birliğini, Anayasa geri getirilene kadar benimsenmiş geçici bir tutum olarak görmekteydi. Cemiyet ise, bunun, çağdaşlaşma ve ıslahat yoluyla imparatorluk kurtarılıncaya kadar süreceğini düşünmüştü. İttihat ve Terakki Cemiyeti başka çıkarların var olmasına izin verecekti, ama karşılığında çıkar çevrelerinin çağdaşlaşma ve ıslahatı amaç edinmelerini ve topluma karşı yükümlülüklerinin bilincinde olmalarını bekliyordu.

İttihatçılar, siyasal fikirlerle fazla ilgili olmadıklarından, getirdikleri formüllerin çoğu basit ve saf bir nitelikteydi. Dik kafalı, inatçı, kendi yarattıkları dışında yapılagelmişleri önemsemeyen adamlardı. Biçimlenmemiş bir meşrutiyetçilik kavramı dışında, gelecekteki ey-

lemlerini belirleyecek ilkelerden yoksundular. Değer ölçüleri; kolektif disiplini bireycilikten üstün gören ve siyasetin, merkezi ve oligarşik bir denetim altında bulunması gerektiğini savunan küçük, saygınlığı az bir grubun değer ölçüleriydi. Kendilerini bir buluş sahibi olarak görüyorlar, daha önceki hareketlere bazı şeyler borçlu olduklarını düşünmüyorlardı. Biricik emelleri, Jön Türk hareketini, modası geçmiş ve yozlaştırıcı olarak niteledikleri liberalizm mikroplarından arındırmaktı. Ancak, değişiklik kadar süreklilik de tarihsel gelişimin kaçınılmaz bir parçası olduğundan, kendileri kabul etmeseler bile geçmişin etkisi altındaydılar.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, başarılmış her hareketin amacına ulaştıktan sonra karşılaştığı sorunla, değişen duruma nasıl ayak uydurulacağı sorunuyla karşı karşıya kalmıştı. Aslında, dağılmaları gerekirdi. Ancak, dağılmaları siyaset hayatında bir boşluk yaratacaktı ve bu boşluk, ya eski rejimin yeniden iktidara geçmesiyle doldurulacak, ya da tam bir kargaşalığa yol açacaktı. Cemiyet, bu ikilemi, gizli bir kuruluş olarak yaşamını sürdürmek ve kendini meşruti rejimin bekçisi ilan etmekle çözme yoluna gitti. Böylelikle ortaya çıkan "sorumluluk yüklenmeksizin iktidarda söz sahibi olmak" sorunu, bu dönem içindeki siyasal çatışmanın başlıca kaynaklarından biri olacaktı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin taktikleri, muhalifleri inisiyatifi ele almaya zorluyor, Cemiyet'e ise ölçülü hareket etme olanağı sağlıyordu. 1914'e kadar siyaset oyunu Cemiyet'in lehine oynanmıştı. Cemiyet'in izlediği siyasete karşı olan üyeler, zamanla ayrılarak muhalefete geçmişler ve böylelikle, kalanlar arasında tutarlı bir birlik doğmuştu. Gene de 1914'te bile İttihatçı örgütün kesin olarak tanımlanabileceği, liderliğin belirli bir nitelik kazandığı söylenemez. Durum kesinlikle, gerek içeride, gerekse dışarıda İttihatçıların lehine gitmekteydi; aksi halde Cemiyet'in karşılaştığı engellere karşın yaşamını sürdürmesi mümkün olamazdı. 1909'da Cemiyet'i kurtaran ordu olmuştu; bir süre sonra ise Balkan Savaşları, onları, askeri idarenin egemenliği altına girmekten kurtaracaktı. Öte yandan, İttihatçılar durumlarını sağlamlaştırmak için iki yola başvurmuşlardı: Taşra idarelerini elde etmek ve örgütlerini pekiştirmek:

1908'de Kolağası Niyazi'yle Binbaşı Enver'in dışında lider çıkmaması, Cemiyet'in niteliği hakkında bir fikir vermektedir. Niyazi'nin sonraları siyaset hayatında bir rolü olmamış, liderliğe daha yatkın bir kişiliği olan Enver ise, hem genç olduğundan, hem de askeri görevleri yeğlediğinden siyasete atılmamıştır. Enver, ancak Ocak 1913'te Babıâli Baskını'na öncülük ettikten sonra, bir lider olarak ortaya çıkmış ve zamanla gerek durumun, gerekse kişiliğinin değişmesinden ötürü sahip olduğu mevkiye gelmiştir.

Cemiyet'te liderlik her zaman kolektif bir nitelik taşımıştır ve 1914'ten sonraki "triumvira"dan; Enver, Talât, Cemal üçlüsünden söz etmek, sorunu bir hayli basitleştirmek olur. Bu, on yıllık süre boyunca Talât'ın; 1909'dan sonra gerek sivil, gerekse askeri idarede Cemal'in ve 1913'ten sonra da Enver'in önemli siyasal kişiler olmadıkları anlamına gelmez. Talât, liderliğe en yakın kişi olmuş, ancak o bile önemli bir hizbin başına geçmekten öte bir şey yapamamıştır. Taşra idarelerini elde etmek, Cemiyet için önem kazandıkça, Talât'ın durumu da aynı oranda güçlenmiştir. Dahiliye Nazırı olarak bu kozundan daha da fazla yararlanmış ve Cemiyet içindeki pozisyonunu pekiştirmiştir. Üçlünün en büyüğü olan Cemal'in taraftarları oldukça fazlaydı. Çalışkan ve amansızdı; Cemiyet de, onu, bu nitelikleri gerektiren durumlarda; örneğin, 1909 ayaklanmasından sonra Adana'da, İttihatçı aleyhtarlığının fazla olduğu Bağdat'ta, Babıâli Baskını'nın ardından İstanbul'da ve sonunda savaşın başlamasından sonra Suriye'de kullanmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tarihini yazmakla görevlendirilenlere dağıtılan belgelerin büyük kargaşalıklara sahne olan bu on yıl içinde kaybolması yüzünden, Cemiyet'in iç mekanizmasının nasıl çalıştığı bir bilmece olarak kalmıştır.[5] Şu kadarını söyleyebiliriz ki, Cemiyet'in örgütü kesinlikle, ilk bakışta görüldüğünden çok daha karmaşıktı.

Meşrutiyetin geri getirilmesinden hemen sonra bazı İttihatçılar önplana geçmişlerdir. Bunların arasında Talât, Enver, Dr. Bahattin Şakir ve Avrupalıların "Selanikli Musevi Avukat Carasso" diye tanıdıkları Emanuel Karasu'yu sayabiliriz. Kısa bir süre sonra bu küçük gruba, Eylül sonlarında Paris'ten dönen Ahmet Rıza da katılmıştı. Bu

5 Yalçın, *Talât Paşa*, s.8.

grubun resmi bir sıfatı yoktu. Büyükelçiliklere karşı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni gayrıresmi olarak temsil eden bir gruptu sadece. Ekim'de yapılan Birinci İttihat ve Terakki Yıllık Kongresi'nde sekiz kişi (Talât, Hüseyin Kadri, Mithat Şükrü, Hayri, Ahmet Rıza, Enver, Habip ve İpekli Hafız İbrahim) gizli bir oturumda Merkez Komitesine (Merkez-i Umumi) seçildiler.[6] İktidar, bir süre için bu küçük grubun eline geçti. Merkez Komitesi, İmparatorluk içindeki gizli faaliyetleri örgütleyen ve yürütenler arasından seçilmiş; Ahmet Rıza ise yurtdışından İttihatçı harekete katılanlar arasında oynadığı rolden dolayı komiteye alınmıştı. Ancak, komite, iktidarı kısa bir süre elinde tutabilecek; Meclis açılır açılmaz, İttihatçıların Meclis grubu iktidar için rekabete girişecekti.

Cemiyet, kendi bünyesi içinde iktidar için yarışanlar sorununu, iktidar yapısını adem-i merkeziyetçi bir sisteme bağlamakla çözdü. Meclis'teki İttihatçılara "özerk" bir parti kurma hakkı tanındı. Ama, uygulamada, bu gruba fazla bir özgürlük verilmiyordu; çünkü başkanlığa iç gruptan olan Talât getirilmişti. Gene de mebusların zaman zaman Cemiyet'in isteklerine boyun eğmeyip, kendi bağımsız çizgilerinde hareket ettikleri oluyordu. 1911'de Kara Kemal gibi yerel parti başkanları, üye sayısı yedi-sekizden on ikiye çıkarılan Merkez Komitesine alınarak Cemiyet'in örgüsü içine yerleştirildiler.[7] 1912'de merkezin Selanik'ten İstanbul'a alınması, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni meydana getiren çeşitli komite ve kurullar arasındaki karara bağlama işlemini de kolaylaştırdı. 1913 Kongresinde adem-i merkeziyetçi sistem daha da ileri götürülüyor ve görünüşe göre, İttihatçılar, Cemiyet içi sorunlarını halletmişe benziyorlardı.

Ancak, 1913'te örgütlenmiş muhalefetin ortadan kaldırılmasıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti de bağdaşık bir bütün olmaktan çıkıyordu. Cemiyet, birçok siyasi örgüt gibi çeşitli hiziplerin bölücü etkisi altındaydı. Kendileri dışında bir muhalefetin var oluşu, İttihatçıları görünüşte de olsa birleşmeye zorlamıştı. 1912'de Cemiyet, iktidardan düştüğü ve durumu sallantıda olduğu sıralar bile hizipleşme devam etmekteydi. Yıllık kongrede üyeler, gelecek seçimlere girip girmeme konusunda ikiye bölünmüşlerdi. Aşırı uçtakiler, katılmama taraflısıydılar ve

6 Tunaya, *Partiler*, s.199.
7 Tunaya, *aynı eser*, s.192.

kongreye bu görüşlerini kabul ettirmeyi başarmışlardı. Talât, bu oylamayı iptal ettirecek, öteki hizipleri kendi çevresinde toplayarak, kongrenin, sorunu yeniden oya koymasını ve bu kez seçimlere katılmayı kabul etmesini sağlayacaktı.

Örgütün içindeki adem-i merkeziyetçiliğin ilginç bir yönü, Merkez Komitesi ile kabine arasında sürekli bir denge sağlanabilmiş olmasıdır. Merkez Komitesi üyelerinin belirli bir oranından fazlasının hükümette görev almalarına izin verilmiyordu. Mithat Şükrü, Dr. Bahattin Şakir gibi önemli kişilerin hiçbir zaman nazır olmayışlarının, Kara Kemal ve Dr. Nâzım'ın ise ancak çok acil durumlarda kabineye girmelerinin nedeni budur. Kabine ile Merkez Komitesi arasındaki denge bozulmadıkça, her iki taraf birbirini denetlemekte ve iktidarın bir grubun eline geçmesi kendiliğinden önlenmekteydi. 1918'de Kara Kemal İaşe, Dr. Nâzım ise Maarif Nazırlığına getirildiklerinde, İttihatçılar uzun tartışmalardan sonra bu kuralı değiştirmiş bulunuyorlardı. Sonuna kadar, İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez Komitesi her şeyin üstünde tutulmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki altı yıl içinde İttihatçıların getirdikleri değişikliklerin, en derin iz bırakanları, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal yapısındakilerdir. 1908 darbesi, Saray çevresinin siyasete egemenliğinin ve Saray siyasetinin sonu olmuştur. İktidar, Babıâli'deki yönetici seçkin zümrenin eline geçmiştir. İttihat ve Terakki'nin liberal eğilimli üyeleri, devrimin bu dönemeçte son bulacağını umuyorlardı ve bu gerçekleşmeyince, Cemiyet'ten ayrılarak Ahrar Fırkası'nı kurmuşlardı. Liberaller, değişikliğin seçkin bir zümre eliyle getirilebileceğine inanmışlardı. Islahatın, ancak tam anlamıyla Avrupalılaşmış, kültürlü, öğretim görmüş küçük bir grup tarafından gerçekleştirilebileceğini düşünüyorlardı. Kendilerinde bütün bu niteliklerin bulunduğu kanısındaydılar. Abdülhamit'e karşı çıkmalarının tek nedeni, iktidarı kendileriyle paylaşmayı reddetmiş olmasıydı; bu yüzden onun uyguladığı sistemin kısırlaştığını, yozlaştığını düşünüyorlardı. İktidara geçtikleri zaman, devlet işleri, yasalarla ve akılcı bir tutumla yürütülecek, çürüme ve yozlaşma ortadan kaldırılacak ve devlet kurtulacaktı. Liberaller, çağdaşlaşmaktan çok, Avrupalılaşmaktan yanaydılar; hatta aralarında, bir ya da birkaç Av-

rupa devletinin bu amacı gerçekleştirmeye yardım etmek üzere davet edilmesini isteyenler bile vardı. Kozmopolit yanları, milliyetçi yanlarından daha ağır basıyordu; İttihatçılarla en fazla çatıştıkları nokta da buydu.

Aslında İttihatçılar, aralarında çok az kozmopolit unsur bulunan yerli bir hareketin ürünüydüler. Ahmet Rıza, Sabahattin'in ve İtilafçıların seçkin zümre yanlılıklarını paylaşmakla birlikte, koyu bir milliyetçi olması nedeniyle onlardan ayrı düşüyordu. Yine bu nedenle İttihatçılara daha yakındı. Gene de Ahmet Rıza, 1910'da Merkez Komitesinden çıkarılıyor ve o tarihten sonra önemli bir göreve getirilmiyordu. 1912'den sonra yeniden Âyan Meclisi'ne seçildiğinde ise, İttihatçıların izlediği siyaseti eleştirenlerin başına geçiyordu.

Cemiyet, bir seçkin sınıf yanlısı olamayacak kadar geniş bir toplumsal tabana ve homojen olmayan bir sınıf yapısına sahipti. Bu nedenle, eski siyasal çerçeve içinde çalışması mümkün olamazdı; sosyo-ekonomik çıkarlar ve partiler üzerine kurulu geleneksel siyasal rekabetin ağırlık merkezini daha elle tutulur bir temele kaydırması gerekiyordu. Sosyo-ekonomik çıkarların yerini, kalıplaşmış bir Osmanlıcılık, daha sonraları dinsel ve milli bütünlük kavramları aldı; partiler ise, yerlerini her şeyi bünyesinde toplayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bıraktılar. İttihatçılar kendilerini bir evrim içindeki Osmanlı milletinin temsilcileri, bir değişim aracı olarak görmekteydiler. Şehirlerde üslenmişlerdi, ama idari mekanizma ve toprak sahibi "aristokrasi"yle olan ilişkileri yoluyla taşraya da yayılmış bulunuyorlardı. Çeşitli unsurların toplantı yeri Meclis'ti. İttihatçılar, meşrutiyet ilkelerine inanmış olmakla birlikte, görüş birliğinin ve meşruti bir dengenin sağlanması için gerekli bağımsız gruplara ısrarla yer tanımamaları yüzünden, meşrutiyetin temelini zayıflatmaktaydılar. Öte yandan, görüş birliğine varma çabaları, onları, kendi programlarını gevşek tutmaya ve işbirliği yaptıkları unsurların isteklerini yerine getirmeye zorlamaktaydı.

Cemiyet, İmparatorluk içinde büyük bir kitleyi peşinden sürüklemeyi başaran ilk siyasal örgüt olmuş; siyaset de böylelikle halkçı bir nitelik kazanmıştı. İttihatçılar, çevirdikleri siyasi manevralarla şehirli kitleden büyük bir beceriklilikle yararlandılar. Mitingler düzenleyerek, gerektiğinde şehirli kitleyi kendi çıkarları için kullan-

dılar. Başarılı olarak örgütlendiğinde Avusturya'nın ithal mallarına karşı girişilen boykot hareketlerinde olduğu gibi, halk, gerçekten de etkili bir silah olmuş ve aynı şekilde İtalya ve Yunanistan'a karşı da kullanılmıştı. Halk yığınlarını harekete geçirmek düşüncesi bile, o günkü İmparatorluk siyaseti için bir devrim niteliği taşımaktaydı. Ancak, Cemiyet, hiçbir zaman iktidar yapısını şehirli işçiyi, ya da köylüyü içine alacak kadar geniş bir tabana oturtmaya niyetlenmiş değildi.

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti –milli kelimesi resmen ilk kez burada kullanılıyordu–, Balkan Savaşı başladığında kurulmuştu. Bu cemiyet, halkçılık akımını bir adım daha ileri götürüyor; daha "millet" kelimesi "Türk" anlamına gelmese de, eski Osmanlıcılık ve İslamlık kavramlarının yerine millet kavramını getirmeyi amaç ediniyordu. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, İttihat ve Terakki tarafından halkı savaşı desteklemeye teşvik için kurulmuş, resmi olmayan bir örgüttü. Daha sonraları donanmaya yeni savaş gemileri katmak için bağış toplamakta kullanıldı. "Sokaktaki adam"da uyandırılan bu "katılma" duygusu, İngiltere'nin Babıâli için yaptığı iki savaş gemisine el koymasına karşı düzenlenen halk gösterilerinde iyice açığa çıkmıştır. Cemiyet, halkçılığı, Türk siyaset hayatının bir parçası haline getirmeyi başarmıştı.

Siyasal devrimin bir başka yönü de, siyaset hayatında şiddete başvurulmasıydı. Siyasetin yönetici kadronun elinden alınmasıyla, oyunun kuralları da değişiyordu. Abdülhamit rejimi sırasında ölüm cezası kural değil, istisnaydı. Başkaldıranlar tecrit edilerek güçsüz kılınıyordu. Başkaldırdıkları için sürülmüş olanların geri dönmeleri her zaman için mümkündü. İktidara gelseler, İtilafçılar bu kuralları sürdüreceklerdi. 1908'de de Kâmil Paşa, Mizancı Murat'ı "aylıklı sürgüne" göndermişti.

İttihatçılar ise, başka bir yapıya sahiptiler. Onlar için siyaset bir oyun olmaktan öte bir şeydi; iktidarı ele geçirdiklerinde her ne pahasına olursa olsun kaybetmemeye kararlıydılar. Bunun için de her yola başvurmaya hazırdılar. Böylece, baskı ve şiddet günlük olay haline gelecekti. İktidar peşinde koşarken kutsal hiçbir şey tanımıyorlardı ve başkaldırma suçunu işleyenlerin, bunun cezasını hayatlarıyla ödemeye hazırlıklı olmaları gerekiyordu. Gene de İttihatçıların rejimi,

hiçbir zaman totaliter anlamda ezici olmamıştır. İttihatçıları ilgilendiren biricik şey, siyasal durumlarıydı ve bu, tehlikeye girmedikçe onlar liberal tutumu sürdürüyorlardı.

Bu konularda yetkili bir yazarın söylediği gibi:

> "Cemiyet, genel olarak eleştiriye karşı değildi, yalnızca kendisinin ya da davranışlarının eleştirilmesine karşıydı. Geniş kapsamlı toplumsal, felsefi, hatta –ilk kez olarak– dinsel konular ve Türkiye'nin geleceği üzerindeki tartışmalar... bu sıralarda yeni bir canlılık kazanmıştı."[8]

Jön Türk hareketi, günümüzde artık sık sık rastlanan, ordunun siyasete müdahale etmesi olaylarının modeli olarak gösterilir. "Jön Türk" deyimi, artık küçük rütbeli subayların yaptıkları hükümet darbelerini niteleyen gazete klişelerinden biri haline gelmiştir. Oysa, gariptir, 1908 hareketi, askeri uzanımları olmakla birlikte, temelde siyasal bir faaliyetin ürünüdür. Askeri müdahele, ancak, 1909'da, sivillerin kanun ve nizamı sürdürmekteki beceriksizlikleri üzerine ortaya çıkmıştır ki, o zaman da karışanlar küçük rütbeli subaylar değil, yüksek rütbeli paşalar olmuştur. Sıkıyönetim aracılığıyla idarenin denetimini üzerlerine alan yüksek rütbeli subaylar da içine düşülen duruma çözüm bulmakta sivillerden daha başarılı olamamışlardır. Balkan Savaşları'ndaki yenilgiler, durumun daha da kötüleşmesine yol açmış; böylelikle onlar da kendi kendilerini tasfiye etmişlerdir. Ancak, bundan sonra, küçük rütbeli subaylar önem kazanmaya başlamışlardır.

Başlangıçta, gerek yüksek rütbeli subaylar, gerekse siviller, küçük rütbeli subayların siyasete karışmalarını önlemek için bütün güçleriyle çalışmaktaydılar. Halkı etkileyecek nitelikteki zeki, genç subaylar İstanbul'dan uzaklaştırılmakta, tecrit edilmekteydi. Enver, Berlin'e; Hafız Hakkı, Viyana'ya; Ali Fethi Paris'e ataşemiliter olarak gönderilmiş; Cemal önce Adana Valiliğine, sonra da Bağdat'a atanmıştı. Cemiyet, ancak 1912 sonlarında, genç subayları siyasete faal olarak katılmak üzere göreve çağırmıştır. Bu çağrı, Kâmil Paşa'ya karşı hazırlanan darbeyi gerçekleştirmek için yapılmıştır ve önerinin Talât'tan geldiği sanılmaktadır. Darbenin kahramanı haline gelen Enver'in Libya'da bulunması, ancak Aralık sonunda İstanbul'a dönmesi, dikkate değer bir noktadır.

8 B. Lewis, *Emergence*, s.228.

Osmanlı ordusunun Balkanlar'daki yenilgisinden sonraki durum, siville askerin birbirine karşı tutumlarının yeniden düzenlenmesini gerektirdi. Bu da, orduya siyasetin girmesi ve askerin açıktan açığa siyasete karışması sonucunu doğurdu. Ortam, her iki tarafa da eşit haklar tanıdığından, sivilin, savaş zamanında bile, askerin egemenliği altına girmesi biçimini almadı. Kurulan bu denge sayesindedir ki, Cemiyet, orduyu yeni baştan örgütleyebilecek ve ülkeyi, beklenmedik başarılar gösterecği Birinci Dünya Savaşı'na girebilecek gibi hazırlayacaktı.

Cemiyet'in çağdaş eleştirmenlerinden bazıları, 1908 Devrimi'ne sempati beslerler. Yusuf Akçura, "1908 İhtilalinin gerçek amacının, meşrutiyeti geri getirmenin yanı sıra, toplumsal bir ihtilal yapmak olması gerekir" demektedir. Ahmet Agayev (Ağaoğlu) ise Devrimi suçlamakta, "İhtilal... yalnızca askeri ve siyasal alanlarda gerçekleştirilmiş ve aydın sınıfa özgüdür. Çeşitli toplumsal sınıflara mensup halkların eski düşünüş ve yaşayış biçimlerinde hiçbir değişiklik olmamıştır"[9] demektedir. Her iki eleştiri de, yapıldıkları tarihte, 1908 ve 1910'da, geçerliydi. Ancak, her ikisi de eleştirmenlerin sabırsızlığını ve toplumsal devrimin iktidar ele geçirilmeden yapılamayacağı gerçeğinin farkında olmadıklarını yansıtır. İktidar ele geçirildikten sonra bile toplumsal devrimin kendiliğinden oluşması beklenemez.

1908'deki başarılı hükümet darbesinden sonra, İttihatçılar, iki alternatiften birini seçmek zorundaydılar: Ya eski kurumları ve iktidar kaynaklarını ortadan kaldırıp yenilerini kuracaklar, ya da var olan kurumları devam ettirip, onları, kendi hareketleri yararına kullanmanın yollarını arayacaklardı. Birinciyi gerçekleştirmeye istekli olmadıklarından, doğal olarak ikincisine döndüler. İttihatçılar, ideolojiden çok, eyleme önem veren (*pragmatik*) kişilerdi. Yaptıkları devrimi, devletin gücüne karşı değil, devlet gücüyle gerçekleştirmişlerdi. Zaman zaman tutarsız görünen siyasal davranışlarında, onları güden uyanık bir deneyselcilik (*ampirizm*) olmuştur. Bu yüzdendir ki, önceleri, var olan toplumsal düzeni desteklemişler ve ısrarla, devleti kurtarmayı amaçladıklarını ileri sürmüşlerdir. Bürokrasinin ve öbür konularda onlara karşı olan bütün güçlerin, İttihatçıları gizliden gizliye desteklemelerinin nedeni de budur. 1914'te, siyasal dizginler, tam anlamıyla İttihatçıların elindeydi. Toplumsal ve ekonomik devrim için sahne hazırdı.

9 Yusuf Akçura, *İçtihad,* Kahire, 1909, s.9; Ahmet Agayev, *Sırat-ı Müstakim,* no. 113, İstanbul, s.1910, aktaran Berkes, *Socularism,* s.347-348.

KİM KİMDİR?

Kitapta adı geçen kişiler, incelemeye konu olan altı yıllık dönem çerçevesinde ele alındıklarından, kişilikleri üzerinde ayrıntılı olarak durulmamıştır. Aşağıdaki kısa açıklamalar, gerek bu kişileri, gerekse dönemi, çağdaş Türkiye tarihinin genel çerçevesi içine yerleştirmekte kolaylık sağlamak amacıyla hazırlanmıştır. İsimler, 1934 öncesi kullanışları esasına göre, alfabetik olarak sıralanmıştır. Parantez içindeki isimler, 1934'te yürürlüğe giren Soyadı Kanunu'na uygun olarak kişilerin aldıkları adlardır.

II. ABDÜLHAMİT (1842-1918). Eylül 1876'dan Nisan 1909'a kadar padişahlık yapmıştır. Kardeşi V. Murat'ın yerine geçmiştir. 23 Aralık 1876'da Birinci Meşrutiyet'i ilan etmiş, 13 Şubat 1878'de Meclis'i dağıtmıştır. Bundan sonraki otuz yıl süresince İmparatorluğu mutlakiyetle idare etmiştir. 1908 Temmuz'unda Jön Türkler'in zoruyla meşrutiyeti geri getirmeye mecbur kalmış, eski gücünü kazanmak için 31 Mart Ayaklanması'ndan yararlanmaya çalışmış ve bunun sonucu olarak da tahttan indirilerek Selanik'e gönderilmiştir. 1912'de İstanbul'a geri getirildiğinde, lehinde gösteriler yapılmasından korkulmuşsa da, bu korkunun yersiz olduğu görülmüştür. 10 Şubat 1918'de, yaşamının son yıllarını geçirdiği Beylerbeyi Sarayı'nda ölmüştür.

HACI ADİL (ARDA) (1869-1935). İleri gelen İttihatçılardan mebus, idareci. Hukuk öğrenimi görmüş. Yemen (1889), İstanbul (1892-1904) ve Selanik'te (1904) gümrük ve maliye memurluğu yapmıştır. Selanik'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiştir. Devrimden sonra Tekfurdağı (1908), Gümülcüne (1912) ve Bursa (1914) mebusu. 1909'da ve 1915'te Edirne'ye vali olarak gönderilmiş, çeşitli kabinelerde nazırlık yapmıştır. Cemiyet'in iç grubuna mensup olmakla birlikte, bağımsız ve ılımlı bir siyaset izlemiş, hiçbir hizbe katılmamıştır.

AHMET AGAYEV (AĞAOĞLU) (1869-1939). Ağaoğlu Ahmet olarak da tanınır. Gazeteci, İttihatçı siyaset adamı. Azerbaycan Türklerindendir; Tiflis, Petersburg ve Paris'te (1888) öğrenim görmüştür. Paris'te Ah-

met Rıza ve Dr. Nâzım'la tanışmış, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiştir. Rusya'ya dönmüş, hukuk öğretmenliği ve gazetecilik yapmıştır. 1908'de, Devrimden sonra İstanbul'a gelmiş, Maarif Nezaretinde görev almıştır. Fransızca İttihatçı gazetesi *Le Jeune Turc'e* makaleler yazmıştır. Yusuf Akçora ile birlikte *Türk Yurdu* (1911) ve *Türk Ocağını*'nı (1912) kurmuştur. Darülfünun'da tarih öğretmeni (1911-1912) İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Kurul (Meclis-i Umumi) üyelerinden. 1912 Karahisarısahib (Afyon) mebusu. Savaş sırasında İslamcılık ve Turancılık akımlarının yayıcılığını yapmış; 1917'de propaganda yapmak amacıyla Kafkasya'ya gitmiştir. Tutuklanarak Malta'ya sürülmüştür (1919). Mustafa Kemal (Atatürk)' zamanında Büyük Millet Meclisi'nde mebusluk yapmıştır.

YUSUF AKÇURA (1876-1935). Akçuraoğlu Yusuf olarak da tanınır. Tarihçi, İttihatçı siyaset adamlarından, İttihat ve Terakki'nin milliyetçi ideolog ve aydınlarından, Kazan Türklerinden. Öğrenimini yapmak üzere İstanbul'a gelmiş, 1896'da Harbiye Mektebini bitirmiştir. Abdülhamit aleyhtarı faaliyetlerinden ötürü Libya'ya sürülmüş (1897), buradan Paris'e kaçarak, siyasal bilgiler dalında öğrenimini tamamlamıştır. Daha sonra Rusya'ya dönerek, gazetecilik yapmıştır. Devrimden sonra İstanbul'a gelmiş, Harp Akademisi'nde ve Darülfünun'da tarih öğretmenliği yapmıştır. *Türk Yurdu* (1911), *Türk Ocağı* (1912) gibi milliyetçi dergiler çıkarmıştır. Milli Meşrutiyet Fırkası'nın kurucu üyelerinden (1912). Büyük Millet Meclisi İstanbul mebusu (1923), Türk Tarih Kurumu Başkanı (1931) ve Ankara Üniversitesi yeni kurulduğunda tarih profesörü (1933).

MEHMET CEMAL AZMİ (1866-1922). İttihatçı, mebus, idareci. 1891'de Mülkiye'yi bitirmiştir. Devrimden önce Selanik'te Hukuk Mektebi'nin müdürü ve yerel İttihatçı örgütünün başta gelen üyelerinden. 1908'de Preveze'den mebus seçilmiş, Ocak 1909'da istifa etmiş ve Hüdavendigâr'a (Bursa) vali olarak atanmıştır. Çorum mebusu olarak yeniden Meclis'e seçilmiş (1914); ancak kısa bir süre sonra, özellikle savaş döneminin en önemli eyaletlerinden Konya'ya vali olarak atandığından istifa etmiştir. Avrupa'ya kaçmış (1918), Berlin'de Ermeniler tarafından öldürülmüştür (1922).

HÜSEYİN CAHİT (YALÇIN) (1875-1957). Edebiyatçı, İttihatçı siyaset adamı. Mülkiye'yi bitirmiş (1896), öğretmenlik, gazetecilik, çevirmenlik, yazarlık yapmıştır. Devrimden sonra Cemiyet'e girmiş, her üç Meclis'te de İstanbul mebusluğu yapmıştır. *Tanin* gazetesini kurmuş ve yönetmiştir. Cemiyet Genel Kurul üyesi, Mebusan Meclisi başkan yardımcısı (1914-16) ve başkanı (1916-18). İttihatçı örgüt içinde Talât'ın en yakınlarından. Müttefikler tarafından tutuklanarak Malta'ya sürülmüştür (1919). Büyük Millet Meclisi'nde V.-IX. dönemlerde mebusluk yapmıştır. Edebiyat ve gazetecilik alanlarındaki çalışmalarını ölümüne kadar sürdürmüştür.

MEHMET CAVİT (1875-1926). Maliyeci, İttihatçı siyaset adamlarından. Selanikli bir tüccarın oğludur. Mülkiye'yi bitirmiş (1896), sınıf arkadaşlarından Hüseyin Cahit'le yaşamı boyunca yakın ilişkisini sürdürmüştür. Ziraat Bankası'nda ve Maarif Nezareti'nde çalışmış, 1902'de devlet memurluğundan ayrılarak Selanik'e dönmüş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiş, ekonomi politik hocalığı yapmış, okul kitapları yazmıştır. Devrimden sonra Selanik (1908 ve 1912) ve Çanakkale (1914) mebusu. Birçok kabinede Maliye ve Nafıa Nazırlığı yapmış, aynı zamanda Mülkiye'de ders vermiştir. Cemiyet Genel Kurul üyesi (1916-1918). İttihat ve Terakki'nin dağılmasından sonra (1918) siyasetten çekilmiştir. 1926'da, Mustafa Kemal'e karşı "düzenlenen" suikastla ilgili bulunarak asılmıştır.

AHMET CEMAL (1872-1922). Asker-devlet adamı. Enver-Talât-Cemal üçlüsünün en yaşlı üyesi olarak ün yapmıştır. Büyük Cemal olarak da bilinir. Harbiye'yi bitirmiş (1895), Selanik'teki Üçüncü Ordu'ya atanmıştır. 1906'da İttihat ve Terakki Merkez Komitesi (Merkez-i Umumi) üyesi (1908). İşkodra askeri valisi (1909) olmuş, albaylığa terfi etmiştir. Adana (1909) ve Bağdat'ta (1911) valilik yapmış, Konya İhtiyat Kuvvetleri kumandanlığına getirilmiştir (1912). Balkan Savaşı'na katılmış (1912-1913), İstanbul askeri valisi olmuştur (1913), Nafıa ve Bahriye Nezaretlerinde bulunmuştur. 1914'te Dördüncü Ordu'ya komuta etmek üzere Suriye'ye gönderilmiştir. 2 Kasım 1918'de istifa ederek yurtdışına kaçmış; Tiflis'te Ermeniler tarafından öldürülmüştür.

HALİT EFENDİZADE MEHMET CEMALETTİN (1848-1917). Şeyhülislam. Kökleri 16. yüzyıla kadar uzayan bir ulema ailesindendir. Babası Kazaskerdi. 1891'de Şeyhülislam olmuştur. Devrimden sonra İttihatçılara karşı, Kâmil Paşa ve İtilafçıların safında yer almıştır. Kâmil'in kabinelerinde Şeyhülislamlık yapmıştır (1908 ve 1912). 1913'te iktidardan düşmüş, Kâmil'le birlikte Kahire'ye gitmiş, burada anılarını kaleme almıştır. Kahire'de ölmüştür. Tutucu ve İslamcı olduğundan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin milliyetçilik siyasetine karşıydı.

ALİ CENANİ BEY. Suriye eşrafından, mebus. Köklü ve ünlü toprak sahibi bir aileye mensuptur; bu sınıfla İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiyi kuranlardandır. 1908 ve 1912 Meclis'lerinde Halep, 1912'de Ayıntap (Gaziantep) mebusluğu yapmıştır. İttihat ve Terakki Fırkası Meclis başkan yardımcılarından (1911). Oğlu, Büyük Millet Meclisi IV. dönem Gaziantep mebusu olmuştur.

HİRİSTO DALÇEF. 1908 Meclis'indeki dört-beş Slav sosyalistten biri. Serez mebusu. 1912'de radikal tutumu ve İttihat ve Terakki'nin siyasetine bağlı kalmak istememesi yüzünden yeniden seçilmemiştir.

GAZİ İBRAHİM ETHEM PAŞA (1844-1909). Asker, nazır, Harbi-ye'yi bitirmiş (1864), Balkan (1876) ve Rus Savaşları'nda (1877-1878) başarı göstermiştir. Yunanlılara karşı verdiği savaştan sonra (1896) Gazi ünvanını kazanmıştır. Osmanlı ordusunun en saygın kumandanlarından. Devrimden sonra Âyan Meclisi'ne atanmıştır. Abdülhamit, 31 Mart'tan sonra onu Harbiye Nazırı olarak atayarak, onun ordu içindeki nüfuzundan yararlanıp irtica hareketini güçlendirmeye çalışmıştır. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a yürümeye başlaması üzerine, Ethem Paşa, bu görevinden ayrılmış; Mısır'a gitmiş, ölümüne kadar Mısır'da kalmıştır.

EMRULLAH EFENDİ (1858-1914). Edebiyatçı, mebus. Nazır Ali Efendi adlı bir tüccarın oğludur. Mülkiye'yi bitirmiş (1882), devlet memurluğu yapmıştır. Abdülhamit aleyhtarı faaliyetleri yüzünden İsviçre'ye kaçmak zorunda kalmış, İsviçre makamlarınca iade edil-

miştir. Devrimden sonra Galatasaray Sultanisi'ne müdür olarak atanmış, 1908 ve 1912'de Kırkkilise'den mebus seçilmiştir. 1909 ve 1911'de Maarif Nazırlığı yapmıştır.

ENVER PAŞA (1881-1922). Asker, devlet adamı, ünlü Jön Türk üçlüsünün en genci olmakla birlikte en ünlü üyesi. İstanbul'da küçük bir devlet memurunun oğlu olarak dünyaya gelmiş, 1902'de Harbiye'yi bitirerek Üçüncü Ordu'ya atanmıştır. Manastır'da, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiş (1906), 1908 ayaklanmasının liderlerinden biri olarak ün yapmıştır. Devrimden sonra, Merkez Komitesi üyesi (1908). Ataşemiliter olarak Berlin'de (1909) bulunmuş, Libya'da (1911) ve Balkanlar'da (1913) savaşmıştır. Liva komutanlığına (Tuğgeneral) terfi etmiş, Harbiye Nazırı olmuştur (1914). Sarıkamış'ta, kumandan olarak Rusların karşısında başarısız bir meydan savaşı vermiştir (1915). 1918'de, Osmanlı ordusunun savaştan yenik çıkması üzerine, öteki İttihatçı liderlerle birlikte yurtdışına kaçmıştır. Türkistan'da Bolşeviklere karşı savaşırken ölmüştür. Lider olarak, İttihat ve Terakki'nin örgütlenmiş bir hizbine değil, kendi kişiliğine bağlılık beklerdi. Etkileyici, çekici bir kişiliğe sahip ve cesur olmasına karşın, örgütlenme konusunda başarı sağlayamamıştır.

ESAT PAŞA (Doğumu 1862). Asker, Epirus (Yunanistan) doğumlu. Üçüncü Ordu Başkumandanı. 1908'de bu görevi Mahmut Şevket Paşa'ya devretmiştir. Askerin siyasete karışmaması gerektiğine inanan eski yüksek rütbeli subaylar ekolünden İttihatçı aleyhtarı. Balkan Savaşları sırasında Yanya'nın savunulmasında gösterdiği başarıyla ün yapmıştır. Sonraları Arıburnu Cephesi Kumandanı olarak Çanakkale'de savaşmıştır. Salih Paşa'nın kabinesinde 15 gün Bahriye Nazırlığı yapmıştır (1920).

HASAN FEHMİ (Ölümü 1909). İttihatçı aleyhtarı gazeteci, Ahrar Fırkası üyelerinden. Arnavut asıllı Ahmet Rıza'nın Paris'te çıkardığı *Meşveret* gazetesinde çalışmıştır. Devrimden sonra, İttihatçı aleyhtarı yayınlar arasında sözünü hiç esirgemeyen gazete olan *Serbesti*'yi çıkarmıştır. 7 Nisan 1909'da Galata Köprüsü üzerinde öldürülmüştür. Bu olay, 31 Mart Ayaklanması'nın başlangıcı olmuştur.

AVLONYALI MEHMET FERİT PAŞA (1851-1914). Sadrazam. Yanya'da doğmuştur, Mutasarrıf Mustafa Nuri Paşa'nın oğludur. Devlet memuru olmuş (1867), Konya'ya vali olarak atanmıştır (1898). Tutucu ve Abdülhamit'e bağlıydı. Devrim başladığında Sadrazamdı. Bu görevinden alınması, Abdülhamit'in Jön Türkler'e verdiği ilk tavizdir. Devrimden sonra Aydın valisi olmuştur (1909). İttihatçılar, kendisine hiçbir zaman güvenememişler; nazır olarak atanması, İttihatçı aleyhtarı bir faaliyetin ürünü olarak yorumlanmıştır (1912). Âyan Meclisi üyesi (1912). İttihatçıların hükümet darbesinden sonra (1913) Mısır'a kaçmış ve burada ölmüştür.

DAMAT MEHMET FERİT PAŞA (1853-1923). Sadrazam, liberal eğilimli siyaset adamı. Hariciye Nezaretine girmiş, Paris, Londra, Petersburg ve Bombay'da görev almıştır. 1886'da Abdülhamit'in dul kızkardeşi Mediha Sultan'la evlenerek damat olmuştur. 1888'de Şûrayıdevlet üyesi olarak atanmış, nazır olmuştur. Devrimden sonra İtilafçıların liderlerinden biri olarak Âyan Meclisi'ne girmiştir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası Başkanı (1911). Savaştan sonra, 1919'da, üç kabine kurmuş ve milliyetçilik aleyhtarı bir siyaset izlemiştir. Sevr Antlaşması'nı imzalamıştır. Sultan VI. Mehmet'in (Vahdettin) yakınlarındandır. Kemalistlerin başarı kazanması üzerine Nice'ye gitmiştir (1922).

ALİ FETHİ (OKYAR) (1880-1943). Asker, siyasetçi, devlet adamı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiş (1906), Devrimden sonra ataşemiliter olarak Paris'e gönderilmiştir. İttihat ve Terakki Genel Kurulu (Meclis-i Umumi) üyesi (1911). Libya'da bulunmuş (1911-1912) Türkiye ile Bulgaristan arasındaki antlaşmayı imzalamıştır (1912). Sofya elçisi (1915). Manastır (1912) ve İstanbul mebusu (1914). Birinci Dünya Savaşı sırasında Kemalist faaliyetlerde bulunmuştur. Mustafa Kemal'in yakınlarından. Büyük Millet Meclisi'nde mebusluk yapmış, İçişleri Bakanı (1923) ve Başbakan (1924-1925) olmuştur. Sonra da Paris Büyükelçiliğine atanmıştır (1925-1930). 1930'da *Serbest Fırka*'yı kurmuştur. Londra Büyükelçisi (1934). Bolu mebusu ve Adalet Bakanı (1939).

TEVFIK FİKRET (1867-1915). Şair, edebiyatçı. Servet-i Fünun akımının ileri gelenlerinden. Galatasaray'ı bitirmiş (1888), Hariciye Nezareti kalemine girmiş, Robert Kolej'de öğretmenlik yapmıştır. Abdülhamid aleyhtarı harekete katılmıştır. Devrimden sonra Hüseyin Cahit'le birlikte *Tanin*'i kurmuş, Galatasaray'da müdürlük yapmıştır. İttihatçılarla, büyük bir olasılıkla kişisel nedenler yüzünden, arası açılmıştır. Bunun üzerine İtilafçılar safında yer almış, kalemiyle onları desteklemiş, ancak pek etkili olmamıştır.

HACI ALİ GALİP. Gazeteci, ulemadan. Her üç meclis döneminde de Karesi (Balıkesir) mebusu. İttihat ve Terakki Fırkası muhasibi (1911). Bir ara *Ciddi* adlı bir gazete çıkarmıştır. Dindar ve mutaassıp. Daha sonraki siyasal faaliyetleri hakkında bilgi bulunamamıştır.

HABİP BEY (Ölümü: 1928). Asker, mebus. Topçu lakabıyla tanınır. Niyazi'nin başkanlığındaki ayaklanmaya katılan küçük rütbeli subaylardan. Devrimden sonra İttihat ve Terakki Merkez Komitesi üyesi (1908). Kolağası rütbesiyle askerlikten istifa etmiş, 1908 ve 1912'de Bolu'dan mebus seçilmiştir. Meclis'teki muhalif İttihatçıların liderlerinden (1911). Müttefikler tarafından tutuklanıp Malta'ya sürülmüştür (1919).

BABANZADE İSMAİL HAKKI (1876-1913). Müderris, gazeteci. Bağdat'ta doğmuştur; tanınmış bir Kürt ailesine mensuptur; Zihni Paşa'nın oğludur. Galatasaray'da ve Mülkiye'de öğrenim görmüştür. Sonraları, Mülkiye'de hukuk dersleri vermiştir. Bismark'ın biyografisini kaleme almıştır. Devrimden sonra, 1908 ve 1912'de Bağdat'tan mebus seçilmiştir. Hakkı Paşa kabinesinde Maarif Nazırı, *Tanin*'in siyaset yazarı. İttihatçı çevrelerde ileri gelen ve etkili bir kişi olmakla birlikte Cemiyet'in iç grubuna girmemiştir.

HAFİZ HAKKI PAŞA (1879-1915). Asker. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenlerinden. 1908 Temmuz'unda İstanbul'a gelen Selanik heyetinden. Ataşemiliter olarak Viyana'da bulunmuş (1908), orduda faal rol oynamıştır. 1914'te, orduda yapılan temizleme hareketinden sonra, önplana geçmiştir. 1914 Ekim'inde Halil (Menteşe) ile Ber-

lin'e giderek Türkiye'nin savaşa girmesi konusundaki görüşmelere katılmıştır. 1915'te Enver'in bozguna sürüklediği Üçüncü Ordu'nun kumandanıydı. 12 Şubat 1915'te tifüsten ölmüştür. Liman von Sanders, Hakkı Paşa için "Enver'in hırslı rakibi olarak bilinir; Türk kurmay subaylarının ileri gelenlerindendir" der.

İBRAHİM HAKKI PAŞA (1863-1918). Sadrazam, diplomat, hukukçu. Hükümet memurluğu ve hukuk müderrisliği yapmıştır. Her iki alanda da gösterdiği başarı nedeniyle kısa zamanda önemli bir yere gelmiştir. Devrimden sonra çok kısa süreler için Dahiliye ve Maarif Nazırlığı yapmış (1908-1909), Roma'ya büyükelçi olarak atanmıştır (1909-1910). Sadrazam (1910-1911). Basra Körfeziyle ilgili İngiliz-Türk antlaşmasını yapmıştır (1913-1914). Berlin Büyükelçisi (1915). Alman-Türk antlaşmasını imzalamıştır (1917). Âyan Meclisi üyesi (1917). Brest-Litovsk'ta *tam yetkili* temsilci (1918). Berlin'de ölmüştür.

BEDROS HALAÇYAN (Doğumu: 1871). Ermeni asıllı mebus, nazır. Paris'te hukuk öğrenimi görmüş; meslek hayatına Düyun-u Umumiye'de başlamıştır. Devrimden sonra her üç seçimde de İstanbul'dan mebus seçilmiş, Hakkı Paşa ve 1912 Sait Paşa kabinelerinde Nafıa Nazırlığı yapmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde nüfuz sahibi olmakla birlikte, iç gruba katılmamıştır. Bağımsız ve ılımlı bir siyaset izlemiştir.

HALİL (MENTEŞE) (1874-1948). İttihatçı, mebus ve nazır. Batı Anadolulu toprak sahibi bir ailenin oğludur. İstanbul'da hukuk, Paris'te tarım öğrenimi yapmıştır. Siyasal felsefeye merak salmış, Rousseau ve Spencer üzerinde çalışmıştır. Fransız fikir ve kurumlarının hayranı olduğu söylenir. Devrimden sonra her üç Meclis'te de Menteşe mebusluğu yapmıştır. İttihat ve Terakki Fırkası başkanı (1909 ve 1912), İttihat ve Terakki Genel Kurul üyesi, Mebusan Meclisi başkanı. Hariciye Nazırı (Ekim 1915-Şubat 1917). On yıllık dönem süresince Cemiyet içinde etkili ve arabulucu bir rol oynanmıştır. Müttefikler tarafından Malta'ya sürülmüştür (1919). Büyük Millet Meclisi'nde İzmir mebusluğu yapmıştır (IV.-VII. dönemler).

MEHMET SAİT HALİM PAŞA (1863-1921). İttihatçı Sadrazam, diplomat. Mısırlı Mehmet Ali'nin torunu, Mısır hanedanı mensubu. 1888'de Şûrayıdevlet'e atanmıştır. Devrimden sonra İstanbul'a gelmiş, Âyan Meclisi'ne girmiştir. Trablus Savaşı sırasında İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Türklerin desteklenmesini sağlamak göreviyle Avrupa'ya gönderilmiştir. Devlet Şûrası Başkanı (1912), İttihat ve Terakki Cemiyeti genel sekreteri (1913). Mahmut Şevket Paşa kabinesinde Hariciye Nazırı iken, Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine Sadrazam olmuştur. 1917 Şubat'ında, başlıca temsilcilerinden olduğu İslamcılık siyasetinin başarısızlığa uğraması üzerine bu görevinden istifa etmiştir. 1919'da tutuklanarak Malta'ya sürülmüş, 1921'de Roma'da Ermeniler tarafından öldürülmüştür.

TAHİR HAYRETTİN. İttihatçı aleyhtarı siyasetçilerin başlıcalarından. 1908 Meclisinde İstanbul mebusu. Osmanlı sadrazamlarından Tunuslu Hayrettin Paşa'nın oğlu. İttihatçı adayı Memduh Bey'e karşı Aralık 1911 İstanbul araseçimlerini kazandıktan sonra önplana çıkmıştır. Daha önceleri *Şehra, Tanzimat* gibi, İttihat ve Terakki aleyhtarı gazeteler çıkarmaktaydı. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine İttihatçıların muhalefete karşı giriştikleri sindirme siyasetinden ötürü Türkiye'den ayrılmıştır. Kardeşi Damat Salih Paşa, bu suikast hazırlığıyla ilgili görülerek asılmıştır.

ÜRGÜPLÜ MUSTAFA HAYRİ (1867-1921). İttihatçı, mebus ve nazır. Ulema sınıfından olmasına karşın, ayrılarak devlet memuru olmuştur. Devrimden sonra, bütün Meclislere doğum yeri olan Niğde'den mebus seçilmiştir. İttihat ve Terakki Genel Kurul üyesi (1908-1917), İttihat ve Terakki Fırkası başkan yardımcısı (1910), Adliye Nazırı (1911), Evkaf Nazırı (1911-1912 ve 1913-1914). 1914 Mart'ında Şeyhülislam olarak atanmış, 1916 Mayıs'ında bu görevinden istifa etmiştir. Âyan Meclisi üyesi(1916). Tutuklanarak Malta'ya sürülmüştür (1919). Ulema sınıfından olmakla birlikte, liberal eğilimli ve çağdaşlaşma taraftarı. İttihatçı hiziplerden hiçbirine katılmamış, bağımsız ve ılımlı bir siyaset izlemiştir. 1914'te Cemiyet içi hizipleşmenin artması üzerine ve bazı üyelerin benimsediği akraba kayırma ve yozlaşma eğilimine karşı olması yüzünden iyiden iyiye yalnız kalmıştır.

HÜSEYİN HİLMİ PAŞA (1855-1923). Sadrazam, diplomat. Babıâli'de görev almış, İmparatorluğun değişik bölgelerinde devlet memuru olarak çalışmıştır. Liberal ve becerikli bir idareci olarak bilinir. Özellikle Rumeli Genel Müfettişi olarak ün yapmıştır (1903-1908). Jön Türkler tarafından sevilirdi. Devrimden sonra nazırlık (Dahiliye, 1908-1909, Adliye 1912) ve Sadrazamlık (1909-1910) yapmıştır; ancak pek başarılı olduğu söylenemez. Viyana Büyükelçisi olarak çok daha başarılı olmuştur (1914-18). Mütarekeden sonra Türkiye'ye dönmesi, İttihatçılarla olan ilişkisinden ötürü yasaklanmıştır. Viyana'da ölmüştür. Dürüst ve çalışkandı; ancak renksiz bir kişiliğe sahipti, çalışmak zorunda kaldığı karışık dönemlerden çok, barış sırasında verimli olacak bir devlet adamıydı.

HÜSEYİN HÜSNÜ PAŞA (1852-1918). Selanik'teki Üçüncü Ordu'nun fırka kumandanı (1908). 1909 Nisan'ında isyancılara karşı yürüyen ve Çatalca'da karargâh kuran Hareket Ordusu'nun kumandanı. Sıkı disiplin taraftarı ve profesyonel asker. Orduyla siyasetin birbirine karışmasına şiddetle karşıydı. 1914'teki temizleme faaliyetinde ordudan atılan yüksek rütbeli subaylar arasında bulunmamakla birlikte, savaş sırasında faal bir görev almamıştır.

İPEKLİ HAFIZ İBRAHİM. İttihat ve Terakki'ye 1889'da katılmış, en eski üyelerden. Yerel örgütlerde önemli rol oynamıştır. Devrimden sonra İttihat ve Terakki Merkez Komitesi üyesi (1908) ve 1908 ve 1912 Meclislerinde İpek (Arnavutluk) mebusu.

ARİF İSMET (Ölümü: 1911). Doktor. İlk Meclis'te İttihatçıların Biga mebusu. Meclis'te İtilafçılara, özellikle İsmail Kemal'e karşı çıkanların başında gelir.

AHMET İZZET PAŞA (1864-1937). Asker, Harbiye Nazırı, Sadrazam. Manastır'da doğmuş, 1884'de Harbiye'yi bitirmiştir. 1891-1894 yılları arasında Almanya'da Liman von Sanders'le birlikte çalışmıştır. 1908'de Kurmay Başkanı olmuştur. Yemen (1910-1911) ve Balkanlar'da (1912) bulunmuştur. Eski ekole mensup bir subay olduğundan siyasete karışmamıştır. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra tanınmış

ve sayılan bir Harbiye Nazırına ihtiyaçları olan İttihatçılar tarafından bu göreve getirilmiştir. 1914'te yerine Enver Paşa getirilmiş ve İzzet, Âyan Meclisi üyesi olmuştur. Mütarekede, yirmi beş gün iktidarda kalan bir kabine kurmuştur. (Ekim-Kasım 1918).

HÜSEYİN KADRİ (1870-1934). İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez Komitesi üyesi (1908). Karesi (Balıkesir) mebusu (1912 ve 1914).

MEHMET KÂMİL PAŞA (1832-1913). Sadrazam, devlet adamı. Kıbrıs'ta doğmuş, burada ve Mısır'daki Harp Akademisi'nde öğrenim görmüştür. Osmanlı devlet memurluğuna girerek, İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde görev almış, Halep (1869) ve Kosova (1877) Valiliği, Evkaf Nazırlığı (1880). Sadrazamlık (1885) yapmıştır. 1891'den sonra İngilizlere karşı beslediği aşırı dostluk yüzünden itibarını yitirmiş, ancak yine İngilizlerin yardımıyla sürgün ve benzeri cezalardan kurtulmuştur. İngilizler tarafından desteklenmesi, aynı zamanda İttihatçılar arasında özgürlük ve liberalizm yanlısı olarak tanınmasına yol açmıştır. Devrimden sonra Kâmil'in izlediği İngilizci siyaset, Büyük Avrupa Devletlerine tanıdığı imtiyazlar ve bu arada İtilafçılarla olan ilişkisi, onu İttihat ve Terakkiyle çatışmaya sokmuştur.

EMANUEL KARASU (Ölümü: 1934). Avukat, Selanik'ten İttihatçı mebus. İspanyol Yahudisi, Mason, *"Macedonia Risorta"* locası üstadı âzamı. İttihat ve Terakki'nin Selanik kolunda çalışmış, hareketin Mason localarınca korunmasını sağlamıştır. Devrimden sonra, yabancı, özellikle İngiliz yorumcular tarafından, İttihat ve Terakki'nin liderlerinden ve "habis ruhlarından" biri olarak nitelenmiştir. Ancak, sanıldığı kadar etkili olmamıştır. Selanik mebusu (1908 ve 1912), İstanbul mebusu (1914). Savaş sırasında iaşe müfettişi olmuş ve bu arada, büyük bir servet biriktirmiştir. 1919'da İtalya'ya kaçmış, İtalyan vatandaşı olarak Trieste'ye yerleşmiştir.

ALİ KEMAL (1867-1922). Müderris, gazeteci. İtilafçı. Abdülhamit tarafından Halep'e sürülmüş, 1889'da Avrupa'ya kaçmıştır. Devrimden sonra *İkdam, Peyam* gibi İttihatçı aleyhtarı gazeteler çıkarmış, Mülkiye'de öğretim üyeliği yapmıştır (1908-1909). Gerek 1908, ge-

rekse 1909'da mebus adayı olmuş, her ikisinde de seçilememiştir. 1913'te sürülmüş, savaştan sonra geri dönerek Damat Ferit Paşa kabine-lerinde Maarif ve Dahiliye Nazırlığı yapmıştır. Milliyetçilik aleyhtarı faaliyetlerinden ötürü Kemalistler tarafından linç edilmiştir.

İSMAİL KEMAL (1844-1920). İtilafçı mebus, Arnavut milliyetçisi. Eski bir eşraf ailesine mensuptur. Liberal ve milliyetçi eğilimi nedeniyle Avrupa'ya kaçmak zorunda kalmıştır (1900). Brüksel'de *Albania* ve *Le Salut de l'Albanie* adlı gazeteleri çıkarmıştır. Devrimden sonra Berat mebusu olmuş (1908), Ahrar Fırkası'nı kurmuştur (1909). 31 Mart Ayaklanması'nın dizginlerini ele geçirmeye çalışmıştır. Arnavutluk'un bağımsızlığı (1912) ve İtilafçı hizip için çalışmıştır. Bıraktığı anılar sayesinde Avrupa'da hayli ün yapmıştır.

MUSTAFA KEMAL (ATATÜRK) (1881-1938). Asker, devlet adamı, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı. Harbiye mezunu (1905). Suriye'ye gönderilmiş, Vatan Cemiyeti'ni kurmuştur (1906). Üçüncü Ordu'ya atanmıştır (1907). Hareket Ordusu'nda Tümen Kurmay Başkanı (1909). Trablus (1911-1912), Balkanlar (1913), Sofya'da Ateşemiliter (1913). Gelibolu (1915), Kafkas Cephesi (1916), Suriye (1917). Anadolu'daki milliyetçilik hareketinin başına geçmiştir (1919).

ÖMER MANSUR PAŞA (Doğumu: 1878). İttihatçı mebus, idareci. Bingazili bir subay olan Mansur Kâhya Paşa'nın oğludur. 1908-1912 Bingazi mebusu, İttihat ve Terakki Fırkası başkan yardımcısı (1911).

MEMDUH BEY. İttihatçı mebus ve nazır. Ünlü 1911 İstanbul araseçimlerinde Tahir Hayrettin'in karşısında kaybetmiş; ancak, 1912'de İstanbul'dan mebus seçilmiştir. Sait Paşa'nın 1912'de kurduğu kabinede Adliye Nazırlığı yapmıştır.

ALİ HAYDAR MİTHAT (1872-1946?). Mebus, Mithat Paşa'nın oğlu. Babasının hayatını kaleme almıştır. Yaşamının büyük bir bölümü dışarıda geçmiştir. 1908'de Türkiye'ye dönmüş, bağımsız olarak Meclis'e girmeye çalışmıştır. 1908'de seçimi kazanamamış. 1914'de Divaniye'den (Irak) mebus seçilmiştir.

AZİZ ALİ MISRİ (1879-1959). Arap asıllı asker, siyaset adamı. 1904'te Harbiye Mektebini bitirmiş, Makedonya'da görevli bulunduğu sıra İttihat ve Terakki'ye girmiştir. Devrimden sonra Üçüncü Ordu'da kalmış, Hareket Ordusu'yla birlikte 1909'da İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da Milliyetçi Arap partilerine girmiştir (1909). Yemen (1910) ve Trablus'ta (1911-12) savaşmıştır. 1914'te tutuklanmış, Mısır'a sürülmüştür. Arap isyanına katılmıştır (1916). 1940-1950 yıllarında Mısır'daki "Bağımsız Subaylar"ı desteklemiş, 1954'te Rusya'ya Mısır Büyükelçisi olarak atanmıştır.

GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA (1839-1918). Asker, devlet adamı, sadrazam. Gerek asker, gerekse idareci olarak başarılı bir meslek yaşamı olmuştur. Rus-Türk savaşında oynadığı rol nedeniyle Gazi ünvanını kazanmıştır (1877). Mısır genel valisi (1885-1906); burada sürgün bulunan Jön Türkler'in güvenini kazanıp onları Abdülhamit'e jurnallediği söylenir. Padişaha çok bağlı olarak bilinir. Veliahıt Yusuf İzzettin'e hocalık etmiştir. Devrimden sonra Âyan Meclisi'ne tayin edilmiş, 1911'de Âyan Meclisi başkanı olmuştur. Sadrazamlığa atanmıştır (1912). İtilafçılar, Ethem Paşa'yı tayin ettirdikleri 1909 Nisan'ında olduğu gibi, bu kez de yaşlı ve ünlü bir askeri Sadrazam yaparak güçlerini artırmaya çalışıyorlardı.

MAHMUT MUHTAR PAŞA (1867-1935). Asker, nazır, diplomat. Gazi Ahmet Muhtar'ın oğlu. Harp Akademisi'nde öğrenim gördükten sonra, Almanya'ya gitmiştir. 1908'de İstanbul'a Birinci Ordu kumandanı olarak atanmış; sıkı disiplin yanlısı olduğundan, 1908 Ekim'indeki ayaklanmayı sert önlemler alarak bastırmıştır. İstanbul'dan kaçmak zorunda kalmış (Nisan 1909), Aydın'a vali olarak atanmıştır (Ağustos 1909). 1912'de babasının kabinesinde Bahriye Nazırlığı, Balkan Savaşı'nda kumandanlık yapmıştır. Berlin Büyükelçisi (1913-1915). 1914'te Enver tarafından önerilen kumandanlığı kabul etmemiş, 1915'te emekliye ayrılarak İsviçre'ye yerleşmiştir. İlericilik yanlısıydı; İttihatçılarla çalışmaya uğraşmış; ancak geçmişi ile yapılan değişiklikleri bağdaştırmayı başaramamıştır.

ALİ MÜNİR (ÇAĞIL) (1874-196?). İttihatçı mebus, idareci. Her üç mecliste de Çorum mebusu; 25 Mayıs 1915'te istifa ederek idari bir görev almıştır. İttihat ve Terakki Fırkası başkan yardımcısı (1911). Büyük Millet Meclisi'nde Çorum mebusu (II. -VIII. dönemler).

MEHMET MURAT (1853-1912). Gazeteci, tarihçi, İtilafçı. "Mizancı Murat" ve "Dağıstanlı Murat" olarak da tanınır. Tiflis'te doğmuş, Rusya'da öğrenim görmüştür. İstanbul'da Mülkiye'de öğretim üyesi ve Düyun-u Umumiye'de memur olarak çalışmıştır. Devrimci faaliyetleri yüzünden Kahire'ye kaçmak zorunda kalmış. *Mizan* adlı Abdülhamit aleyhtarı bir gazete çıkarmıştır. Paris'e gitmiş (1896), sürgündeki Jön Türkler'in lideri olması ihtimali belirmiştir. Cemiyetin Cenevre kolu başkanı. 1897'de Abdülhamit tarafından "satın alınmış": İstanbul'a dönerek Şûrayıdevlet üyesi olmuştur. 1908'den sonra İtilafçıları desteklemiş, irtica taraftarlarıyla işbirliği yapmıştır. 31 Mart Olayı'ndan sonra yayımlanması yasaklanana kadar *Mizan*'ı çıkarmaya devam etmiştir.

ÖMER NACİ (1880-1916). Asker, yazar, İttihatçı mebus. Serveti Fünun hareketine katılmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk üyelerinden. Paris'e, Kafkasya'ya, sonra da İran'a (1907) kaçmak zorunda kalmış, tutuklanmış, hapsedilmiş; Devrimden sonra İttihatçıların araya girmeleriyle serbest bırakılmıştır. Cemiyet içinde hayli nüfuz sahibiydi. Trablus (1911) ve Balkanlar'da (1912) bulunmuştur. İkinci Meclis'te Kırkkilise mebusu. İttihat ve Terakki Merkez Komitesi üyesi (1910-1912). Ermeni liderlerle Türkiye'nin savaşa katılması sorununu görüşmeye gönderilmiştir (Eylül 1914). İran cephesinde ölmüştür.

YUNUS NADİ (ABALIOĞLU) (1880-1945). Gazeteci, mebus. Muğlalı Abalızade Hacı Halil Efendi'nin oğludur. Yaşamı boyunca gazetecilik yapmıştır. Devrimden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiş, İttihatçı gazetelerden *Rumeli* (Selanik 1910), *Tasvir-i Efkâr* (1914), *Yeni Gün* (1918) vb. çıkarmıştır. En önemlisi *Cumhuriyet* (1914)'i yayımlamıştır. 1912 ve 1914'te Aydın mebusu. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk altı meclisinde mebusluk yapmıştır.

MUSTAFA NAİL BEY (1861-1926). Devlet memuru, müderris, İstanbul'da doğmuş, Mülkiye'yi bitirmiştir (1884). Devlet memurluğuna girerek, çeşitli nezaretlerin (Hariciye, Maliye, Maarif) kalemlerinde çalışmıştır. Maarif Şûrası başkanı (1905). Devriminden sonra Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci kabinesinde Maarif Nazırı (Mayıs-Aralık 1909). Hakkı Paşa kabinesinde Maliye Nazırı, Âyan Meclisi üyesi (1911). Bu tarihten sonra toplum hayatından çekilmiş gözükmektedir. Mustafa Kemal aleyhine hazırlanan "komplo"ya katılmak suçuyla asılmıştır (1926).

DR. NÂZIM (1870-1926). Doktor, nazır. Perde arkasındaki İttihatçıların belki de en etkilisi. "Selanikli Nâzım" olarak da bilinir. Cemiyetin İstanbul'daki ilk üyelerinden (1889). Tıbbiye'ye girmiş, öğrenimini Paris'te tamamlamış, burada Ahmet Rıza'yla birlikte çalışmıştır. 1907'de İttihat ve Terakki'nin daveti üzerine Selanik'e dönmüş, Cemiyetin Paris ve Selanik kolları arasında bağlantı sağlamıştır. Anadolu'da İttihatçı propagandası yapmıştır. Meşrutiyetin ilanından sonra perde arkasında çalışmayı tercih etmiş, Selanik belediye hastanesi baştabibi olarak kalmıştır. Merkez Komitesi'nin sürekli üyesi. 1911'e kadar Cemiyetin genel sekreterliğini yapmıştır. 1918'de (Ağustos-Ekim) Maarif Nazırı olarak kabineye girmiştir. 1926'da Mustafa Kemal'e karşı hazırlanan "komplo"yla ilgisi olduğu gerekçesiyle asılmıştır.

HÜSEYİN NÂZIM PAŞA (1848-1913). Harbiye'yi bitirdikten sonra askeri öğrenimine, Fransa'da St. Cyr'de devam etmiştir. Kişisel cesaret sahibi, düşüncelerinde bağımsız bir kişiydi; Abdülhamit tarafından Bağdat'a sürülmüştür. 1908'de Edirne'deki İkinci Ordu'ya kumandan olarak atanmıştır. İstanbul Garnizon Kumandanı (Nisan 1909). 31 Mart Ayaklanması'ndan sonra Bağdat'a vali atanmıştır (Nisan 1910-Şubat 1911). Araplar tarafından sevilen bir devrimciydi. İttihat ve Terakki iktidardan düştükten sonra Harbiye Nazırı (1912-1913). 23 Ocak 1913'te Babıâli'de vurularak öldürülmüştür.

AHMET NESİMİ (SAYMAN) (Ölümü: 1958). Mebus, nazır. "Giritli Ahmet Nesimi" olarak da bilinir. Girit eşrafından Saffetzade'nin

oğludur. Öğrenim gördüğü Paris'teki Ecole des Sciences Politiques'deyken İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiştir. İbrahim Hilmi Paşa tarafından himaye edilmiştir. Her üç Meclis'te de mebusluk yapmıştır; aynı zamanda İttihat ve Terakki'nin Genel Kurul üyesiydi. Cemiyetin iç grubunda önemli yeri vardır. Savaş sırasında önceleri Ziraat, sonra da Hariciye Nazırı olarak önplana çıkmıştır. Tam yetkili temsilci olarak Brest-Litovsk'a gidenlerdendir (1918). Tutuklanarak Malta'ya sürülmüştür (1919). İzmir "suikastı"yla ilgili olarak sorguya çekilmişse de serbest bırakılmıştır (1926).

AHMET NİYAZİ (1873-1912). Asker. Kolağası Niyazi olarak da bilinir. Meşrutiyetin geri getirilmesine yol açan ayaklanmanın lideri olarak ün yapmıştır. Bir süre hayli reklamı yapıldı, kendisinden "Kahraman-ı Hürriyet" olarak söz edildi, adı bir savaş gemisine verildi. İttihatçılar, onun anılarını, kendi hareketleri yararına propaganda yapmak için kullandılar. Niyazi ise askeri görevine geri döndü. Hareket Ordusu'yla İstanbul'a geldi (1909). Trablus'ta savaştı, Arnavutluk'ta öldürüldü.

DR. RIZA NUR (1879-1943). İtilafçı, nazır. Tıbbiye mezunu, askeri cerrahlık öğrenimi yapmıştır. Devrimden sonra ilk Meclis'te Sinop mebusu. Âhrar Fırkası'nın liderlerinden. 31 Mart Ayaklanması'ndan sonra Mısır'a kaçmak zorunda kalmış. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni devirmek için bir darbe hazırlığı içinde olduğu gerekçesiyle tutuklanmıştır (1910). İttihatçılar yeniden iktidara geldiklerinde Paris'e sürülmüştür (1913). Mütareke sırasında İstanbul'a dönmüş; Hariciye (1922) ve Sağlık (1923) Nazırı olmuştur. Büyük Millet Meclisi'nde Sinop mebusu (I.-II. dönemler). Devlet aleyhinde faaliyetleri yüzünden Türkiye'den çıkarılmış (1928), Atatürk'ün ölümünden sonra geri dönmesine izin verilmiştir (1938). Kültür alanında bir Türk milliyetçisi olarak, Çağatay Türkçesiyle *Ebulgazi Bahadır Han* adlı bir oyun yazmıştır (1925), ayrıca *Revue de Turcologie* ve *Tanrıdağ* dergilerini çıkarmıştır.

MUSTAFA RAHMİ (EVRANOS). İttihatçı mebus, idareci. Rumelili, toprak sahibi ünlü bir ailenin oğludur. 1906'da İttihat ve Terakki Ce-

miyeti'ne girmiş, Talât'ın grubunun etkili kişilerinden biri olmuştur. 1908 ve 1912'de Selanik mebusu. İzmir valisi (1925). Yerel olarak hayli güç kazanmış, İstanbul hükümetinden bağımsız hareket ederek, Ermeniler konusunda benimsenen siyaseti izlememiş, düşman güçlerin milliyetçileriyle yakın ilişkiler kurmuştur. Babıâli, Rahmi'nin, Atina'da Batılı devletlerle ilişki kurmuş olmasından çekiniyordu.

MÜŞİR RECEP PAŞA (1842-1908). Asker, Harbiye Nazırı. Kişilik sahibi, özgür düşünceli. Abdülhamit tarafından Libya'ya sürülmüştür. Libya'daki Osmanlı kuvvetlerinin kumandanı olarak Jön Türkler'le anlaşıp, askeri manevraları İstanbul'daki hükümetin istemediği şekilde yürütmeyi kabul etmiştir (1903). Kâmil Paşa'nın 1908 kabinesinde Harbiye Nazırı. Bu makama geldikten birkaç gün sonra ölmüştür.

MANYASİZADE REFİK (1853-1909). Avukat, müderris, mebus, nazır. Mithat Paşa'nın hukuk danışmanlarından. Mithat'ın sürülmesinden sonra Kavala'ya gönderilmiştir. Selanik Hukuk Mektebi'nde öğretmenlik yaparken İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiştir. 1908'de Zaptiye Nazırı (Ağustos) ve Adliye Nazırı (Kasım) olarak atanmıştır. İstanbul mebusu. 1909 Mart'ında ölmüştür.

MEHMET REŞAT EFENDİ (1844-1918). Sultan V. Mehmet. Abdülmecit'in oğlu. 1909 Nisan'ında Abdülhamit'in yerine tahta geçmiştir. Hayatını inziva içinde geçirdiğinden ve tahta çıktığında hayli yaşlı olduğundan Jön Türkler'le pek baş edememiştir. Onların denetimi altına girerek, göstermelik bir padişah olarak kalmıştır.

MUSTAFA REŞİT PAŞA (1858-19??). Diplomat, nazır. Bulgaristan ve Sırbistan'la barış görüşmeleri yapan heyetin başkanı (1885). Budapeşte (1893), Roma (1896), Lahey (1897), Viyana (1908) Elçisi. Eski idareci kadroya mensup. İtilafçıların safında yer almış, İttihatçılara karşı acımasız davranmıştır. Ahmet Muhtar Paşa'nın ve Kâmil Paşa'nın (1911) kabinesinde Ticaret ve Ziraat Nazırlığı yapmıştır. Londra Konferansı'na katılmıştır (1912-1913). Mütareke dönemindeki kabinelerde Hariciye Nazırı (1918). Londra Büyükelçisi (1920). Deneyimli bir diplomattı; barış görüşmelerinde oldukça başarılı olmuştur.

MEHMET RIFAT PAŞA (1860-1925). Hasan Efendi adlı bir tüccarın oğludur. İstanbul'da doğmuş, Mülkiye'yi bitirmiş (1882), Hariciye Nezaretinin Tercüme Kaleminde çalışmıştır. Tiflis Başkonsolosu (1885). Sonraları aynı görevle Atina, Berlin ve Londra'da bulunmuştur. Atina (1897), Londra (1905-1908) Büyükelçisi. Hariciye Nazırı (1909-1911). Paris Büyükelçisi (1911-1914). Hakkı Paşa'nın yerine Berlin'e Büyükelçi olarak atanmıştır (1918). Mütareke dönemindeki kabinelerde görev almayı reddetmiş, emekliye ayrılmıştır.

AHMET RIZA (1859-1933). Devlet memuru, "profesyonel ihtilalci" mebus, sürgündeki Jön Türkler'in en ünlüsü. Bursa'da Maarif Müdürü. 1889'da Paris'e kaçmıştır. Burada *Meşveret*'i yayımlamış, yurtdışındaki Jön Türkler'i örgütlemiştir. İstanbul mebusu (1908 ve 1912) ve Mebusan Meclisi Başkanı. Meşruti rejimin ilk zamanlarında hayli etkili olmuşsa da, İttihatçı arkadaşları ve devrin tutuculuğuyla bağdaşmayacak kadar kültürlü ve kozmopolitti. Daha pasif bir görev olan Âyan Meclisi üyeliğine alınmış (1912) ve burada İttihatçı siyasetin en başta gelen eleştirmenlerinden biri olmuştur. Mütareke döneminde siyasal ve diplomatik destek sağlamak amacıyla Fransızlara başvurmuştur.

ALİ RIZA PAŞA (1859-1933). Asker, nazır, sadrazam. İstanbul'da doğmuştur. Binbaşı Tevfik'in oğludur. Harbiye'yi bitirmiş (1885), üç yıl Almanya'da kalmıştır. Dönüşünde Harbiye'de öğretmenlik yapmış, kurmay subay olarak çalışmıştır. Manastır (1897) ve Yemen Valisi. Devrimden sonra Âyan Meclisi'ne atanmış, 1908 Kâmil Paşa kabinesinde Harbiye Nazırlığı yapmıştır. Balkan Savaşları'na katılmıştır (1912). 1919 Ekim'inde Damat Ferit Paşa'nın yerine Sadrazam olmuş, 1920 Mart'ında bu görevden istifa etmiştir. Tevfik Paşa kabinesinde Nafıa ve Dahiliye Nazırı (1921). Tevfik Paşa istifa ettiğinde, Ali Rıza da emekliye ayrılmıştır (Kasım 1922).

ÖMER RÜŞTÜ PAŞA (1843-1922). Asker. Harbiye Nazırı. Kütahya'da doğmuş, Harbiye'yi bitirmiştir (1866). Rus-Türk (1877), Türk-Yunan (1896) savaşlarına katılmış, Gazi unvanını kazanmıştır. 1908 Sait Paşa kabinesinde Harbiye Nazırı. Âyan Meclisi üyesi.

PRENS SABAHATTİN (1877-1948). İtilafçıların ideologu, İttihatçı aleyhtarlarının lideri. Damat Mahmut Paşa'nın (1855-1903) oğludur. Babası, Sabahattin ve öbür oğlu Lütfullah'la birlikte 1899'da Paris'e kaçmıştır. Babasının ölümünden sonra Jön Türkler içindeki hizbin başına geçmiş ve "Teşebbüsü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"ni kurmuştur. Eylül 1908'de İstanbul'a dönmüş, beraberinde, babasının kemiklerini getirmiştir. Hiçbir zaman açıktan açığa liberallere liderlik etmemiş, perde arkasında kalmayı tercih etmiştir. Türkiye'yi terk etmek zorunda kalmış (1913), yaşamının geri kalan bölümünü yabancı ülkelerde geçirmiştir.

EYÜP SABRİ (AKGÖL) (1876-1950). Asker. İttihatçı politikacı. Ohri'de kolağası iken (1908) İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiş. Temmuz ayaklanmasının liderlerinden biri olmuştur. İttihat ve Terakki Merkez Komitesine seçilmiş (1909), Cemiyet dağılana kadar bu görevde kalmıştır (Ekim 1918). Cumhuriyet döneminde Büyük Millet Meclisi'nde mebus.

MEHMET SADIK (1860-1940). Asker, liberal siyasetçi. "Miralay Sadık" olarak da bilinir. İstanbul'da doğmuştur. Filibeli Abdullah'ın oğludur. Harbiye'yi bitirmiş (1882), Rumeli'ye atanmış, İttihat ve Terakki'nin Manastır kolu başkanı olmuştur. Devrim sırasında Cemiyet'in önemli asker üyelerindendi. Melâmi dervîş tarikatı mensubu; –belki de tutuculuğu yüzünden– zamanla Cemiyet'ten ayrı düşmüştür. "Hizb-i Cedid"i kurmuş (1919), daha sonra bu parti "Hürriyet ve İtilaf Fırkası"yla birleşmiştir (1911). Türkiye'den ayrılmış (1913), Mısır ve Avrupa'da Babıâli'ye karşı yabancı devletlerle (İngiltere, Fransa, Yunanistan) entrikalar hazırlamıştır (1914'ten sonra). Savaştan sonra Türkiye'ye dönmüşse de kalmasına izin verilmemiştir.

MEHMET SAİT PAŞA (1838-1914). Sadrazam. Erzurum'da doğmuş, burada memurluk yapmıştır (1853). İstanbul'a gelmiş, 1870 yıllarında Damat Celalettin Paşa'nın yardımıyla yükselmiştir. Abdülhamit'in birinci kâtibi (1876). 1879'da ilk defa Sadrazam olmuştur. Devrime kadar, saray siyasetinin olağan kaypaklığına uygun olarak, kâh parlamış, kâh gözden

düşmüştür. 22 Temmuz 1908'de yedinci kez Sadrazam olmuştur. Önceleri, İttihatçılara karşı düşmanca davranmışsa da, kısa zamanda onlarla anlaşmıştır. İttihatçıların, Sait Paşa gibi, kendi adlarına devleti idare edecek insanlara ihtiyaçları vardı.

AHMET SAMİM (1844-1910). İtilafçı gazeteci. Binbaşı Tevfik'in oğlu. Perzerin'de (Arnavutluk) doğmuştur. *İtilaf* ve *Cidal* (1909) gazetelerinin ve Yorgaki Molla Hrinos adlı bir Rumun sahibi olduğu *Sedayı Millet*'in (1909-1910) başyazarı. 9 Haziran 1910'da Bahçekapı'da, büyük bir olasılıkla İtilafçılar tarafından, İttihatçı karşıtı bir kışkırtmaya yol açmak umuduyla öldürülmüştür.

MEHMET SEYYİT (1866-1925). Hukuk profesörü, İttihatçı mebus, Darülfünun'da öğretim üyesi. Her üç Meclis'te de İzmir mebusu. İttihat ve Terakki Fırkası başkan yardımcısı (1910), başkanı (1911). Ilımlı İttihatçı. Cemiyet içindeki hiziplerin arasını bulmakta başarılı. 1916'da istifa etmiş, Âyan Meclisi'ne atanmıştır. Mütareke döneminde öbür ılımlı İttihatçılarla birleşerek "Teceddüd Fırkası"nı kurmuştur. Büyük Millet Meclisi II. dönem mebusu. Adalet Bakanı. Mustafa Kemal'e laik Cumhuriyet konusunda hukuki açıdan danışmanlık yapmıştır. Bu konuda *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye* (İstanbul, 1923) ve *Hilafetin Mahiyeti Şer'iyesi Hakkında Nutuk* (Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı bir konuşmadan, 1924) adlı kitapları vardır.

DR. BAHATTİN ŞAKİR (1877-1922). Doktor, İttihat ve Terakki Cemiyeti iç grubunun önemli kişilerinden. Devrimci çalışmaları nedeniyle Erzincan'a sürülmüş (1891), Mısır ve Paris'e kaçmıştır. Ahmet Rıza'yla çalışmış, *Şurayı Ümmet*'i çıkarmıştır. Devrimden sonra ne mebus, ne de nazır olmuş, Cemiyet'in iç örgütünde çalışmıştır. Merkez Komitesi üyesi (1912-1918), Teşkilat-ı Mahsusa'nın siyasi bölüm şefi (1914). Savaştan sonra Berlin'e kaçmıştır. Bakû Konferansı'na katılmış (1920), Ermeniler tarafından öldürülmüştür (1922).

ABDURRAHMAN ŞEREF (1853-1925). Tarihçi, nazır. İstanbul'da doğmuştur. Hasan Efendi'nin oğludur. Galatasaray'da okumuş, Mülkiye'de

öğretmenlik yapmıştır. Meşrutiyet'in ilanından sonra Âyan Meclisi'ne atanmıştır. Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk kabinesinde ve Sait Paşa'nın 1911 kabinesinde Maarif Nazırlığı yapmıştır. Tarihçi olarak ünü, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye* (2 cilt, İstanbul, Rumi 1309) ve *Tarih Musahabeleri* (İstanbul, Rumi 1340) adlı eserlerinden gelmektedir. Darülfünun'da da öğretmenlik yapmıştır.

ŞERİF PAŞA (1865-1944). Diplomat. Yurtdışındaki liberal muhalefeti örgütlemiştir. Kürt asıllı. Devrim sırasında Stockholm'de büyükelçiydi. Jön Türkler'in rejimi sayesinde daha yüksek mevkiye gelmeyi ummuştur. Ancak, bu umudu gerçekleşmemiştir. Paris'te "Islahatı Esasiye-i Osmaniye Fırkası" adlı bir İttihatçı aleyhtarı hareket düzenlemiştir (Fransızca adı: *Le Parti Radical Ottoman*). Fransa'da yerleşmişti. Türkiye'nin savaşa girmesine karşıydı. 1918'de, barış konferansında, bir Kürt devleti kurulmasını sağlamak amacıyla "Khoybur" adlı bir cemiyet kurmuştur. Ermenilerin, Kürtlerin oturduğu bölgelerde gözleri olduğundan, bu emeli de gerçekleşememiştir.

MAHMUT ŞEVKET PAŞA (1856-1913). Asker, nazır, sadrazam. Irak'ta doğmuştur. Basra Mutasarrıfı Süleyman Bey'in oğludur. Harbiye mektebini bitirmiş (1882), dokuz yıl Almanya'da kalmıştır. Devrim sırasında Kosova valisiydi. Üçüncü Ordu Kumandanı olmuş, 31 Mart Ayaklanması'nı bastırdıktan sonra İmparatorluğun en güçlü kişisi haline gelmiştir. Hiçbir zaman Cemiyet'e girmemiş, ancak, kendi duygularıyla bağdaşan yurtseverlik ideolojisi yüzünden İttihat ve Terakki'ye hoşgörü göstermiştir.

MİTHAT ŞÜKRÜ (BLEDA) (1874-1957). İttihatçı politikacı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iç grubunda çok önemli bir yeri olmuştur. Selanik Maarif Müdürlüğü'nde muhasebeci. Sonradan İttihat ve Terakki Cemiyeti olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucusu (1906). Devrimci çalışmaları yüzünden Avrupa'ya kaçmak zorunda kalmış, Cemiyet'in Cenevre kolunda çalışmıştır. Devrimden sonra Serez (1908), Drama (1912) ve Burdur (1916 araseçimleri) mebusu, İttihat ve Terakki Merkez Komitesi sürekli üyesi ve Kâtib-i Umumi (1917-1918).

MEHMET TALÂT (1874-1921). İttihatçı mebus, nazır, sadrazam. Cemiyet'in kişiliğine yön veren en önemli üyesi. Basit bir ailedendir, sınırlı eğitim görmüştür. Edirne'de Yahudi mektebinde Türkçe öğretmenliği yapmış, postanede çalışmıştır. Bektaşi olduğu söylenir. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucu üyelerinden (1906). Devrimden sonra her üç Meclis'te mebusluk yapmış, çeşitli kabinelerde Dahiliye Nazırı olmuştur. Cemiyet içindeki en önemli hizbin lideridir. 1917'de Sadrazam olmuş, Cemiyet'in dağılması üzerine bu görevinden istifa etmiştir (1918). Avrupa'ya kaçmış, 16 Mart 1921'de Berlin'de öldürülmüştür. Becerikli bir siyasetçi olduğu söylenir. Çekici ve etkili bir kişiliği vardı.

SEYYİT TALİB. Arap milliyetçisi, mebus, Iraklı siyasetçi. Basra'nın ileri gelen ailelerinden birinin oğludur. Evliliği dolayısıyla, Abdülhamit devrinde Yıldız'da hayli nüfuz sahibi olan, Ebühuda el Seyyidi ailesiyle ilgisi vardır. Devrimden sonra, Meclis'te Basra'yı temsil etmiş (1908-1914), Arap hizbine liderlik etmiştir. 3 Haziran 1914'te istifa etmesi, İttihat ve Terakki'nin, Meclis'teki Araplarla bir uzlaşmaya varmaktaki başarısızlığı olarak yorumlanır. Savaş sırasında Türklere ve İngilizlere çifte ajanlık yapmıştır. Savaştan sonra, geçici Irak hükümetinin başına getirilmiştir.

AHMET TEVFİK PAŞA (1845-1936). Diplomat, sadrazam. Asker olarak eğitim görmüş, 1865'te istifa ederek Babıâli'nin tercüme bürosunda çalışmaya başlamıştır. Roma (1872), Viyana (1873), Atina'da (1875) görev almış, 1885'te Berlin'e büyükelçi olarak atanmıştır. Hariciye Nazırı (1895), 1908 Sait Paşa kabinesinde yine Hariciye Nazırı olmuştur. Saray'a bağlı ve İttihatçı aleyhtarı. 14 Nisan 1909'da Sadrazamlığa atanmıştır. Ayaklanmadan sonra Londra Büyükelçisi (1909-1914). Savaştan sonra, 1919'da, iki kabine kurmuştur. Âyan Meclisi Başkanı (1920), Osmanlı İmparatorluğu'nun son sadrazamı (Kasım 1920).

ABDÜLHAMİT ZEHRAVİ (1871-1916). Arap milliyetçisi, mebus. Devrimden önce, Humus'ta Abdülhamit aleyhtarı illegal bir dergi çıkarmaktaydı. Sonra Mısır'a kaçmış, 1902-1908 yılları arasında burada kalmıştır. Hama Mebusu (1908), Mebusan Meclisi sözcüsü (1911).

İtilafçıların ileri gelenlerinden. Paris'teki Arap Kongresi Başkanı (1913), Âyan Meclisi üyesi (1913). Ulemadan. İslam hukuku (fıkıh) ve felsefesi uzmanı. Şeyhülislamlığa atanmak istiyordu. Babıâli'ye karşı komplo hazırladıkları gerekçesiyle, Cemal Paşa tarafından asılan Arap ileri gelenleri arasındadır (1916).

ZEKİ BEY. Hakkında kesin bilgi toplamak güç olmuştur. 1914'te orduda girişilen temizleme faaliyetinden sonra Paşa olmuştur. 1914 Kasım'ında Kayzer'e yaver olarak atanmış savaş sırasında Alman karargâhında askeri temsilci olarak bulunmuştur. *Brest-Litovsk*'a tam yetkili temsilci olarak gidenlerden (1918). Enver Paşa'nın yakını olarak bilinir.

HALİT ZIYA (UŞAKLIGİL) (1866-1945). Ünlü yazar. İttihatçı Hacı Halil'in oğlu, ünlü bir aileden İzmir'de *Nevruz*, İstanbul'da *Servet-i Fünûn (1896)* gazetelerini çıkarmıştır. Devlet memurluğunda bulunmuş, sonra da reji idaresinde çalışmıştır. Devrimden sonra üniversitede estetik ve yabancı diller öğretmiştir. Padişaha birinci kâtip tayin edilmiş (1909), anılarını *Saray ve Ötesi*, (3 cilt, İstanbul, 1940-1942) adlı kitapta anlatmıştır. Diplomatik görevlerle Avrupa'da bulunmuştur (1913-1914). Cumhuriyetten sonra, milliyetçi edebiyat gelişmelerine katılmamış, eski bir kozmopolit olarak kalmayı tercih etmiştir.

MEHMET ZIYA (GÖKALP) (1876-1924). Milliyetçi ideolog, şair, filozof, sosyolog. Diyarbakır'da doğmuş, öğrenimini tamamlamak için İstanbul'a gelmiş (1896), İttihat ve Terakki'ye girmiştir. Devrimci çalışmaları nedeniyle tutuklanarak Diyarbakır'a gönderilmiştir (1897). Devrimden sonra, Cemiyet'in Diyarbakır örgütünün temsilcisi olarak 1909 Kongresinin yapıldığı Selanik'e gitmiştir. Merkez Komitesine seçilmiş, 1918'e kadar bu görevde kalmıştır. Talât'ın yakını olarak bilinir. On yıllık dönem içinde felsefe öğretmenliği yapmış; dergiler çıkarmış, bu dergilerde yazılar yazmış; ideoloji konusunda fikirler ortaya atmış; bazı fikirleri geliştirmiştir. 1919'da müttefikler tarafından tutuklanarak Malta'ya sürülmüş. 1921'de geri döndüğünde Kemalistler tarafından oldukça soğuk karşılanmıştır. Daha sonra Kemalistlerle arası düzelmiş, İkinci Büyük Millet Meclisi'nde mebus olmuştur.

KAYNAKLAR

A. Yayımlanmamış Belgeler

I. İNGİLİZ DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI ARŞİVLERİ

Londra'daki Kamu Kayıtları Bürosu (PRO)'nda bulunan, İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Londra ile İngiliz Büyükelçiliği, İstanbul arasındaki yazışmalar.

1908-	İng. Dışişleri Bak. 371/540 ve s.	
1909	/747 ve s.	
1910	/991 ve s.	
1911	/1228 ve s.	
1912	/1481 ve s.	
1913	/1757 ve s.	
1914	/2137/79138	(1913 Yıllık Raporunu da kapsamaktadır.)

II. BÜYÜKELÇİLİK VE KONSOLOSLUK ARŞİVLERİ

Londra'daki Kamu Kayıtları Bürosu (PRO)'nda bulunan, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları arasındaki yazışmalar ve öteki çeşitli yazışmalar.

1908-	İng. Dışişleri Bak. 195/2280	(İstanbul)
	/2281	(Tercümanlar)
	/2290	(Ataşemiliterler)
	/2297	(Selanik'ten)
	/2298	(Selanik'ten)
	/2302	(Babıâli)
1909-	İng. Dışişleri Bak. 195/2315	(İstanbul)
	/2316	(Tercümanlar)
	/2322	(Muhtıra)
	/2323	(Ataşemiliterler)
	/2328-30	(Selanik'ten)
	/2333	(Babıâli)

1910- İng. Dışişleri Bak. 195/2364 (Edirne)
/2345 (İstanbul-Girit)
/2346 (Tercümanlar, Ateşemiliterler)
/2352 (Konsoloslara gönderilen sirküler, muhtıra)
/2357-9 (Selanik'ten)
/2361 (Babıâli)
1911- İng. Dışişleri Bak. 195/2364 (Edirne)
/2374 (İstanbul)
/2381-2 (Selanik'ten)
/2384-5 (Babıâli)
/2386 (Trabzon, Tercümanlar, Ataşamiliterler, Muhtıra, Konsoloslara gönderilen sirküler.)
1912- İng. Dışişleri Bak. 195/2387 Dosya 1-4
/2388 8-20
/2389 24
/2390
/2391 25-40
/2392 41-50
1913- İng. Dışişleri Bak. 195/2448 (Balkan Savaşları Barış Görüşmeleri)
/2451/340 (*Hükümet darbesi,* Ocak 1913)
/423 (Araplar ve İttihat ve Terakki Cemiyeti)
/2453/928 (İngiltere ve Türkiye)
/1299 (Türk Tahtı)
/1574 (Kâmil Paşa)
/5396 (Cemal Bey'le "Cemal Paşa" arasındaki konuşmalar)

III. ÖZEL BELGELER, LONDRA'DAKİ KAMU BÜROSUNDA (PRO)

1. *Bertie Belgeleri,* 1899-1919
[Birinci Thame Vikontu ve Paris Büyükelçisi (1905-1918) Francis Leveson Bertie'ye (1894-1919) ait belgeler.]
İngiliz Dışişleri Bak. kayıt no. 800/72

2. *Grey Belgeleri,* 1905-1916
[Fallodon Vikontu ve III. Baroneti ve İngiliz Hariciye Nazırı (1905-1916) Edward Grey'in (1862-1913) belgeleri.]

İng. Dışişleri Bak. kayıt no.	800/78	1905-10	(Genel)
	/79	1911-16	(Genel)
	/91	1905-8	(Muhtıra)
	/92	1909-11	(Muhtıra)
	/93	1912-14	(Muhtıra)

3. *Hardinge Belgeleri,* 1906-1911
[Penshurst Baronu ve İngiliz Dışişleri Nezdinde Daimi Devlet Bakanlığı Müsteşarı (1906-1910) Charles Handinge'in (1862-1913) belgeleri.]
İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/184

4. *Lowther Belgeleri,* 1908-1913
[İstanbul'daki İngiltere Büyükelçisi (1908-1913) Gerard Augustus Lowther'in belgeleri.]
İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/185 A (Türkiye)

5. *Vambery Belgeleri*
İng. Dışişleri Bak. kayıt no: 800/32 1895-1911.

B. Gazeteler

1. Türkçe
İkdam (İstanbul). *Yeni İkdam* ve *İktiham* adlarıyla da çıkmıştır.
Sabah (İstanbul).

Sedayı Millet (İstanbul).
Serbesti (İstanbul).
Şûrayı Ümmet (İstanbul).
Takvim-i Vekayi (İstanbul).
Tanin (İstanbul), *Yenin Tanin, Cenin, Senin, Renin* ve *Hak* adlarıyla da çıkmıştır.

2. Başka Dillerde
The Levant Herald and Eastern Express (İstanbul).
Stamboul (İstanbul).
The Times (Londra).

C. Anılar

1. Türkçe

Abdülhamit, *İkinci Abdülhamit'in Hatıra Defteri,* İstanbul, 1960.
CAVİT, Mehmet, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları", *Tanin,* 3 Ağustos 1943-22 Aralık 1946.
Cemal Paşa, *Hatıralar,* Editör: Behçet Cemal, İstanbul, 1959.
Cemalettin Efendi, *Hatırat-ı Siyasiye.* İstanbul, 1920 (1336).
CEVAT, Ali, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi,* Editör: F.R. Unat, Ankara, 1960.
DURU, Kâzım Nami, *İttihat ve Terakki Hatıralarım,* İstanbul, 1957; *Arnavutluk ve Makedonya Hatıralarım,* İstanbul, 1959.
KURAN, Ahmet Bedevi, *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi,* İstanbul, tarihi belli değil.
MENTEŞE, Halil, "Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Hatırları", *Cumhuriyet,* 13 Ekim-11 Aralık 1946.
MİTHAT, Ali Haydar, *Hatıralarım,* 1872-1946, İstanbul 1946.
NADİ, Yunus, *İhtilal ve İnkilâb-ı Osmanî,* İstanbul, 1909 (1325). 31 Mart-21 Nisan 1959 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanmıştır.
NİYAZİ, Ahmet, *Hatırat-ı Niyazi,* İstanbul, 1910 (1326).
RIZA, Ahmet, "İlk Meclisi Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları", *Cumhuriyet,* 26 Ocak-19 Şubat 1950.

Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, İstanbul, 1931.
Talât Paşa, *Talât Paşa'nın Hatıraları*, Editör: H.C. Yalçın, 2. basım, İstanbul, 1958.
TANSU, Samih Nafiz, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul, 1964.
TÜRKGELDİ, Ali Fuat. *Görüp İşittiklerim*, 2. basım, Ankara, 1951.
UŞAKLIGİL, Halit Ziya, *Saray ve Ötesi*, 3 cilt, İstanbul, 1940-1941.
YALÇIN, Hüseyin Cahit, "Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, no. 71 ve sayı: 28 Şubat 1935.

2. Başka Dillerde

DJEMAL Pasha, Ahmad, *Memoirs of a Turkish Statesman, 1913-1919*. Londra, 1922.
GREY, Edward, *Twenty-five years, 1892-1916*, Londra, 1925.
Hardinge, Charles, *Old diplomacy*, Londra, 1947.
KEMAL, İsmail, *The memoirs of İsmail Kemal Bey*, Editör: Sommerville Story, Londra, 1920.
PEARS, Sir Edwin, *Forty Years in Constantinople*, Londra, 1916.
RAMSAY, Sir W. M. *The Revolution in Constntinople end Turkey: A diary*, Londra, 1909.
RYAN, Sir Andrew, *The last of the Dragomans*, Londra, 1951.
SANDERS, Liman von, *Five Years in Turkey*, Annapolis, 1927.
SAZANOV, Serge, *Fateful Years*, Londra, 1928.
Talât Pasha "Posthumous memoirs of Talaat Pasha", *Current history*, c.V, New York, 1921.
TOWNSHEND, A.F, *A. Military consul in Turkey*, Londra, 1910.
TUGAY, Emine Foat, *Three centuries, Londra*, 1963.
VAMBERY, Armin "Personal recollections of Abdul Hamid and his Court", *The Nineteenth Century*, c.LXV, Haziran 1909, s.980-993, c.LXVI, Temmuz 1909, s.69-88.
The story of my struggles, Londra, 1913.
WAUGH, Sir Telford, *Turkey, yesterday, today and tomorrow*, Londra, 1930.
WHİTMAN, Sidney, *Turkish memories*, Londra, 1914.

D. Kitaplar ve Makaleler

1. Türkçe

A.A.A. (Abdülhak Adnan Adıvar), "İbrahim Hakkı Paşa", *Islam Ansiklopedisi,* c.V/II, 1951, s.892-894.

AKYÜZ, Kenan, *Tevfik Fikret,* Ankara, 1947.

AMCA, Hasan, *Doğmayan Hürriyet,* İstanbul, 1958.

AVNİ, Hüseyin, *Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi,* İstanbul 1932.

1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar, İstanbul, 1935.

BAYSUN, Cavit, "Ahmet Muhtar Paşa", *İslam Ansiklopedisi,* c.VIII, 1959, s.516-532.

BAYUR Hilmi Kâmil, *Sadrazam Kâmil Paşa-Siyasi Hayatı,* Ankara 1954.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkilâbı Tarihi,* c.I, II. bölüm 1-2, İstanbul, 1940-1943.

"İkinci Meşrutiyet Devri Üzerinde Bazı Düşünceler", *Belleten,* c. XXIII/90, 1959, s.267-285.

BERKES, Niyazi, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler,* İstanbul, 1965.

BLEDA, Mithat Şükrü, "Bir Canlı Tarih Konuşuyor", *Resimli Tarih Mecmuası,* Nisan, Haziran, Temmuz 1953, s. 2169-2174, 2392-2397 ve 2442-2446.

BROCKELMANN, C, "Bustani-Süleyman", *İslam Ansiklopedisi,* c. II, 1944, s.284-285.

ÇANKAYA, A, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler,* c.II, Ankara, 1954.

ÇAPANOĞLU, Münir Süleyman, *Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi,* İstanbul, 1964.

DANİŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* c. IV, İstanbul, 1961.

31 Mart Vak'ası, İstanbul, 1961.

DAVER, Abidin, "31 Mart Vak'asının 42. Yıldönümündeyiz", *Cumhuriyet,* 13 Nisan 1951.

"Hareket Ordusu İstanbul'a Nasıl Girmişti?", *Cumhuriyet,* 24 Nisan 1951.

DURU, Kâzım Nami, Ziya Gökalp, İstanbul, 1949.

ERGİN, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, c.5, İstanbul, 1939-1943.
"Babıâli", *Tarih Dünyası*, c.I/IX, s.386-394.
EROĞLU, Lütfü, "31 Mart İsyanı", *Aylık Ansiklopedi*, c.LX, Nisan 1949, s.1716-1719.
GÖKBİLGİN, M. Tayyip, "Babıâli", *İslam Ansiklopedisi*, c.II, 1942, s.174-177.
"Edirne", *İslam Ansiklopedisi*, c.IV, 1946, s.107-127.
GÖKSEL, Ali Nüzhet, *Ziya Gökalp*, 4. basım, İstanbul, 1963.
GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref ve Kili, Suna, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara, 1957.
GÜNYOL, Vedat, "Matbuat: Türkler, bl.I- Türkiye", *İslam Ansiklopedisi*, c.VII, 1956, 367-380.
HAMDİ, Ali, "Fedai Atıf Bey ve Şemsi Paşa'nın Katli", *Resimli Tarih Mecmuası*, c.LXV, Mayıs 1955, s.3828-3831.
İNAL, Mahmut Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, 14. bölüm, İstanbul, 1940-1953.
İSKİT, Server, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, İstanbul, 1939.
"Meşrutiyet Devrinde İntihap Mücadeleleri", *Akşam*, 19 Mart 1943.
"İntihabatta Parti İhtirası", *Akşam*, 25 Mart 1943.
REŞAD, Dr. Nihat, "İttihat ve Terakki'nin Muhaliflerle Temasları", *Cumhuriyet*, 22 Kasım 1946.
SABAHATTİN, Prens, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*, İstanbul, 1965.
SADİQ, Mohammad, *"Türkiye'de İkinci Meşrutiyet Devrinde Fikir Cereyanları"* (yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 1964.)
SAYMAN, Ferit H, "Türkiye'de Sendika Hürriyeti", *Sosyal Hukuk ve İktisat Mecmuası*, c.I, Eylül 1948.
SOYSAL, Mümtaz. *Dış Politika ve Parlamento*. Ankara, 1964.
SÜLKER, Kemal, *Türkiye'de Sendikacılık*, İstanbul, 1955.
SUSSHEİM, K, "Arnavutluk", *İslam Ansiklopedisi*, c.I, 1942, s.573-592.
ŞAPOLYO, Enver Behnan, *Ziya Gökalp, Ittihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İstanbul, 1943.
ŞEHSUVAROĞLU, Dr. Bedii N., "İkinci Meşrutiyet ve Atıf Bey", *Belleten*, c.XXIII, 1959, s.307-332.

ŞEHSUVAROĞLU, Halûk, "Bir Hatıratın Son Sayfaları", *Akşam,* 1 Mart 1950.
"Ahmet Rıza ve Muarızları", *Akşam,* 14 Ocak 1950.
"31 Mart Vak'ası", *Cumhuriyet,* 11 Mayıs 1951.
TUGAY, Asaf, *İbret,* c.II, İstanbul, 1962.
TUNAYA, Tarık Zafer, "Jön Türk ve Sosyal İnkilâp Lideri Sabahattin", *Sosyal, Hukuk ve İktisat Mecmuası,* c.III, Kasım 1948, s.119-126.
"31 Mart Vak"ası", *Vatan,* 10 Mart 1949.
"Türkiye'de İlk İrtica Partisi İttihadı Muhammedi Fırkası", *Vatan,* 16 Mart 1949.
"41 Yıl Sonra Hürriyetin İlanı", *Vatan,* 23 Temmuz 1949.
"İkinci Meşrutiyet", *Vatan,* 23 Temmuz 1950.
Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952), İstanbul, 1952.
Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları, İstanbul, 1939.
KAPLAN, Mehmet, *Tevfik Fikret ve Şiiri,* İstanbul, 1946.
"Halit Ziya", *İslam Ansiklopedisi,* c.VI, 1948, 143-147.
KARAL, Enver Ziya, "Mehmet V", *İslam Ansiklopedisi,* c.VII, 1956, s.557-562.
KARPAT, Kemal H., *Çağdaş Türk Edebiyatında Sosyal Konular,* İstanbul, 1962.
KIZILDOĞAN, Hüsrev Sami, "Vatan ve Hürriyet-İttihat ve Terakki", *Belleten,* c.I, 1937, s.619-625.
KOÇU, Reşat Ekrem, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar,* İstanbul, 1934.
"Türkiye'de Seçimin Tarihi, 1877-1950", *Tarih Dünyası,* c.I/V-VII, 1950.
KUBALI, Hüseyin Nail, "Kanun-i Esasi: Türk Kanun-i Esasileri", *İslam Ansiklopedisi,* c.VI, 1952, s.168-175.
KÜLÇE, Süleyman, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* İzmir, 1944.
Türkiye'de Masonluk, İzmir, 1948.
KURAN, Ahmet Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele,* İstanbul, 1959.
KURAN, Ercüment, "Sait Paşa", *İslam Ansiklopedisi,* c.X, 1964, s.82-86.

MARDİN, Şerif, Arif. *Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri, 1895-1908.* Ankara, 1964.
NUR, Rıza, *Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu ve Nasıl Öldü?,* İstanbul, 1918.
OKANDAN, Recai G., *Amme Hukukumuzun Ana Hatları,* 4. basım, İstanbul, 1959.
ONGUNSU, A.H, "Abdülhamit II", *İslam Ansiklopedisi,* c.I, 1943, s.76-78.
PAKALIN, Mehmet Zeki, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller,* (c.V, Mehmet Sait Paşa üzerinedir), İstanbul, 1948.
RAGIP, Mustafa, *İttihat ve Terakki Tarihindeki Esrar Perdesi,* İstanbul, 1934.
Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İstanbul, 1960.
İslamcılık Cereyanı, İstanbul, 1962.
TURHAN, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri,* 1. basım, İstanbul, 1959.
TÜTENGİL, Cavit Orhan, *Prens Sabahattin,* İstanbul, 1954.
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya Dair", *Resimli Tarih Mecmuası,* c.L, Ağustos 1954, s.3273-3275.
"II. Abdülhamit Devrinde Kâmil Paşa", *Belleten,* c.XIX/73, 1955, s.203-218.
"1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlân Edildiğine Dair Vesikalar", *Belleten,* c.XX/77, 1956, s.103-174.
YALÇIN, Hüseyin Cahit, *Talât Paşa,* İstanbul, 1943.
"Edirne'nin İşgali ve Kurtuluşu", *Tanin,* 26 Mart 1944.
"Bizde Türkçülük", *Tanin,* 18 Mayıs 1944.
"Turancılık Hareketi", *Tanin,* 19 Mayıs 1944.

2. Başka Dillerde

ABBOTT, G.F., *Turkey in Transition,* Londra, 1909.
The holy war in Tripoli, Londra, 1912.
"Peace?", *The Nineteenth Century,* c.LXXIII, 1913, s.41-52.
AHMAD, Feroz, "Great Britain's relations with the Young Turks, 1908-1914", *Middle Eastern Studies,* c.II/IV, Temmuz 1966, s.302-309.
Encyclopedia of Islam, 2. basımda yayımlanan Hüseyin Hilmi ve İbrahim Hakkı üzerine makaleler.

ALLEN, W.E.D., *The Turks in Europe,* Londra, 1919.
ARİSTARCHİ, G., *Législation ottomane,* c.V, İstanbul, 1878.
ASKEW, W.C., *Europe and Italy's acquisition of Libya,* Durham, North Carolina, 1942.
BARCLAY, Sir Thomas, *The Turco-Italian war and its problems.* Londra, 1912.
BENAROYA, Abraham, "A note on 'The Socialist Federation of Saloniki", *Jewish Social Studies,* c.II, 1949, s.69-72.
BENNETT, E.N., "Press censors and war correspondents: Some experiences in Turkey", *The Nineteenth Century,* c.LXXIII, 1913, s.28-40.
BÉRARD, E.V, La révolution turque, Paris,1909.
La Mart de Stamboul, Paris, 1913.
BERKES, Niyazi, *Turkish nationalism and western civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp,* Londra, 1959.
"Historical background of Turkish secularism", *Islam and the West.* Richard N. Frye (Editör:), Lahey, 1957, s.41-68.
The development of secularism in Turkey, Montreal, 1964.
BİLİNSKİ, A. Rustem Bey de, "The Turkish Army" *Contemporary Review,* c.XCII, Eylül 1907, s.403-409.
"The turkish revolution", *Contemporary Review,* c.LXIV, Eylül 1908, s.253-272.
BİLİOTTİ, Adrien and Sedat, Ahmet, *Législation Ottomane depuis le rétablissement de la Constitution 24 Djemazi-ul-Ahir 1326-10 juillet 1326,* Paris, 1912.
BİRGE, J.K, *A. guide to Turkish area study,* Washington, 1949.
BLAİSDELI , A.C., *European financial control in the Ottoman empire,* New York, 1929.
BOUVAT, L., "La guerre balkanique dans la presse ottomane", *Revue du monde musulman,* c.XXI, 1912, s.222-237.
BUTTERFIELD, Herbert, "Sir Edward Grey in July 1914", Irish Conferance of Historians, *Historical Studies,* c.V, Londra, 1965, s.1-25.
BUXTON, Charles, R., *Turkey in revolution,* Londra, 1909.
BUXTON, Noel, "The Young Turks", *The Nineteenth Century,* c. LXV, 1909, s.16-24.

"Young Turkey after two years", *The Nineteenth Century*, c.LXIX, 1911, s.417-432.

CACHIA, A.J., *Libya under the second Ottoman occupation (1835-1911)*, Trablus, 1945.

CHAPMAN, Mary K., *Great Britain and the Baghdad railway, (1888-1914),* Massachusetts, 1948.

CHARLTON, Hon. Mrs. Zeeneb, "Six Osmanlı patriots", *The Nineteenth Century*, c.LXXIV, 1913, s.1220-1229.

A.L.C. (A. le Chatalier), "La Contre-Révolution", *Revue du monde musulman,* c.VII, 1909, s.451-469.

CONKER, Orhan ve Witmeur Emile, *Redressement économique et industrialisation de la nouvelle Turquie,* Paris, 1937.

Conwell-Evans, T.P., *Foreign policy from a back bench 1904-1918* (Lord Noel-Buxton'un belgeleri esas alınarak hazırlanmış bir inceleme), Londra, 1932.

CUNNİNGHAM, Allan, "Dragomania: The Dragomans of the British Embassy in Turkey", *St. Antony's Papers, no 11. Middle Eastern Affairs,* no. 2, Londra, 1961, s.81-100.

"The wrong horse? A study of Anglo-Turkish relations before the First World War", *St. Anthony's Papers,* no. 17, *Middle Eestern Affairs,* no. 4, Oxford, 1965, s.56-76.

DAVİD, Wade Dewood. *European diplomacy in the Near Eastern question, 1906-1909,* İllinois, 1940.

DAVİSON, Roderic H., "Turkish attitudes concerning Christian-Muslim equality in the nineteenth century", *American Historical Review,* c.LIX, 1953-1954, s.844-864.

Reform in the Ottoman empire, 1856-1876, Princeton. New Jersey, 1963.

DENAİS, Joseph, *La Turquie nouvelle et l'Ancien Régime,* Paris, 1909.

De Novo, J.A., *American interests and policies in the Middle East,* 1900-1939, Minnesota, 1963.

DENY, Jean, "Zia Goek Alp", *Revue du monde musulman,* c.LXI, 1925, s.1-41.

"Abd al-Hamid II", *Encyclopedia of Islam,* 2. basım.

"Ahmet Wafık Pasha", (Ahmet Vefik Paşa), *Encyclopedia of Islam,* 2. basım.

DEVEREUX, Robert, *The first Ottoman constitutional period: A study of the Mithad constitution and parliament,* Baltimore, 1963.
DİLLİON, E.J., "The unforeseen happens as usual", *Contemporary Review,* c.XCIV, 1908, s.364-384.
"The reforming Turk", *Contemporary Review,* c.CCX, 1909, s.231-253.
"A clue to the Turkish tangle", *Contemporary Review,* c.XCV, 1909, s.743-756.
Diplomatist (George Young), *Nationalism and war in the Near East,* Londra, 1915.
DUGDALE, E.T.S., *German diplomatic documents, 1871-1914,* c.III-IV, Londra, 1930-1931.
EARLE, E.M., *Turkey, the great powers and the Baghdad railway,* Londra, 1923.
EDİP, Halide (Adıvar), *Memoirs of Halide Edib,* Londra, 1926.
Turkey faces West, New Haven, 1930.
Conflict of East and West in Turkey, 3. basım, Lahore, 1963.
EMİN, Ahmet, *The development of modern Turkey as measured by its press,* New York, 1914.
FEHMİ, Yusuf, *La révolution ottomane, 1908-1910,* Paris, 1911.
Considérations sur la Turquie vaincue, Paris, 1913.
FEİS, Herbert, *Europe, the world's banker, 1870-1914,* New Haven, 1930.
FESCH, Paul, *Les Jeunes Turcs,* Paris, 1909.
FRANCO, Gad, *Développements constitutionnels en Turquie,* İstanbul, 1925.
FREY, Fredrick W., *The Turkish political élite,* M.I.T. (Massachuetts Insitute of Technology), 1965.
FUA, Albert, *Le Comité Union et Progrés contre le Constitution,* Paris, 1912.
GOOCH, G.P., and Temperley, H., *British documents on the origins of the war, 1898-1914,* c.IX/I, Londra, 1928 ve 1933.
GORDON, Leland James, *American relations with Turkey, 1830-1930, an economic interpretation,* Philadelphia, 1932.
GRAVES, Philip P., *Briton and Turk,* Londra, 1941.

GWINNER, Arthur von, "The Baghdad railway and the quest of British co-operation", *The Nineteenth Century*, c.LXV, 1909, s.1083-1094.
HALİL, Halid (Bey), "The origin of the revolt in Turkey", *The Nineteenth Century*, c.LXV, 1909, s.755-760.
HALPERN, Manfred, *The politics of social change on the Middle East and North Africa*, Princeton, 1963.
HAMILTON, Angus, "Turkey: The old regime and the new", *Fortnightly Review*, c.LXXXIV, 1908, s.369-382.
HAMMANN, Otto, *The World policy of Germany, 1890-1912*, Londra, 1927.
HAUPT, G., "Le début du mouvement socialiste en Turquie", *Mouvement social*, c.XLV, 1963, s.121-137.
HELMREICH, E.C., *Diplomacy of the Balkan wars, 1912-1913*, Massachusetts, 1938.
HERBERT, Captain von, "Kiamil Pasha and the succession in Turkey", *Fortnightly Review*, c.LXXXIV, 1908, s.419-429.
HERTSLET, Sir Edward, *The map of Europe by treaty*, c.IV, Londra, 1891.
HEYD, Uriel, *Foundation of Turkish nationalism*, Londra, 1958.
HOWARD, Harry N., *The partition of Turkey, a diplomatic history, 1913-1923*, Norman University of Oklahoma Press, 1931.
HUREWİTZ, J.C., *Diplomacy in the Near and Middle East, 1535-1914*, c.I, Princeton, New Jersey, 1956.
JACKH, Ernest, *The rising crescent*, New York, 1944.
KARPAT, Kemal H., *Turkey's politics: The transition to a multiparty system*, Princeton, New Jersey, 1959.
KAZANCIGİL, O.R., *Le Prince Sabahaddine; ses idées, sacarriére*. Paris, 1948.
KEY, Kerim K., "The origins of Turkish political parties", *World Affairs Interpreter*, Nisan 1955, s.49-60.
KNIGHT, Edward Frederick, *The awakening of Turkey*, Londra, 1909.
LANGER, William L., "Russia, the Straits question and the origins of the Balkan league", *Political Science Quarterly*, c.XLIII, 1928, s.321-363.

LEE, Dwight, E, "The origins of Pan-Islamism", *American Historical Review,* 1942, s.278-287.
LEWIS, Bernard, "History-writing and national revival in Turkey", *Middle Eastern Affairs,* c.IV, 1953, s.218-227.
"The impact of the French revolution on Turkey", *Journal of World History,* 1953, s.105-125.
"Turkey: Westernization", *Unity and variety in Muslim civilization,* Editör: Gustave E. von Grunebaum, Chicago, 1955, s.311-331.
"Bab-i Mashikhat", *Encyclopedia of Islam,* 2. basım.
"Başvekil ve Başvekâlet Arşivi", *Encyclopedia of Islam,* 2. basım.
"Dustur (Turkey)", *Encyclopedia of Islam,* 2. basım.
"Düyun-i Umumiyye", *Encyclopedia of Islam,* 2. basım.
The Emergence of modern Turkey, Oxford University Press, 3. basım, 1965.
LEWIS, G.L., *Turkey,* 2. basım, Londra, 1959.
McCullagh Francis, "The Constantinople mutiny of April 13 th", *Fortnightly Review,* c.LXXXVI, 1909, s.58-69.
The fall of Abd-ul Hamid, Londra, 1910.
MacDonald, John, *Turkey and the Eastern question,* Londra, 1912.
MANDELSTAM, Andrei Nikolaevich, *Le Sort de l'Empire ottoman,* Lozan, 1917.
MARDİN, Şerif, *The genesis of young Ottoman thought,* Princeton, 1962.
"Libertarian movements in the Ottoman empire 1878-1895", *Middle East Journal,* c.XIV, 1962, s.169-182, Margoliouth, D.S, "Constantinople at the declaration of the constitution", *Fortnightly Review,* c.LXXXIV, 1908, s.563-570.
MEARS, E.G. ve başkaları, *Modern Turkey,* New York, 1924.
MİTHAT, Ali Haider, *The life of Midhat Pasha,* Londra, 1903.
MİLLER, W., *The Ottoman empire and its successors,* Cambridge, 1923.
Ministère des Affaires Etrangères, *Documents Diplomatiques français (1871-1914),* 2. seri: 1901-1914, c.XI, XIV, 1950-1956, 3. seri: 1911-1914, c.I-IV, Paris, 1931-1933.
MOUKHTAR, Pacha, Mahmoud, *Mon Commandement aucours de la campagne des Balkans de 1912,* Paris-Nancy, 1913.

La Turquie, l'Allemagne et l'Europe depuis le Traité de Berlin, Paris, 1924.

NICOLAIDES, N., *Une Année de constitution: II/24 fuillet 1908-II/24 juillet 1909,* Brüksel, 1909.

NURİ, Suphi, *Le Régime représentatif en Turquie,* Paris, 1914.

OSTROROG, Leon, *Pour la réforme de la justice ottomane,* Paris, 1912; *The Turkish problem* (İngilizceye çeviren: Winifred Stephens), Londra, 1919.

OZANNE, J.W., "The Balkan Fiasco", *The Nineteenth Century,* c.LXXIV, 1913, s.295-300.

PEARS, Sir Edwin, "Christlans and Islam in Turkey", *The Nineteenth Century,* c.LXXIII, 1913, s.278-291.

Life of Abdul Hamid, Londra, 1917.

PILCHER, George, "In the Chatalja lines during the November battle", *The Nineteenth Century,* c.LXXIII, 1913, s.624-643.

PINON, René, *L'Europe et la Jeune Turquie,* 2. basım, Paris, 1911.

PRESLAND, John, *Deedes Bey,* Londra, 1942.

RAMSAUR, E.E., "The Bektashi dervishes and the Young Turks", *Moslem World,* c.XXXII, 1942, s.7-14.

The Young Turks: Prelude to the revolution of 1908. Princeton, 1957.

RANKIN, Reginald, *The inner history of the Balkan war,* Londra, 1914.

RODKEY, F.S., "Ottoman concern about western economic penetration in the Levant, 1849-1856", *Journal of Modern History,* c.XXX, 1956, s.348-353.

ROUVIÈRE, Franck, *Essai sur lévolution des idées constitutionnelles en Turquie,* Montpellier, 1910.

RUSTOW, D.A., "The Near East", *The politics of developing areas,* Editörler: G.A. Almond ve J.S. Coleman, Princeton, New Jersey, 1960.

Camia üzerine (Türkiye hakkındaki bölümde) ve Cavit Bey, Enver Paşa ve Damat Ferit Paşa üzerine makaleler, *Encyclopedia of Islam.*

Sadiq, Mohammad, "Religion and politics in Turkey, 1908-1918", *Bulletin of the Institute of Islamic Studies,* Aligarh University, no. 8-9, 1964-1965.

SARROU, H.M.A., *La Jeune Turquie et la révolution,* Paris-Nancy, 1912.
SMITH, Elaine, D, *Turkey: Origins of the Kemalist movement, 1919-1923,* Washington, D.C, 1959.
SOUSA, Nasim, *The capitulary regime of Turkey, its history, origin and nature,* Baltimore, 1933.
STARR, Joshua, "The Socialist Federation of Saloniki", *Jewish Social Studies,* c.VII, 1945, s.323-326.
STAVRIANOS, L.S., "The Balkan committee", *The Queen'e Quarterly,* c.XLVIII, 1941, s.258-267.
STORRS, Ronald, *Orientations,* Londra, 1937.
STRUPP, Karl Dr., *Augewählte diplomatische Aktenstücke zur orientalischen Frage,* Gotha, 1916.
TEMPERLEY, Harold, "British policy towards parliamentary rule and constitutionalism in Turkey (1830-1914), *Cambridge Historical Journal,* c.IV, 1932-1934, s.156-191.
THADEN, Edward C., *Russia and the Balkan alliance of 1912,* University Park, Pa., 1965.
TOYNBEE, A.J., *Turkey: A past and a future,* New York, 1917.
"The Islamic world since the peace settlement", *Survey of International Affairs,* c.I, 1925.
TUNAYA, T.Z., "Elections in Turkish history", *Middle Eastern Affairs,* c.V, 1954, s.116-119.
UPWARD, Allen, *The east end of Europe,* Londra, 1908.
VIATOR, "The Turkish revolution", *Fortnightly Review,* c.LXXXIV, 1908, s.353-368.
The Cambridge history of British foreign policy, 1789-1919, Editörler: Ward, Sir A.W-Cooch, G. P., c.III, 1866-1919, Cambridge, 1923.
Political modernization in Japan and Turkey, Editörler: Ward, R.E-Rustow, D.A Princeton, New Jersey, 1964.
WASHBURN, George, *Fifty Years in Constantinople and recollections of Robert College,* New York, 1909.
WHITEHOUSE, J. Howard, "Bulgaria and Servia in war: The revelation of nationality", *The Nineteenth Century,* c.LXXIII, 1913, s.19-27.

WOODS, H. Charles, "The situation in Albania and in Macedonia", *Fortnightly Review,* c.XCI, 1912, s.915-925.
"The internal situation in Turkey and the effect of the war upon it", *Fortnightly Review,* c.XCI, 1912, s.334-346.
"X". "Les courants politiques dans la Turquie contemporaine", *Revue du monde musulman,* c.XXI, 1912, s.157-221.
"Les rapports du mouvement politique et du mouvement social dans l'Empire ottoman", *Revue du monde musulman,* c.XXII, 1913, s.151-164.
"Le Panislamisme et le Panturquisme", *Revue du monde musulman,* c.XXII, 1913, s.179-220.
ZEINE, Zeine, N. *Arab-Turkish relations and the emergence of Arab nationalism,* Beirut, 1958.

DİZİN

Abdülhamit (İkinci), 29 vd.; – ve ıshalat, 34; –in tahttan indirilmesi, 66, 81, 134-135, 187, 190-192; – ve İtilafçılar, 195; – zamanındaki politika, 197; kısa hal tercümesi, 201. Ayrıca bkz. Saray ve Sultan.

Adana, 193, 198.

Adil Bey, Hacı (Arda), Selanik Gümrük Müdürü, 16; Dahiliye Nazırı (1912), 129, 131, 159, 181; –'in Makedonya ve Arnavutluk gezisi, 133; kısa hal tercümesi, 201.

Ağa Efendi, Hacı, 19.

(Ağaoğlu) Ahmet Agayev, 199; kısa hal tercümesi 201.

Ahali Fırkası, 77, 93, 107; – Makedonya'da, 108, 113.

Ahmet Paşa, Abuk, 156.

Ahrar Fırkası, 47; –ve Kâmil Paşa, 51 vd.; – ve İttihat Terakki, 59 vd.; – ve karşıdevrim, 61 vd.; –'nın geçici olarak ortadan silinmesi, 66 vd.; –'nın Hürriyet ve İtilaf Fırkası adıyla yeniden kuruluşu (1911), 127, 132; –ve Halaskâr Zabıtan Grubu, 134 vd., 161, 174; – ve 1914 seçimleri, 176; –'nın ideolojisi, 195.

Akçura, Yusuf (Akçuraoğlu adıyla da tanınır), 199; kısa hal tercümesi, 202.

Akif Bey, Hacı, Dahiliye Nazırı, 38.

Alay Müftüsü (Mustafa Efendi) 19 vd.

Ali Cenani, bkz. Cenani Bey.

Ali Efendi, Hoca (Kör Ali adıyla da tanınır), 43.

Ali Kemal Bey, bkz. Kemal Bey, Ali.

Ali Paşa, 18.

Alman: –Asya Cemiyeti, 96; – Bankaları ve 1910 istikrazı, 106, 122; Türk–İttifakı, 190-191.

Almanya; –ve Türk politikası, 79-104, 159; –ve İtalya 122, 159; – ile ittifak, 184.

Anadolu, Anadolulular; –askerleri, 26, 145-154; Balkan devletlerinin tehdidi, 155, 183; –ve Rumeli'nin kaybedilmesi, 186, 188-189.

Anayasa: İttihat ve Terakki Cemiyeti ve 1876 –'sı, 24 vd.; –'nın geri getirilmesi, 29; İttihat ve Terakki ile Padişah arasındaki çatışmasının sona ermesi, 36 vd.; –'nın 60. maddesi, 47; –'nın 43. maddesi, 48; –'nın 38. maddesi, 55; –'nın 67. maddesi, 73, 74 ve 77; 1909 –değişiklikleri, 81-83; –'nın 35. maddesi, 108 ve 129 vd., 139; İttihat ve Terakki ve –değişiklikleri, 133-134; –'nın 35. ve 43. maddeleri (1912), 139.

Antonius, George, 171.

Arabistan, 113.

Arap (lar), – mebuslar (1908), 47; –ve "Lynch Olayı" 90; –ve Libya, 120-121, 126, 151, 185-186; –sorunu, 165; –Kongresi (1913), 170 ve 187; –milliyetçileri ve Aziz Ali Mısri, 171; –ve 1914 seçimleri, 177; – ve Adem-i Merkeziyet Fırkası, 186; –ve Türk milliyetçiliği, 186-187; –'ın Mecliste temsil edilmesi, 187.
Arapça, 168.
Arif Paşa, 53.
Arnavutlar: –ve anayasa 26; – ve 1908 seçimleri, 47, 108-109; –ve Mecliste temsil edilmeleri, 189; –ve Türk milliyetçiliği, 187-188.
Arnavutluk: 113, 131-132, 145, 165, 184.
Asker: –'in politikaya karışması ve siviller, 78 vd., 94; –ve bütçe, 96; –ve Ahali Fırkası, 108, 134 vd.; –'in Balkanlar'daki durumu (1912-1913), 143-144, 154-155 ve 163; Ordudaki temizleme hareketi (1914), 178-180; Ayrıca bkz. Ordu, Harp Divanı, Sıkıyönetim ve Mahmut Şevket Paşa.
Atatürk, bkz. Mustafa Kemal.
Ateşkes. (Balkan Savaşı), 144, 155-156.
Atıf Bey (Kamçıl) (1884-1947), Biga Mebusu, 1908-1918; Fedai –ve Şemsi Paşa'nın katli, 23.
Avrupa'nın müdahaleleri, 141. Ayrıca bkz. Büyük Devletler.
Avusturya-Macaristan, 42, 49, 51-52, 81, 124, 185, 197.
Âyan Meclisi: İttihat Terakki ve – 48; –ve Padişahın açış söylevi, 48; –ve Mebusan Meclisi Millet Meclisi'ni temsil ediyor, 66; –ve Anayasa değişiklikleri, 74, 91, 129, 139, 171; Ahmet Rıza – 'nde, 131 ve 196.
Âyan Meclisi üyeleri: –'nin atanmaları, 48, 139; beş Arap'ın atanması, 171.
Ayasofya Meydanı, 44, 61, 62.
Azmi Bey, Mehmet Cemal, Selanik Hukuk Mektebi Müdürü, 15; kısa hal tercümesi, 202.

Baba-Oğul kabinesi, 137.
Babanzade İsmail Hakkı Bey. Bkz. Babanzade İsmail.
Babıâli, 36, 39, 42, 44, 45, 50, 63, 64; –ve karşıdevrim, 63 vd.; –'nın gücünü yitirmesi, 83, 87; – ve Hakkı Paşa, 92; –ve dış borçlar, 101 vd.; –ve adem-i merkeziyetçilik, 114-115 ve 165-166; –ve İtalya, 119 vd.; – ve Ortak Nota, 153-154; – vak'ası, 166 ve 193; –ve dil sorunu, 168; –ve Şerif Hüseyin, 170; –'nin İngiltere'den şüphelenmesi, 171; –ve maliye sorunu, 180; –ve tecrit edilme (olma) sorunu, 184; –ve toprak kaybı (1908-1913), 185 vd.
Babıâli Baskını, 148-150 ve 166, 181.
Babington-Smith, Sir Henry, Türkiye Milli Bankası Müdürü, 106.
Bağdat, 92, 147, 193, 198.

Bahriye: yenilenmesi (1914), 181.
Balkan Komitesi, 50.
Balkan devletleri; –'nin istekleri, 141; –'nin mütarekeyi bozmaları, 150, 185
Balkan Savaşı (Birinci) 52, 141 vd.; (İkinci), 175, 176, 184.
Basın, Matbuat Kanunu, 131; Cemal Paşa'nın basına gönderdiği genelge, 152.
Basra, 92, 167.
Başıbozuk, 25.
Bayur, Hilmi Kâmil Paşa'nın torunu ve biyografisinin yazarı, 159.
Bayur, Yusuf Hikmet, 93.
Belçika, 87, 141.
Berlin Kongresi (1878), 42; –ve 1910 kredisi, 105.
Bernard-Janislowsky (Fransız Bankası), 104.
Beşiktaş, 55.
Beyrut; İtalyanlar tarafından bombalanması, 127, 166.
Birinci Ordu: –ayaklanması 61 vd.
Block, Sir Adam, Samuel James (1856-1941), 95, 106.
Bluntschlil, Johann Kaspar (1808-1881), Alman İsviçrelisi, hukuk ve siyaset nazariyatçısı, 116.
Boğazlar, 127.
Bosna-Hersek, 42, 81, 185.
Boykot: Avusturya mallarına –, 43 ve 197; İtalyan ticaretine –, 124 ve 197.
Brüksel, 147.
Bulgaristan: –'ın bağımsızlık ilanı, 43 ve 185, 49, 51, 54, 81; –Kralı, 144, 145, 150, 155; –'la görüşmeler, 163; –'la anlaşma, 165.
Bulgarlar, Niyazi Bey ve –21, 25, 43, 127, 144.
Bursa, 31.
Bütçe: Cavit Bey ve –, 95; askeri – üzerine tartışma (1910), 95-100; – ve (1914), 181; geçici (1909), 81.
Büyük Devletler (Düvel-i Muazzama): –ve meşrutiyet, 16; Kâmil Paşa ve –40, 42-43; –ve kapitülasyonlar, 86-87 ve 190-191; –ve Balkan Savaşları, 141-142; –ve Ortak Nota, 153; –ve Edirne, 163 vd.; –'den Türklerin ürkmesi, 184.
Büyük Kabine, 137.
Cassell, Sir Ernest (1852-1922) – ve 1910 istikrazı, 104, 105-106.
Cavit Bey, Mehmet, 38, 73; Maliye Nazırı (1909), 75-76; –ve "Lynch Olayı", 90; –ve mali ıslahat, 94 vd.; –ve askeri bütçe, 95 vd. Mahmut Şevket Paşa ile anlaşmazlığı, 97; –ve 1910 istikrazı, 101-102; – istifa etmek istiyor, 108; – ve muhalefet 111-112; –istifa ediyor, 117-118; –ve İstanbul ara seçimleri, 128; –Nafıa Nazırı, 131; –Maliye Nazırı, 133, 149, 154, 161; –ve 1914 bütçesi 181; kısa hal tercümesi, 203.
Celâl Paşa, 37.
Cemal Bey (sonra Paşa), 148; İstanbul Merkez Kumandanı, 152, 156, 160; Nafıa Nazırı, 181; Adana ve Bağdat Valisi, 193 ve 198; –'in İttihat Terakki'deki rolü, 193; kısa hal tercümesi, 203.

Cemal Hoca, 20.
Cemalettin Efendi, Halit Efendizade Mehmet, Şeyhülislam, 38, 55, 157; kısa hal tercümesi, 204.
Cenani Bey, Ali, 114; kısa hal tercümesi, 204.
Cenin, 140. Ayrıca bkz. *Tanin*.
Cevat Bey, Ali (1858-1930), Abdülhamit'in başkâtibi, 62.
Cidde, 44.
Crawford, Sir Richard Frederick (1863-1910); Osmanlı Maliye Nezareti danışmanı, 1911-1914, 87.
Credit Mobilier (Bankası), 104.
Crow, Francis Edward (1863-1939), Basra'da İngiliz Konsolosu, 1903-1917, 167.
Currie, Sir Philip Henry Wodehouse (1834-1906), İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi, 1893-8, 159.

Çanakkale, 154.
Çatalca, 143, 148, 154, 156, 186.
Çerkesköy, 164.

Dalçef Efendi, Hristo, 86; kısa hal tercümesi, 204.
Damat (Osmanlı sarayından kız alanlara verilen ad), 127, 132, 147, 161, 182.
Deutsche Bank, 107.
Devletçilik, 191.
Devrim, Karşıdevrim, 61 vd. 1908 –'nin ikinci yıldönümü, 112; İngiliz ve Fransız –'leri, 130; –'in dördüncü yıldönümü, 137; Jön Türk –'nin değerlendirilmesi, 198-199.
Dil siyaseti, 168 ve 174.
Doğu Rumeli Uluslararası Komisyonu (1880), 141.
Dolmabahçe, 149.
Donanma (düzenlenmesi), 1914, 181.
Drama, 28.
Düyun-u Umumiye, 95, 101, 102.

Earle, Edward Meade, 107.
Edirne: İkinci Ordu –'de, 53, 112; İttihat ve Terakki'nin –'de itibarını yitirmesi, 126; –'nin kuşatılması, 145; –ve Türkler, 145 vd.; –'nin düşüşü (1913), 150 vd., 162; –'nin yeniden işgali 164, 173 ve 178, 185.
Edward VII, Kral, Reval'e gidişi, 17, 127.
Ege adaları, 145, 154.
El Ahd, 171.
Emin Bey, Padişahın İkinci Mabeyincisi, 65.
Emrullah Efendi, kısa hal tercümesi, 204-205.
Enoz-Midya hattı, 163-164.
Enver Bey (sonra Paşa), 22, 53; – Trablus'ta 126 ve 194; –ve Edirne, 164; – ve Aziz Ali Mısri, 171; –Harbiye Nazırı, 179 vd., 183, 193, 198; kısa hal tercümesi, 205.
Ermeniler: –ve İttihat Terakki, 76; –ve mebusları, 47 ve 171, 127 – ve 1914 seçimleri, 177; –ve Türk milliyetçiliği, 187; – ve Meclis'te temsil edilmeleri, 187.
Esat Paşa, Üçüncü Kolordu Komutanı (1908), 18; kısa hal tercümesi, 205.
Ethem Paşa, Gazi İbrahim, 62; kısa hal tercümesi, 204.

Fahri Bey, 22.
Fazlı Bey, Ahmet, 46.
Fehmi Bey, Hasan, 53.
Ferit Paşa, Avlonyalı Mehmet, Sadrazam, 19; –'nın azli, 29; Dahiliye Nazırı, 72; –'nın istifası, 76, 92, 137, 148; kısa hal tercümesi, 206.
Ferit Paşa (Damat), Mehmet, 127, 132; kısa hal tercümesi, 206.
Fethi Bey Ali (Okyar), 148, 173-174, 198; kısa hal tercümesi, 206.
Fetva, Abdülhamit'in tahttan indirilmesi için 66.
Fikret, Tevfik, 131; kısa hal tercümesi, 207.
Fikri Bey, Ömer Lütfü (1872-1934), İtilafçı, Dersim mebusu, 127.
Fırka-i İbad (Osmanlı Demokrat Fırkası diye de tanınır), 93.
Firzovik (Ferisovich) Olayı, 26.
Fitzmaurice, Gerald Henry (1865-1939), İngiliz Büyükelçiliği birinci kâtibi ve tercümanı, 1908-1914, 65, 144, 150, 156.
Fransa: –ve Osmanlı ekonomisi, 102 vd.; –ve 1910 istikrazı, 103 vd.; –ve İttihat Terakki, 104, 113, 117; –Büyükelçisi, 121, 141; –ve Suriye, 170 ve 187; –ile savaş 188.
Fuat Paşa, Hürriyet ve İtilaf Fırkası Başkanı, 132.

Galip Bey, Hacı Ali, 27, 114; kısa hal tercümesi; 207.
Gazal, Şeyh, Arabistan'daki Muhaysin kabilesinin Şeyhi ve Kuveyt Şeyhi Mübarek'in dostu, 172.
Gericilik, 1908 Ekim olayı, 43 vd.; 31 Mart Vakası (1909), 61 vd., "komplo", 109.
Genç Osmanlılar, 33-34.
Girit, 42, 49, 93, 145.
Goltz, Colmar, von der, 79, 96.
Grey, Sir Edward (1862-1933), 105, 142, 145.
Gümülcüne, 131, 161.

Habip Bey, Topçu, 22, 194; kısa hal tercümesi, 207.
Hak, 140. Ayrıca bkz. *Tanin*.
Hakkı Bey, 26.
Hakkı Bey, Babanzade İsmail, 117, 120, 128, 162; kısa hal tercümesi, 207.
Hakkı Bey, Hafız İsmail (sonra Paşa), 198; kısa hal tercümesi, 207.
Hakkı Bey, İsmail, İtilafçı Gümülcüne mebusu, 161.
Hakkı Paşa, İbrahim, Sadrazam, 80; –ve "Lynch İmtiyazı", 91 vd.; –ve programı, 94-95; –ve kabine buhranı, 100, 105, 108, 118; –ve İtalya ile savaş, 120 vd.; kısa hal tercümesi, 208.
Hakkı Paşa, İsmail (Mumcu) (1880-1945), Amasya mebusu, 127.
Halaçyan Efendi, Bedros, Nafıa Nazırı, 133; kısa hal tercümesi, 208.
Halaskâr Zabitan Grubu, 134 vd.
Halide Edip (Adıvar) (1884-1964), 71.
Halil Bey (Menteşe), 90, 98, 99, 111, 114, 132, 136, 138, 155, 162; kısa hal tercümesi, 208.

Halim Paşa, Mehmet Sait, 131, 147, 153; Sadrazam, 161; –ve Araplar, 169 ve 172-173, 181; kısa hal tercümesi, 209.
Hanedan: –'ın işlerini yürütmeye memur komisyon; 182.
Hasan Fehmi, bkz. Fehmi Bey.
Harp Divanı, 80, –ve 1910 "komplo"su, 110; –*Tanin*'e baskı yapıyor, 118. Ayrıca bkz. Sıkıyönetim.
Hareket Ordusu: –ve karşıdevrim, 65 vd., ayrıca bkz. Ordu.
Haydar Efendi, Şerif Ali (ölümü 1935); Mekke emirliğine atanması, 1916, 181.
Hayrettin Bey, Tahir, 128; kısa hal tercümesi, 209.
Hayrettin Paşa, Tunuslu, 128.
Hayri Bey, Ürgüplü Mustafa Evkaf Nazırı, 128 ve 181-182, 133, 153. Şeyhülislam, 181-182; kısa hal tercümesi, 209.
Hıfzı Paşa, Manastır Valisi, 26.
Hıristiyan(lar); –ve Meşrutiyet hareketi, 24; –ve karşıdevrim, 64; –devletler ve Libya, 120 ve 186.
Hicaz demiryolu, 170.
Hidayet Paşa, Osman, Manastır Kumandanı, 26.
Hidiv (Abbas Hilmi II), 157, 160; –ve Aziz Ali Mısri, 171.
Hilmi Bey, Hüseyin, Osmanlı Sosyalist Fırkası kurucusu, 93.
Hilmi Paşa, Hüseyin, Rumeli Genel Müfettişi, 18-19, 25, 28; Dahiliye Nazırı, 51; –'nin istifası, 80, 89, 91, 92, 94, 95, 120, 137, 169, 186; kısa hal tercümesi, 210.
Hizb-i Cedid, 93, 113.
Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 93; Ahrar Fırkası'nın –adı altında yeniden kuruluşu (1911), 127, 132;–ve Halaskâr Zabitan Gurubu, 136 vd., 146, 161, 174; –ve 1914 seçimleri, 177; –'nın ideolojisi, 195.
Hurşit Paşa, Bahriye Nazırı, 129.
Hüseyin Cahit Bey (Yalçın), 47, 125, *Tanin*'deki makaleleri, 58, 76, 78, 80, 98, 99, 100, 102, 109, 119-120, 122, 128, 132, 144, 173; kısa hal tercümesi, 203.
Hüseyin İbn Ali, Şerif, Mekke Emiri, 170.
Hüseyin Hilmi Paşa, Amiral, 53.

Irak: İngilizlerin –'ta yayılmaları, 91, 167, 170, 171.
Islahatı Esasiye-i Osmaniye Fırkası (Le Parti Radical Ottoman), 110, 157.

İbn-i Suud, Abdülaziz, 171.
İbrahim Efendi, İpekli Hafız, 194; kısa hal tercümesi, 210.
İbrahim Paşa, Üçüncü Ordu Kumandanı (1908), 18.
İkdam, İktiham, Yeni İkdam, 50, 152, 131, 98.
İnal, Mahmut Kemal, 158.
İngiltere, –ve meşrutiyet hareketi, 24, 34-35, 39, 51; –ve Kâmil Paşa'nın düşüşü, 56-61; –ve Türk politikası, 79; –ve Irak, 91; –ve 1910 istikrazı, 105-106, 112;

–ve Türk İtalyan savaşı, 123, 142; –ve Kâmil Paşa'nın çevirdiği entrika (1913), 158 vd.; –ve Araplar, 170-171; –ile savaş sırasında, 188; –aleyhine gösteriler (1914), 196-197; ayrıca bkz. Lowther.
İrade-i şahane, Anayasayı geri getiren, 28-29.
İslahat: Kâmil Paşa'nın –programı, 39-40: idari –40 ve 63; mali –94 vd., 179 vd; vergi –'ı 95-96 ve 183; –ve Fransa'nın tutumu, 184; vilâyetlerde –133, 141, 166-168 –ve İttihat Terakki, 173 vd.; orduda –(1914), 165-167; Mali –Komisyonu, 180.
İslamcılık: Osmanlıcılığın yerini alışı, 187. Ayrıca bkz. Araplar, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Üçlü İtilaf.
İsmet Bey, Doktor Arif, 67; kısa hal tercümesi 210.
İşkodra, 154.
İstanbul; –seçimleri, 46 ve 49, 108, 113; –araseçimleri, 128, Araplar'ın –u protestosu, 167.
İttihat Terakki'nin merkezi olarak (1913), 175 ve 194.
İstikraz: (1910), 97, 101 vd.; –ve iç siyaset 107 vd.: ayrıca bkz. Cavit Bey ve Fransa.
İsviçreli genel vali, Makedonya'ya 141.
İtalya, 92; –savaş ilan ediyor, 101, 107, 118; –'nın adaları işgali (1912), 126, 129; –ile barış 142, 143, 146, 171, 185.
İttihat ve Terakki Cemiyeti, 15 vd.; –Niyazi Bey 19-21 –'nin Temmuz bildirisi, 21 ve 24; –ve Şemsi Paşa'nın öldürülmesi, 23 vd.; –'nin Meşrutiyeti ilanı, 28; –kargaşalıkla uğraşıyor, 31 vd.; –'nde organizasyon eksikliği, 36-37; –Padişaha temsilci gönderiyor, 38: –'nin 1908 programı, 40; –ve Türk olmayan unsurlar, 40-41; –ve Ordu, 45-46, 69 vd., 79; –ve 1908 seçimleri; 47-48 ve 188-189, –ve Kâmil Paşa, 50, 57, 77, 132 –'nin Manastır kolu 59 –ve İtilafçılar, 59 vd., 108 vd, 125 vd.; –ve karşıdevrim, 62 vd.; –ve Hilmi Paşa 71-72 ve 89-92; politik yönünü yeniden tayin ediyor. 82-83 vd.; –ve Nezaret müsteşarlıkları, 73-75; –'nin 1909 bildirisi, 76; –siyasi parti kuruyor, 77 ve 175 –'nde hizipleşmeler 76-77 ve 117-118; –siyasetini değiştiriyor, 115-116; –'nin 10 maddelik programı, 115 vd.; –'nin 1911 kongresi, 123; –'nin araseçimlerdeki yenilgisi, 128 vd.; –ve 1912 seçimleri, 132; –ve Anayasa değişikliği, 133; –ve Nâzım Paşa, 135 vd.: –iktidardan uzaklaşıyor, 139 vd.; –'nin 1912 kongresi, 140; –ve Balkan Savaşları, 144 vd.; –ve Babıâli Baskını, 146-149 ve 151 vd.; –ve Edirne, 150-155, 163 –ve Arap savaşı 166-167 ve 171; –ve dil sorunu 170 ve 174; –'nin

İslam siyaseti 171 vd., 162;–'nin 1913 Kongresi, 173; –'nin siyaset ve ıslahat programı. 174-175 ve 192-193; –ve 1914 Meclisi, 176-177; –ve 1914 araseçimleri 176-177 ve 189; – durumunu güçlendiriyor, 182 vd.; –'nin dış politikası, 184; – 'nin değerlendirilmesi, 191-199.
İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti, 59; –'nin kuruluşu ve programı, 61; –ve karşıdevrim, 64 vd.
İzmir: İtalyanlar tarafından bombalanması, 127.
İzzettin Efendi, Yusuf (1857-1916), Sultan Mehmet Reşat'ın muhtemel veliahtı, 54.
İzzet Paşa, Ahmet, 148-155. Harbiye Nazırı, 163; –ve ordudaki temizlik hareketi, 178 vd.; kısa hal tercümesi, 210.

Japonya, 40.
Jön Türkler: Toplumsal geçmişleri, 33-35, 191 ve 134-135; –ve çağdaşlaşma, 41 vd., ve 190 vd.; –ve Hilmi Paşa, 51; –ve İngiltere, 56-58; –ve yabancı denetimi, 101 vd. ve 189-190; –ve askerlik, 198; –ihtilalin değerlendirilmesi, 199.
Kabine: Anayasal durumu, 83.
Kadri Bey, Hüseyin Kâzım (Şeyh Muhsin-i Fani), Karesi mebusu, 194; kısa hal tercümesi, 211.
Kahire: –'de İttihatçı aleyhtarı faaliyetler, 157 vd; 161.
Kâmil Paşa, Mehmet, 38; Sadrazam, 38 vd.; –ve İttihat Terakki, 45, 51-53, 76, 146 vd; –ve 1908 seçimleri, 48; –ve 1908 kabine buhranı, 52-56 –ve İngiltere, 57, 65, 76-77, 79, 91, 92, 122, 123, 126; –VII. Edward'la görüşüyor (1911), 127; –Padişaha mektup gönderiyor, 132, 136, 137; –'nın Sadrazamlığı (1912) ve Balkan Savaşları, 142 vd.; –Meşveret Meclisini toplantıya çağırıyor, 148; –düşürülüyor, 149, 150, 151; –ve İttihatçılar aleyhindeki faaliyeti, 157, 161; –ve Arap vilayetleri, 165, 197-198; kısa hal tercümesi, 211.
Kamu toplantıları: –'nı yasaklayan kanunlar, 62. Ayrıca bkz. Kanunlar.
Kanunlar: Cemiyetler Kanunu 85; Müslüman Olmayan Vatandaşların Askere Alınmaları ile İlgili Kanun, 85; Genel Af Kanunu (1913), 152; Basın ve Yayın Kuruluşları ile İlgili Kanun, 84; Eşkıyalık ve Fesatçılığın Önlemesi ile İlgili Kanun, 85; Meşrubatta Alkol ve Şarabın Kullanılmasını Yasaklayan Kanun, 81; Geçici Bütçe Kanunu (1909), 81; Kamu Toplantıları Kanunu, 84; Grevler Kanunu 85; Serseriler ve Zanlı Kişilerle İlgili Kanun, 84; Eyalet İdaresiyle İlgili Geçici Kanun, 166; Savaş Halinde Askeri Araçlarla İlgili Kanun, 155.
Kapitülasyonlar, 40, 86-87, 114; –'ın İtalya'ya karşı tek taraflı olarak kaldırılması, 124, 173; –ve Büyük Devletler, 190-191.
Karasu Efendi, Emanuel, 193; kısa hal tercümesi, 211.

Kemal Bey, Ali, 47, 152; kısa hal tercümesi 211.
Kemal Bey, İsmail 60; Mebusan Meclisi Reisi, 64; İttihatçılar'ın tevkifini istiyorlar, 65; kısa hal tercümesi 212.
Kemal Bey, Kara, 194-195.
Kemal Bey, Mustafa (sonra Paşa) (Atatürk), 67; –Trablus'ta, 126; kısa hal tercümesi, 212.
Kıbrıs, 160.
Kırım Savaşı, 101.
Kitchner, Lord Horatio Herbert (1850-1916), 158-160.
Kongre (1908), 193; (1910), 112; (1911), 123 vd.; (1912), 140 ve 194; (1913), 176-177 ve 194.
Konya, 31.
Kuruçeşme, 125.
Kuveyt, 172.

Levant Herald, 57.
Libya, 165; –'nın kaybedilmesi, 185-187. Ayrıca bkz. Trablus.
Liman von Sanders, Otto, 178.
Londra, 101, 106, 107; – Konferansı, 145 ve 153, 160; – Anlaşması, 164-165.
Louis Dreyfus (Bankası); 104.
Lowther, Sir Gerard Augustus (1858-1916), İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi, 1908-1913, 56-58; – ve karşıdevrim, 65, 72; –'in 1910 bütçesi üzerinde düşündükleri, 97; –'in 1910 istikrazı ve Fransızlar'ın bu konudaki tutumları üzerine düşündükleri, 103-104, 155 – ve Kâmil Paşa, 159, 186. Ayrıca bkz. İngiltere.
Lozan Anlaşması (1924), 88 ve (1912), 142.
"Lynch Olayı" 80, 90-100.

Mahir Paşa, 18, 26.
Makedonya, 15 vd.; –'da Üçüncü Ordu, 65, 66; –'da İttihat Terakki'ye karşı muhalefet, 108; – İttihatçı teşkilatı, 112 vd.; Hacı Adil Bey'in –gezisi, 133. Ayrıca bkz. Rumeli.
Mallet, Sir Louis du Pan (1864-1936), İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi, 1913-1914, 171; – 'nin iç durumu değerlendirmesi, 176, 183-184.
Malûmat, 37.
Manastır, 19 vd.; –'da Şemsi Paşa'nın öldürülmesi, 23 vd.; – 'da Meşrutiyetin ilanı, 28; – 1912 seçimleri, 132.
Mansur Paşa, Ömer, 114; kısa hal tercümesi, 212.
Marschall von Bieberstein, Baron, 127.
Mebusan Meclisi, 39, 46, 47; –'nin açış nutkuna verilen cevaplar, 49; –ve Kâmil Paşa, 50-67 –ve karşıdevrim, 61 vd.; –ve Âyan Meclisi Millet Meclisini teşkil ediyor, 66; –ve Anayasa değişiklikleri, 74; İttihat ve Terakki Fırkası – 'nde 76; –'nin üstünlüğü, 81-83, 90; –ve 1910 bütçesi, 106-107; – 'nin dağılması, 129 vd. ve 139. Ayrıca bkz. Meclis.
Mebuslar: 1908'de seçilen –47; –ve *Volkan*, 61; Hıristiyan –64; –ve müsteşarlıklar, 74 vd.

Mecdi Bey, Abdülaziz, Karesi (Balıkesir) mebusu 113.
Meclis, 41; –in 1908'de açılışı, 48; –'in birinci döneminin sonu, 80; –'in gücünün çoğalması, 83; –'in dördüncü dönemi 126; –seçimleri, 128; 1912'de –in dağıtılması, 129; –'in yeniden toplanması, 132; 1914 –seçimleri, 176-177, 183; –'te etnik toplulukların temsili, 1908, 1912, 1914, 189.
Mehmet Ali Paşa, 162.
Mehmet V, Sultan Reşat, 59, 66; – ve Hilmi Paşa'nın istifası, 91; kısa hal tercümesi, 217.
Melâmi tarikatı, 115.
Memduh Bey, 128; kısa hal tercümesi, 212.
Memduh Paşa, Dahiliye Nazırı, 31, 37.
Meriç nehri, 153.
Meşruti hükümet, 25; –ve sıkıyönetim 94; –ve İttihat ve Terakki, 133-134 ve 193 vd.
Mısır: Kâmil Paşa ve –132, 150 ve 171. Ayrıca bkz. Kahire.
Mısri, Aziz Ali: tutuklaması ve mahkemesi, 171-172; kısa hal tercümesi, 213.
Mithat Bey, 133.
Mithat Bey, Ali Haydar, Mithat Paşa'nın oğlu, 159; kısa hal tercümesi, 212.
Mithat Paşa, Ahmet Şefik, (1822-1884), 29, 83.
Milanovich, Sırp Dışişleri Bakanı, 93.
Millet Meclisi, (1909), 66; (1913), 150.
Millet sistemi, 41.
Mitroviça, 118.
Mizan, 44.
Molla Efendi, Cemil, 44.
Morgan, Manastır'daki İngiliz Viskonsolosu, 132.
Muhalefet: İttihatçıların –'e karşı politikası (1913), 151-152; –'in İttihatçılara karşı faaliyeti, 156-162; Arap –'i 165-172; –'in sonu, 172. Ayrıca bkz. İtilafçılar.
Muhtar Paşa, Gazi Ahmet, Âyan Reisi, Sadrazam (1912), 137 vd, 165; kısa hal tercümesi, 213.
Muhtar Paşa, Mahmut, 45, 70, 135, 136, 137; kısa hal tercümesi, 213.
Murat Bey, Mehmet (Mizancı Murat olarak da tanınır), 44, 65 kısa hal tercümesi, 214.
Musevi: –mebuslar ve –'lerin Meclis'te temsili, 47, 189.
Mutedil Hürriyetperveran Fırkası (Mutedil Liberaller olarak da bilinir), 93.
Mübarek, Kuveyt Şeyhi (1896), 172.
Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, 123; –'nin resmen kuruluşu, 154-155; –ve halkçılık 197.
Münir Bey, Ali (Çağıl), 114; kısa hal tercümesi, 214.
Müsteşarlar, 73-75.

Nachevich, Bulgar devlet adamı, 163.
Naci Bey, Ömer, 138, 162; kısa hal tercümesi, 214.

Nadi Bey, Yunus (Abalıoğlu), 144; kısa hal tercümesi, 214.
Nail Bey, Mustafa, Posta ve Telgraf Nazırı, 87; –ve kabine buhranı, 100-101, 118; –'in istifası, 133; kısa hal tercümesi, 215.
Nationale Zeitung, 113.
Nâzım Bey, Doktor (Selanikli Nâzım olarak da bilinir), 41, 50, 99, 125, 133, 195; kısa hal tercümesi, 215.
Nâzım Bey, Selanik Posta Müdürü, 15; –'e yapılan suikast, 16-18.
Nâzım Paşa, Hüseyin, 53, –ve 1912 buhranı, 135 vd.; Harbiye Nazırı, 135 ve 142; –ve İttihatçılar, 147-148; –'nın katli, 150; kısa hal tercümesi, 215.
Nazırlar, Anayasal durumu, 83 ve 116.
Neogolos, 64.
Nesimi Bey, Ahmet (Sayman), 133; kısa hal tercümesi, 215-216.
Nikola II, Çar, 17.
Niğde, 182.
Niyazi Bey, Ahmet, 17; –'in başkaldırması, 17 vd.; –'in bildirisi, 21-22, 60, 193; kısa hal tercümesi, 216.
Noel-Buxton, Noel Edward (1869-1948), İngiliz mebusu, 107.
Nur, Rıza (Doktor): tutuklaması (1910), 110; İtilaf Fırkasını kuruyor, 127, 152; kısa hal tercümesi, 216.
Ohri, 21.
Ordu: –ve İttihat Terakki, 45; –erat ve karşıdevrim, 61 vd.; –ve politikaya karışması, 67 vd., 60 ve 93, 136; –ve İtilafçılar (1912), 133; Askeri Şûra, 135; –'da reform (1914), 178-179.
Ortak Nota, 17 Ocak 1913, 145-146 ve 149-150; –'ya Babıâli'nin cevabı, 153-154.
Osman Paşa, 25-26.
Osmanischer Lloyd, 122.
Osmanlı Ahrar Fırkası, bkz. Ahrar Fırkası.
Osmanlı Bankası, 103.
Osmanlı Demokrat Fırkası, bkz. Fırka-i İbad.
Osmanlı Meclis Heyeti, 79.
Osmanlı Sosyalist Fırkası, 93.
Osmanlıcılık, 40 vd., 187, 197. Ayrıca bkz. İttihat ve Terakki Cemiyeti.
Ostrorog, Kont Leon, Babıâli'nin Hukuk Danışmanı, 1898-1914, 87, 116-117.
Otuzbir Mart Olayı, 61 vd.

Padişah, bkz. Sultan.
Paris: –borsası, 97, 101, 105, 106, 107; Şerif Paşa'nın partisinin –'teki merkezi, 110; –Arap Kongresi, 170.
Pera Palas Oteli: –'nde İttihat ve Terakki ziyafeti, 77.
Pertev Paşa, General (Demirhan) (1871-194), 69-70.
Pichon, Stephen (1857-1933), Fransız Dışişleri Bakanı, 1906-1911, 103-105.
Port Sait, 127.
Rahmi Bey, Mustafa (Evranos), 99; kısa hal tercümesi, 216-217.
Rahmi Paşa, 27.

Recep Paşa, 38, kısa hal tercümesi, 217.
Refik Bey, Manyasizade, Selanik Hukuk Mektebinde müderris, 15; Adliye Nazırı, 15, 47, 51, 75; kısa hal tercümesi, 217.
Renin, 143. Ayrıca bkz. *Tanin*.
Resne, 20, 23.
Reşat Bey, Doktor Nihat (Belger) (1881-195), 125.
Reşit Bey, Ahmet (Rey) (1870-1955), Manastır Valisi, İtilafçı, 161.
Reşit Paşa, Mustafa, 148; kısa hal tercümesi, 217.
Reval, 16-18.
Rıfat Paşa, Mehmet, 42, 47; Paris Büyükelçisi, 118, 128; kısa hal tercümesi, 218.
Rıza Bey, Ahmet, 41, 56, 74, 81, 131, 194, 196; kısa hal tercümesi, 218.
Rıza Paşa, Ali, Harbiye Nazırı, 29, 38, 43; kısa hal tercümesi, 218.
Rıza Paşa, Ali, 18, 53.
Romanya, 43.
Rum: –mebuslar, 47 ve 171; –basını ve karşıdevrim, 64, 127, –'lar ve 1914 seçimleri, 178; –'lar ve Türk Milliyetçiliği, 187; –'ların mecliste temsili, 188-189.
Rumeli: önemi, 186 vd.; –'nin mecliste temsili, 189. Ayrıca bkz. Makedonya.
Rusya, 17, 142, 188.
Ruşen Bey, 28.
Rüştü Paşa, Ömer, 29; kısa hal tercümesi, 218.
Ryan, Sir Andrew (1876-1949), İngiliz Büyükelçiliği İkinci Tercümanı, 126.

Sabah, 48-49.
Sabahattin Prens, 47; –'in İttihatçılarla görüşmeleri, 125, 156, 161, 173, 174, 196; kısa hal tercümesi, 219.
Sabri Bey, Eyüp (Akgöl), 22; kısa hal tercümesi, 219.
Sadık Bey, Mehmet, 22; İttihat Terakki temsilcisi, 79; muhalif parti kurucusu, 113 vd.; Selanik'e gönderiliyor, 115; –ve İtilafçılar (1911), 127, 161; kısa hal tercümesi, 219.
Sadık Paşa, Abdülhamit'in yaveri, 26.
Saffet Lütfü Bey (Tozan), 157.
Sait Bey, Mahir, Ankara, İtilafçı mebusu (1908), 47.
Sait Halim Paşa, bkz. Halim Paşa.
Sait Paşa, Mehmet Küçük, Sadrazam, 29, 32; –ve Hattı Hümayunun 10. maddesi, 37, 38; –'nın istifası, 37, 38, 90, 92, 121, 122; –'nın sekizinci sadrazamlığı (1911), 122 vd.; –İngiltere'den Türk-İtalyan savaşına müdahale etmesini istiyor, 125, 126; –ve Anayasa'nın 35. maddesi, 129-130 ve 133-134; –ve 1914 buhranı, 136 vd.; kısa hal tercümesi, 219.
Sait Paşa, Kâmil Paşa'nın oğlu, 65-161.
Salih Paşa, Damat, idam edilişi, 161.

Samim Bey, Ahmet, 109; kısa hal tercümesi, 219-220.
Samson, Edirne İngiliz Konsolosu, 126.
Saray, 36, 39, 41, 43; –ve Ekim 1908 ayaklanması, 43-44; –'da mebuslara ziyafet, 48-49; –'ın durumunun zayıflığı, 84 ve 182, 98, bkz. Abdülhamit, Sultan ve Yıldız.
Savaş: İtalya ile –ve iç siyaset, 120; –ve Almanya ile ilişkiler, 122; –ve Balkan devletleri, 141, 1914'te – 191.
Seçim: 46; –'ler ve gayrimüslimler, 47; 1912 –'leri, 130 vd.; –'lerin ertelenmesi, 140; 1914 –'leri 177-178.
Sedayı Millet, 109.
Selanik, 15; –'te İttihat Terakki Merkezi, 28, 175 ve 194; "Hareket Ordusu'nun –'ten yola çıkışı, 65; Yunanlıların eline geçiyor, (1912), 144.
Senin, 118, 140, bkz. *Tanin*.
Serbesti, 59-60.
Seyyit Bey, Mehmet, 118; kısa hal tercümesi, 220.
Sinop, 110, 161.
Sırbistan, 43; –'la barış anlaşması, 165.
Slav: –mebuslar (1908), 47; –'lar ve Türk milliyetçiliği, 187-188; –'ların Meclis'te temsil edilmeleri, 188-189.
Sofya, 163.
Softalar ve karşıdevrim, 62 vd.
Steeg, 17-18.
Sterpin, 87.
Stockholm, 110.
Storrs, Sir Ronald, Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiserliğinde Doğu işlerine bakan görevli, 157.
Sultan (Padişah): –ve Meşrutiyet hareketi, 22 vd.; –'ın istibdadı, 23; –Meşrutiyeti geri getiriyor, 28-29; –genel af ilan ediyor, 32; –ve Hattı Hümayun, 36; –ve Âyan Meclisi, 48; –ve Meclis, 48; –'ın Meclisi açış nutku, 48-49; –ve kabine buhranı (Şubat 1909), 53; –ve karşıdevrim, 62-67; –ve Trablus'un egemenliği sorunu, 121 ve 142; –ve 35. madde, 129; –ve Kâmil Paşa'nın mektubu, 132; –ve 1912 buhranı, 135 vd.; –'a bağlılık unsuru olarak, 187. Ayrıca bkz. Abdülhamit, Saray ve Mehmet Reşat.
Sururi Bey, Nazif, 44.
Suriye, 170, 193.
Sünusi, Libya Şeyhi, 171.

Şaban Efendi, Hacı, 27.
Şakir Bey, Doktor Bahattin, 193, 195; kısa hal tercümesi, 220.
Şakir Bey, İbrahim, 22.
Şemsi Paşa (1846-1908), 23-25.
Şeref Efendi, Abdurrahman, 118; kısa hal tercümesi, 220-221.
Şeriat, 43, 61.
Şerif Paşa (Beau Şerif Paşa ve Boş Herif Paşa olarak da bilinir), 110; kısa hal tercümesi, 221.
Şevket Bey, 109.

Şevket Paşa, Mahmut, Kosova Valisi (1908), 27; –karşıdevrime müdahaleediyor, 66 vd., 69 vd.; – ve Almanya, 79, 89; Harbiye Nazırı, 93 vd.; –ve askeri bütçe, 96 vd.; –ve 1910 "komplo"su 110 vd.; –ve İttihat Terakki, 100, 117, 128; –ve Halaskâr Zabitan Grubu, 135, 136, 143, 146, 148; ve Harbiye Nazırı, 153 vd.; –'nın katledilmesi, 161-179; kısa hal tercümesi, 221.
Şeyhülislam, Şeyhülislamlık, önemi, 182-183.
Şurayı Ümmet, 45.
Şükrü Bey, Mithat (Bleda), 170, 194, 195; kısa hal tercümesi, 221.
Şükrü Paşa, 27, 45.
Tahir, Baba, 37.
Tahir Bey, 20.
Tahsin Efendi, 20.
Talât Bey, Mehmet (sonra Paşa), 38, 51, 53, 56, 59; –ve Nezaret müsteşarlıkları, 73, Dahiliye Nazırı; 76; –Makedonya'da (1910), 111-112; –'in istifası, 113-114; – Meclis'teki İttihat Terakki Fırkası başkanlığından ayrılıyor, 118; Posta ve Telgraf Nazırı, 131, 136, 137; –ve 1912 Kongresi, 140-141 Kâmil Paşa'yla görüşüyor, 147, 149, 154, 162, 163; –'in Araplar'la ilişkisi, 172; –'in İttihat Terakki liderliği, 193 vd.; kısa hal tercümesi, 222.
Talip Bey, Seyyit, 167, 168, 190; kısa hal tercümesi, 222.
Tanin, 54, 56; –geçici olarak kapatılıyor (1909-1911 ve 1912 de), 80, 118, 140, 147, 98, 106, 119-120, 122, 140, 156, 162, 169. Ayrıca bkz. *Cenin, Hak, Renin* ve *Senin*.
Taşkışla, 44.
Temps, Le, 105.
Teşkilât-ı Mahsusa, 187. Ayrıca bkz. Şakir Bahattin.
Tevfik Bey, Rıza (Bölükbaşı) (1868-1949), yazar, Edirne mebusu, 127; –ve 1912 seçimleri, 131.
Tevfik Bey, Sultan Reşat'ın İkinci Mabeyincisi, 73.
Tevfik Paşa, Ahmet, 39; Sadrazam, 62-65; –'nın istifası, 72, 136; kısa hal tercümesi, 222.
Times, The, 35.
Trablus, 119 vd.; –ve Abdülaziz Mısri, 171.
Trabzon, 31.
Tunus, 128.
Turancılık, 187-188.
Türk-Alman İttifakı, 190.
Turkıa: Journal Démocrate, 112.
Türk: –mebusları, 47 ve 189; – milliyetçiliği, 187-188.
Tyrell, Binbaşı, İngiliz ateşemiliteri, 110.

Üçlü İttifak: –ve İslamcılık, 122; Kâmil Paşa ve –158-159; –'a katılmak (1914), 184.
Üsküp, 135.

Volkan, 61.
White, Sir William Arthur. İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi 1886-91, 159.

FEROZ AHMAD
İttihat ve Terakki
1908-1914

Feroz Ahmad, 1938'de Hindistan'da doğdu, eğitimini Hindistan ve İngiltere'de yaptı. Londra'da, *The Emergence of Modern Turkey* (Yeni Türkiye'nin Doğuşu) adlı eserin yazarı Prof. Bernard Lewis'le birlikte çalıştı ve doktorasını Londra Üniversitesi'nden aldı.

Feroz Ahmad, bu kitabında, şu soruların yanıtlarını araştırmaktadır:

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde gelişen hangi süreçler İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni bir iktidar odağı haline getirdi?

İttihat ve Terakki'nin homojen bir ideolojisi var mıydı?

İttihat ve Terakki'nin siyaseti, "ıslahat" anlayışı neydi ve bu anlayışın daha sonraki Batıcı-Cumhuriyetçi gelişme açısından nasıl bir önemi vardı?

Araştırmada adı geçen kişilerle ilgili olarak "Kim Kimdir?" bölümünün, isim ve kavram dizinin de bulunduğu çalışmayı Sina Akşin'in önsözüyle okura ve araştırmacılara sunuyo

4900001

ISBN 975-343-099-X